

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ**

На правах рукопису

ТАЦІЄНКО ВІТАЛІЙ СЕРГІЙОВИЧ

УДК254(477.4)«179/192»(043.3)

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО
ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В КІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ
ХХ СТ.**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Кузнець Тетяна Володимирівна,
доктор історичних наук, професор

Умань – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1 Історіографія проблеми.....	9
1.2 Джерельна база та методологія дослідження.....	19
РОЗДІЛ II. ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА.....	26
2.1 Правове становище та обов'язки.....	26
2.2 Духовенство в системі соціальних відносин.....	46
РОЗДІЛ III. МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ ДУХОВЕНСТВА.....	65
3.1 Землезабезпечення та землекористування.....	65
3.2 Плата за треби та державне утримання.....	77
3.3 Житлове забезпечення.....	96
3.4 Забезпечення бідних духовного стану.....	108
РОЗДІЛ IV. ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ СТОСУНКИ ТА МОРАЛЬНІСТЬ ДУХІВНИЦТВА.....	125
4.1 Шлюбні відносини.....	125
4.2 Сімейне життя.....	135
4.3 Заходи церковної адміністрації щодо підвищення моральності.....	143
РОЗДІЛ V. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПОТРЕБИ ТА ДОЗВІЛЛЯ ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА.....	157
5.1 Освітній рівень.....	157
5.2 Місце благочинницьких та церковних бібліотек у самоосвіті кліру...	168
5.3 Дозвілля духовенства.....	182
ВИСНОВКИ.....	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	198
ДОДАТКИ.....	259

ВСТУП

Актуальність теми. Відновлення державної незалежності України спричинило нові історичні реалії, сприяє формуванню нових історіографічних концепцій та методологічних парадигм, які зумовлюють необхідність вивчення мікроісторичних явищ методом так званої «історії повсякденності». Накопичений досвід вивчення минулого на ґрунті державницьких, ідеологічних, суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-мистецьких параметрів диктує необхідність застосування комплексної реконструкції історії. А саме комплексність є визначальною рисою історії повсякденності, яка загалом має чітко виражений інтегративний характер. Адже об'єктом дослідження повсякденної історії є людська історія, яка включає вплив подій на щоденне життя людей, їх побут, ментальність, стереотипи, приватне життя тощо.

На тлі досить значного за обсягом емпіричного матеріалу, описів документів, джерел, персоналій, фактів, явищ у сфері православно-церковного життя кінця XVIII – початку XX ст. поодинокими на сьогодні залишаються спроби узагальненого, ідеологічно чи конфесійно незаангажованого, об'єктивного осмислення процесів, що відбувалися у тогочасному церковному середовищі України[523]. Тим паче коли йдеться про персоніфікацію церковної історії та про вивчення повсякденного життя православного духовенства на українських землях. Останнім часом тільки почали з'являтися праці, які ламають радянські стереотипи знеособлення історії і в т. ч. історії Православної церкви в Україні. А між тим дослідження повсякденного життя православного духовенства на українських землях в кінці XVIII – на початку XX ст. дає можливість ширше застосовувати персоналістичний вимір минувшини, прослідкувати еволюцію відносин між православними вірянами та їх пастирями, виявити причини кризових явищ у середовищі православного священства в умовах русифікаторської політики Росії щодо українського

населення імперії. Отже, актуальність визначеної проблеми зумовлена необхідністю поглиблення наукового пошуку та комплексного підходу до вивчення історії Православної церкви в Україні. Актуальності додає і те, що дана проблема не була окремим предметом наукового дослідження, а між тим, викликає науковий та пізнавальний інтерес.

Одна із дев'яти православних єпархій, створених на українських землях – Київська – була особливою. Адже тут знаходилась митрополича кафедра, тут була найпотужніша система духовної освіти, тут парафіяльне духовенство перебувало під пильним контролем Св. Синоду та імперської влади. І за таких умов, як свідчать джерела, парафіяльне духовенство з усіх привілейованих суспільних станів найменше піддавалось русифікації. Священицькі родини переростали у священицькі династії, які у приватному, повсякденному житті оберігали і зберігали дідизні традиції. Не дивлячись на загальну тенденцію віддалення церкви від народу, вони були найбільше пов'язані з православним населенням, і особливо в побуті найдовше зберігали українськість.

Комплексний підхід до реконструкції історії Православної церкви в межах Київської єпархії можливий і на часі тому, що подієва історія може вважатися висвітленою. Здобутками історіографії є дослідження державно-правового регулювання діяльності церкви в зазначений період, нормативно-правової бази, структурної реконструкції вертикалі церковної влади та єпархіальних органів, еволюції соціально-економічного становища церкви, культурно-освітньої діяльності православного духовенства, досвід історико-біографічних досліджень тощо. А так званий зворотний бік чи фонове забезпечення загальної історії, що є самостійним і необхідним чинником історичного процесу, все ще залишається не висвітленим. Це і визначає актуальність вивчення повсякденного життя православного парафіяльного духовенства у зазначений період.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Історико-регіональні аспекти історії України» (Державний реєстраційний

номер 0116U004805) кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Метою дослідження є вивчення повсякденного життя православного духовенства сільських парафій, чинників, що на нього впливали, увиразнення еволюції духовенства в умовах русифікаторської політики самодержавства щодо України.

Реалізація даної мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- вивчити стан наукової розробки та джерельну базу даної теми;
- показати еволюцію соціально-правового становища православного парафіяльного духовенства, його місце в системі тогочасних соціальних відносин;
- висвітлити матеріально-побутові умови життя православного кліру сільських парафій Київської єпархії;
- увиразнити особливості шлюбно-сімейних стосунків сільського православного духовенства;
- охарактеризувати заходи церковного керівництва щодо підвищення моральності кліриків та з'ясувати найпоширеніші причини епитимій духовенству;
- з'ясувати освітній рівень та культурно-освітні потреби православних пастирів;
- показати особливості дозвілля сільського парафіяльного духовенства.

Об'єктом дослідження є православне парафіяльне духовенство Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст.

Предметом дослідження є повсякденне життя сільського парафіяльного духовенства Київської єпархії.

Хронологічні рамки дослідження включають кінець XVIII – початок XX ст., а точніше 1797 р. – 1918 р. Нижня хронологічна межа – утворення Київської єпархії, що співпадала з межами однойменної губернії, а верхня – відділення церкви від держави, що змінило становище і життя духовенства.

Географічні межі роботи локалізуються межами Київської єпархії, яка співпадала з Київською губернією у складі 12 повітів.

Методологічну основу дисертаційного дослідження становить поєднання принципів історизму, об'єктивності, системності, комплексності, плюралізму. Спираючись на зазначені принципи, у процесі дослідження застосовано такі основні методи: проблемно-хронологічний, ретроспективний, статистичний, синхроністичний, описовий, діахронічний, систематизації та логічного аналізу. Поєднання названих принципів та методів сприяли комплексному аналізу обраної проблеми та досягненню поставленої мети.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі широкої джерельної бази, вперше здійснюється спроба комплексної реконструкції повсякденного життя сільського парафіяльного духовенства Київської єпархії кінця XVIII– на початку XX ст. Зокрема, *вперше*:

- введено до наукового обігу значну кількість нових документів, що відображають повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії;
  - досліджено рівень матеріального забезпечення парафіяльного кліру Київщини як чинник, що впливав на відносини духовенства з іншими суспільними станами тогочасного суспільства;
  - увиразнено особливості сімейного побуту православного духовенства, зокрема, умови укладання шлюбів, родинні відносини, виховання дітей;
  - проаналізовано заходи церковної адміністрації спрямовані на підвищення морального рівня священно- і церковнослужителів;
  - виявлено найпоширеніші причини єпитимій, відзначено, що девіантна поведінка духовенства спостерігалася значно рідше, ніж між представниками інших суспільних станів.
  - показано взаємозв'язок освітнього рівня парафіяльного духовенства з його соціальним становищем;
  - показано особливості дозвілля в середовищі парафіяльного духовенства;
- удосконалено та поглиблено:*

- відображено нові аспекти особливостей цього суспільного стану тогочасного суспільства, відтворено правове становище, коло обов'язків кліру, взаємини з вірянами; аргументовано, що влада сприймалася служіння духовенства як складову частину державного та використовувала його як ідеологічне знаряддя;

набули подальшого розвитку:

- систематизація джерельної бази, що дала змогу комплексно відтворити повсякдення православного парафіяльного духовенства Київщини;
 - відтворення побутових обставин життя парафіяльного духовенства;
 - вивчення історії українського суспільства в кінці XVIII – на початку ХХ ст.

Практичне значення. Основні положення дослідження та викладений у ньому фактичний матеріал можуть бути використані в шкільних та вузівському курсах історії України. Вони значною мірою доповнять історичне краєзнавство, історію Православної церкви та історію української культури. Окрім того, дане дослідження може стати відправною точкою для поглиблення наукового пошуку в царині церковної історії.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею. Основні теоретичні позиції, висновки і практичні пропозиції, які викладено в дисертації, належать авторові. Наукові статті у фахових виданнях є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження обговорювалися і одержали позитивну оцінку на засіданнях кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Основні положення та результати дослідження оприлюднювались автором у виступах на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях, зокрема: «Християнство у полі державно-церковних відносин: історія і сьогодення. До 1700-ліття проголошення Міланського едикту» (м. Умань, травень 2013 р.); «Польсько-українські відносини в контексті

європейської історії XVI-XXI століть» (м. Умань, травень 2013 р.); «Міжнародні, етносоціальні та регіональні чинники національної пам'яті» (м. Умань, травень 2013 р.); «Тарас Шевченко в національній пам'яті (присвячена 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка)» (м. Умань, березень 2014 року); «Історія Уманщини в іменах» (м. Умань, березень 2015 р.); «Регіональна історія в енциклопедистиці» (м. Умань, червень 2015 р.); «Восьмі Уманські краєзнавчі читання (присвячені 400-річчю найдавнішій писемній згадці про Умань)» (м. Умань, грудень 2015 р.); «Особистість, суспільство, політика» (м. Люблін, лютий 2016 р.); «Історія Уманщини в іменах (присвячена 120-й річниці від дня народження Н. В. Суровцової)» (м. Умань, березень 2016 р.); «Сучасні тенденції у розвитку науки та освіти» (м. Кам'янець-Подільський, березень 2016 р.); «Історичні та історіографічні джерела Уманщини» (до 400-річчя найдавнішої писемної згадки про Умань) (м. Умань, травень 2016 р.); «Архітектурна та культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи» (м. Умань, травень 2016 р.); «Михайло Грушевський в об'єктиві реальності: до 150-річчя з дня народження» (м. Умань, вересень 2016 р.); «Дев'яті Уманські краєзнавчі читання» (м. Умань, жовтень 2016 р.); «Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика» (м. Умань, листопад 2016 р.); «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (Львів, грудень 2016 р.).

Публікації. Теоретичні узагальнення й фактичний матеріал, які містяться в дисертації, відображено в опублікованих автором 11 наукових працях, з яких 6 статей – у фахових виданнях України, 2 – у зарубіжних наукових виданнях, 3 – у збірниках матеріалів і тез наукових доповідей, оприлюднених на міжнародних та всеукраїнських конференціях.

Структура роботи визначається метою, завданнями та змістом проблеми. Дослідження складається зі вступу, 5 розділів, розділених на 14 підрозділів, висновків (разом 197 сторінок), переліку використаних джерел і літератури (650 позицій) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 268 сторінок.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Історія повсякденності є сучасним напрямом історичних досліджень, який сформувався у західноєвропейській історіографії в другій половині ХХ ст. і пов'язаний з діяльністю французької школи «Анналів» (М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель). Її представники звернули увагу на необхідність соціально-антропологічного підходу в історіописанні, протиставляючи звичній глобальній історії щоденне життя «звичайних» людей. Саме Ф. Бродель і ввів поняття «повсякденність» та присвятив працю цілісному зображенню щоденного життя людей XV-XVIII ст. [497]. В окремий напрям історичної науки повсякденність виділилась у Німеччині, де у 1980-х роках почалось активне дослідження буденного життя, особливо у період нацистського тоталітарного режиму. Одним з провідних дослідників даного напрямку є А. Людтке.

Людинознавча історія активно розвивалась в зарубіжній історіографії. Варто виокремити значний науковий доробок американських дослідників Чиказького університету – представників школи Ш. Фіцпатрік – з різних проблем історії Радянського Союзу сталінської доби. В контексті соціальної історії здійснено дослідження Г. Алексопулоса [625], Дж. Хесслера [626] присвячене радянській торгівлі, М. Леное [627] – ролі газет у створенні нової революційної культури. Комплексному дослідженню щоденного життя 30-х років присвячені ґрунтовні праці Ш. Фіцпатрік [611; 612]. Дані роботи позбавлені ідеологічного забарвлення та написані із застосуванням сучасних методологічних підходів. Конкретно-історичні праці зарубіжних авторів з тематики повсякдення мають важливе значення для формування сучасної методології історичної науки.

Сприятливі умови для вивчення історії повсякденності склалися після розпаду СРСР, з огляду на звільнення від ідеологічного диктату та можливість вільно ознайомлюватись із напрацюваннями зарубіжної історіографії. На теренах пострадянського простору з 90-х років ХХ ст. спостерігається тенденція наукового зацікавлення соціально-антропологічним напрямом. Серед країн колишнього СРСР найдинамічніше історія повсякденності розвивається у сучасній російській історіографії, де накопичено значний досвід у вивченні щоденного життя. Вагомий внесок у дослідження проблематики сьогодення життя зробили Н. Лебіна [550], О. Зубкова [519], О. Осокіна [574], С. Журавльов [512], В. Аксьонов [628], Ю. Аксютін [490]. Над методологічними підходами до вивчення повсякдення працюють О. Курьянович [549], Н. Пушкарьова [586]. Важливе значення має публікація видавництвом «Молода гвардія» серії книг російських та зарубіжних авторів під загальною рубрикою «Живая история: Повседневная жизнь человечества», які в популярному викладі описують щоденне життя в різні епохи [531].

В останні роки історія повсякденності набирає все більшої ваги і у вітчизняній історіографії. Слід відзначити змістовні роботи Н. Коцур [639], П. Кравченка [538], Л. Ковпак [530], В. Даниленка [508]. Свідченням активного зацікавлення антропологічно зорієнтованим історіописанням є ряд дисертаційних досліджень: О. Лукашевича [640], О. Ісайкіної [635], В. Вовка [632], М. Герасимової [633], О. Прохоренко [645], Т. Нагайка [642], О. Тевікової [647], О. Вільшанської [631], А. Шауренко [650]. Віховою подією у вітчизняній історіографії стало започаткування 2010 р. в Інституті історії НАН України серії колективних монографічних видань «З історії повсякденного життя в Україні» [495; 566; 567; 580; 581; 582; 583; 597; 609; 624]. Окрім того, дослідження з щоденної історії публікуються в ряді періодичних видань, зокрема «Соціум. Альманах соціальної історії», «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика» та ін. Над теоретичними питаннями проблеми працюють О. Коляструк [532; 533; 534], О. Удод [606; 607; 608], В. Головка [501; 502], які зосереджують увагу на необхідності вивчення повсякдення, методології та

прийомах дослідження, звертаються до історіографії питання, міждисциплінарних зв'язків, що є характерною ознакою даного напрямку. Однак на сьогодні відсутнє загальноприйняте визначення поняття повсякденності, різняться погляди щодо встановлення її меж. Дискусійними залишаються питання теоретичного окреслення історії повсякденності – встановлення предмету, методології. Все ж попри інституалізаційну незавершеність цього напрямку в історіографії, що знаходиться на стадії становлення, склалися загальні спільні межі історії щоденного життя. В «Енциклопедії історії України» подається таке визначення історії повсякденності: «В рамках цього напрямку ведуться дослідження умов життя, праці та відпочинку (побуту, умов проживання, раціону харчування, способів лікування, соціальної адаптації), а також факторів, що впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні уподобання тощо переважної більшості населення («пересічних людей») тієї чи іншої країни в той чи інший історичний період. Історія повсякдення є історією тих, без кого не могло б бути історії, але хто для істориків залишився в історії «безіменним» і «мовчазним»» [510, с. 618].

Таким чином, центр дослідницького інтересу все більше зміщується на пересічних людей з їх щоденними турботами, проблемами, баченням навколишнього світу. Вивчення історії повсякдення є актуальним та й необхідним, адже сприяє більш достовірному дослідженню історичних процесів, які набувають більш «живого» вигляду і дає змогу з «середини» наблизитись до розуміння людського минулого.

В українській історіографії спостерігається значне зацікавлення дослідників проблематикою повсякденного життя і здійснюються важливі кроки у його вивченні. Адже все більше уваги потребує дослідження звичного, повторюваного, побутового, такого, що уявляється «нормальним» у контексті існування певного суспільства в конкретний проміжок часу [517, с. 48]. У радянський період питання повсякдення практично не піднімалися. З цього приводу О. Колястрок зазначає: «Підпорядкована методології марксизму-ленінізму, тодішня українська історична наука торкалась проблем щоденного

життя людини лише у межах постановки інших проблем» [534, с. 27]. З рештою у перше десятиліття після здобуття незалежності необхідність написання нової історії України крізь національно-державницьку призму відсунула проблематику повсякдення. Нині ж цей напрям історичних досліджень цілком визнаний за необхідний, без якого зображення минулого залишатиметься неповним.

Сучасні українські дослідники, що розробляють тематику повсякдення звертаються переважно до вивчення щоденного життя радянської доби, активно розпрацьовують різні аспекти міського повсякдення. Але повна історія повсякдення (звісно, у різних часових межах) складається з окремих сегментів: повсякденного життя різних суспільних станів та категорій населення. Тому для створення загальної картини повсякденного життя населення певного періоду нагальною є потреба у комплексному дослідженні повсякденного життя селянства, робітництва, купецтва, духовенства, дворянства тощо в різні часові проміжки, що знаходиться на початковій стадії своєї розробки. Кроком до вирішення цього завдання є дана дисертаційна робота.

Історія Православної церкви, складовою частиною якої є повсякденне життя духовенства, є однією з актуальних проблем історичної науки. В останні десятиліття вона активно розпрацьовується, а тому має чималу історіографію. Історіографію Православної церкви умовно можна поділити на чотири групи: дореволюційна, радянська, сучасна українська та зарубіжна.

Першим власне історичним дослідженням парафіяльного духовенства є праця професора Казанської духовної академії П. Знаменського [518], у якій висвітлюються питання виборності членів причтів, правового та матеріального становища, духовної освіти, стосунків, що вибудовувались між церквою і державою. Узагальненим дослідженням історії церкви XIX ст. та становища православного кліру є робота С. Рункевича [589]. Однією з перших праць, де предметом дослідження постало висвітлення матеріального забезпечення духовенства імперії є робота М. Григоровича [506]. Цій проблемі присвячене дослідження В. Кільчевського, однак більшу увагу автор звертає на прибутки

церков та монастирів [527]. Зверталися дослідники і до питання взаємин між кліром та мирянами. А. Папков [575, 576] називає головною причиною віддаленості вірян від духовенства стану замкнутість останнього та наголошує на необхідності виборності священно-, церковнослужителів і надання парафіям прав юридичної особи. Перетворення у церковному житті за Олександра II, аналіз змін, що відбулися у правовому та матеріальному становищі парафіяльного кліру вивчали В. Миротворцев [563], М. Руновський [590]. Варто виділити роботу Є. Голубинського [503], де підіймаються питання обов'язків духовенства, його моральності, церковного управління. Особлива увага відводиться проблемі реформування церкви. Зокрема, цьому присвячена праця Ф. Благовидова [494]. В. Шульгін, досліджуючи діяльність київського генерал-губернатора Д. Бібікова, акцентував увагу на наростанні антицерковних настроїв серед селянства у 40-50-х роках XIX ст. [622; 623]. Важливе значення серед інших здобутків дореволюційної історіографії мають праці І. Преображенського [585], П. Забеліна [513], І. Чижевського [617], В. Мілютіна [560], Н. Глибоковського [500].

Таким чином, огляд вказаних публікацій засвідчує, що вченими дореволюційного періоду проведено значну роботу в дослідженні становища православного духовенства як стану, його матеріального забезпечення, освіти, стосунків з мирянами та ін. Автори висловлювали власне бачення необхідних змін. Хоча ці праці й не позбавлені тенденційності у викладі матеріалу, адже значна частина дослідників брала участь в церковному житті чи мали священницький сан, все ж мають значну цінність, оскільки є багатими фактологічно. Також, варто відзначити характерну рису дореволюційної історіографії – ігнорування регіональних відмінностей церковного життя в українських єпархіях. Роботи цього періоду носять загальний характер, дослідники вивчали духовенство у масштабі імперії, відповідно події викладалися у загальноросійському контексті.

Виняток складають праці історико-біографічного характеру присвячені київським митрополитам, які є цінними для нас. Серед них А. Белгородського,

що досліджував діяльність митрополита Ієрофея (Малицького) [491], В. Чехівського – Гавриїла (Банулеско-Бодоні) [616], П. Орловського [417; 418; 419; 420] та С. Карпова [526] – Євгенія (Болховітінова), Ф. Тітова [604] – Іоанікія (Руднева), основою яких звичайно є місцеві джерела, зокрема, архівний матеріал Київської духовної консисторії. Автори торкалися і окремих аспектів повсякденного життя духовенства.

Із утвердженням радянської ідеології склалися умови, що виключали об'єктивне дослідження релігійної тематики. В рамках радянської атеїстичної науки формувалось відверто негативне ставлення до церкви та викривлено трактувалися події церковно-релігійного життя, а увага істориків зосереджувалась на соціально-економічній та політичній складових проблеми. Головний акцент ставився на союз церкви і держави та матеріальне забезпечення духовенства, яке порівнювалось із відчутно нижчим добробутом широких верств суспільства – селянства та робітництва. Священно- і церковнослужителі поставали експлуататорами трудового народу, що цілком підтримували політику царського самодержавства. Серед досліджень цього періоду варто відзначити роботи Б. Тітлінова [603], Б. Кандідова [525], М. Нікольського [570], Є. Грекулова [504; 505], П. Зайончковського [514], П. Зирянова [520], які містять важливий фактичний матеріал, але все ж, з огляду на заідеологізованість, значної цінності для сучасних дослідників не мають. З них виділяється праця «История русской церкви» М. Нікольського, де розглядаються питання станової замкнутості духовного стану, спадковості при заміщенні священно- і церковнослужительських посад та вказується на головній ролі держави у цьому, акцентується увага на причинах кризи церкви. Це була перша вагома праця радянського періоду, що вийшла друком у 1930 р. і залишалась, по суті, єдиною такого роду до початку 60-х років, не втративши свого значення і до кінця 80-х років ХХ ст.

Відхід від усталеного погляду на роль церкви та духовенства у суспільному житті розпочався з проголошенням курсу на перебудову та

гласність. Свідченням цього є колективна монографія за редакцією О. Клібанова «Русское православие: вехи истории» (1989 р.) [591].

На зовсім інших принципах базувалася діаспорна історіографія представниками якої були видатні вчені – М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Власовський, Н. Полонська-Василенко. Зарубіжна україніка є безсумнівно важливим історіографічним надбанням.

У праці «З історії релігійної думки на Україні» [507] (1925 р.) М. Грушевський розглядає ставлення вірян до Православної церкви, їх взаємини з духовенством, наголошуючи на відчуженні народних мас через засилля «казьонщини та мертвечини» і приходять до висновку, що «селянство все гостріше відчувало в сій верстві елемент чужий і ворожий, одну з категорій визискувачів селянського поту» [507, с. 154].

Д. Дорошенко у роботі «Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу» [509] (1940 р.) звертається до ролі Православної церкви та духовенства у житті українського суспільства, русифікаторських заходів російського самодержавства, зауважуючи, що все ж цілком поставленої мети уряд не досяг.

Окреме місце в історіографії належить ґрунтовній роботі І. Власовського «Нарис історії української православної церкви» [498] (1957 р.), що не втратила науково-методологічного значення і нині. Це найзмістовніше дослідження серед істориків української діаспори, де характеризується русифікація Православної церкви, національно-релігійні традиції народу, звертається увага на участь священно- і церковнослужителів у початковій освіті, переклад Святого Письма українською мовою. Водночас автор не погоджується з твердженням М. Грушевського про збайдужіння суспільства до церкви [498, с. 261-271]. І Д. Дорошенко й І. Власовський обстоюють позицію близькості парафіяльного духовенства з вірянами та підкреслюють, що попри русифікаторські заходи, з цієї верстви та духовних навчальних закладів вийшло чимало національно свідомих діячів української культури, науки, громадського

життя, вказують їх імена [498, с. 288-292; 509, с. 45-46]. Таку ж думку знаходимо і у праці Н. Полонської-Василенко [584, с. 363].

Лише із відновленням незалежності України вчені отримали можливість неупередженого, об'єктивного, дійсно наукового підходу до переосмислення історичного минулого, зокрема й у вивченні релігійної тематики. Церковна проблематика почала привертати все більшу увагу науковців і перетворилася на один з важливих напрямів дослідження історичної науки. Варто виділити змістовну роботу О. Крижанівського [540], що вийшла друком 1991 р. і у якій прослідковується місце церкви в соціально-економічному розвитку Правобережжя у XVIII – першій половині XIX ст. Акцентується увага на «Положенні...» 1842 р. спрямованому на покращення матеріального забезпечення парафіяльного кліру та його негативному впливу на взаємини між духовенством та паствою. А. Зінченко [516] присвятив монографію церковному землеволодінню на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., дослідив функціонування церковних маєтків, процес їх секуляризації. Комплексному дослідженню Київської духовної академії присвячені праці Н. Шип [619]. Окрім того, авторка працювала над проблемою історії церковно-православного руху в Україні на початку XX ст. [620] Почали з'являтися й узагальнюючі праці з церковної історії: у 1994 р. вийшла друком «Історія церкви та релігійної думки в Україні» [539] у 3-х книгах, протягом 1996-2013 рр. – 10-томна «Історія релігій в Україні» за редакцією А. Колодного. Третій том цього видання присвячений комплексному висвітленню православної церкви в Україні з 1686 до 1917 р. [523].

Із сучасних дослідників історії Православної церкви в Україні варто відзначити Г. Надтоку [564; 565], який на всеукраїнському тлі з'ясував місце духовенства у процесі національного відродження, головні тенденції, що забезпечили відтворення Української Автокефальної Православної Церкви, охарактеризував соціально-правове становище членів причтів, їх матеріальне забезпечення, освітній рівень, культурницьку діяльність, загалом показав православ'я в системі міжконфесійних відносин.

Найповніше історія Православної церкви та духовенства останньої чверті XIX ст. відображена у роботах В. Меші [556; 557; 558; 559; 641]. Культурно-освітня діяльність парафіяльного кліру, система духовної освіти є предметом наукових пошуків Г. Степаненко [599; 600; 646]. Над проблемою реформування та модернізації церковних управлінських структур в Україні працює І. Шугальова [621]. Реформи устрою Православної церкви досліджував Ю. Коптюх [535; 536; 537]. У його дисертації характеризуються основні адміністративні зміни єпархій Правобережжя, реформування матеріального забезпечення, створення системи духовної освіти для підготовки майбутніх священно-, церковнослужителів [638].

У роботі Ю. Хитровської представлена характеристика місця церкви у громадсько-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. Розглядається процес одержавлення церкви, його вплив на ставлення вірян, участь духовенства у опозиційних організаціях, відношення церкви та духовенства до національно-визвольних рухів [649].

Звертаються вітчизняні історики й до дослідження тематики церковних періодичних видань [630]. Історико-джерелознавчу цінність має праця В. Денисенка, де характеризується часопис «Києвские єпархиальные ведомости» в контексті історії національно-духовного життя України [634].

Науковцями розпрацьовуються і локальні проблеми релігійної історії, адже саме регіональний зріз дає можливість вирізнити місцеві особливості, як, врешті, і підтвердити загальні тенденції. Це роботи з історії Православної церкви в окремих регіонах України, зокрема: А. Зінченка [515] та А. Лисого [555] на Поділлі, С. Жилюка [511] та В. Рожко [588] на Волині, О. Тригуба [648] на Херсонщині, В. Перерви [578] у Надроссі, І. Лимана [554] в Південній Україні, Г. Калініч [637] в м. Києві, Т. Кузнець [547] на Київщині.

Плідно працюють краєзнавці над дослідженням церкви на території історичної Уманщини. Це передусім Т. Кузнець [543; 544; 545], ряд статей котрої присвячені визначним представникам духовного стану регіону, міжконфесійним трансформаціям, церковному землеволодінню, парафіяльним

школам, освітній діяльності членів причтів, православним храмам, місцевим органам церковного управління та ін. У монографії «Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття» [546] розглядається історія парафій краю, а головна увага приділена персоніфікації священно- і церковнослужителів. О. Скус [595] висвітлила трансформацію конфесійних осередків регіону, звернула увагу і на вплив соціальної та релігійної політики царизму на конфесійну палітру краю. Над персоніфікацією священницьких родин Уманщини працює О. Семенчук [593]. Наукові пошуки дослідниці узагальнені у роботі «Священницькі родини Уманщини (XIX – початок XX ст.)» [594], де виділено 9 найбільших сімей, вихідці з яких склали духовну еліту регіону та були знані далеко за його межами.

Таким чином, новітня вітчизняна історіографія представлена значними напрацюваннями з різних аспектів історії Православної церкви – це система управління, міжконфесійні відносини, державна політика щодо духовного стану, його культурно-освітня діяльність, стосунки з вірянами та ін. Проте повсякдення духовенства залишалося поза увагою науковців або зачіпалися лише окремі його аспекти. Вперше в українській історіографії комплексно дослідила повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережжя у другій половині XIX – початку XX ст. Б. Опря [643]. На основі широкого кола архівних та опублікованих джерел, наукових публікацій, церковної періодики (список використаних у дисертації джерел та літератури складає 709 найменувань) вона охарактеризувала права кліриків, їх головні обов'язки, взаємини з паствою, матеріальне забезпечення в межах Правобережної України. У поле її дослідницького інтересу потрапили сімейне життя духовного стану, проведення вільного часу тощо. Але окремо Київську єпархію дослідниця не виділяла.

Із зарубіжної історіографії варто відзначити праці російських істориків. Серед них ґрунтовні дослідження емігрантського вченого І. Смоліча [596] і В. Федорова [610], що охоплюють синодальний період Російської Православної церкви. Представлена характеристика церковного управління, юридичного

статусу кліриків, джерел прибутків, урядової політики стосовно церкви, духовної освіти. Проблемі відносин держави і церкви присвячена праця О. Ніколіна [569]. Окреме місце в історіографії належить фундаментальній двотомній монографії Б. Миронова [561; 562]. Духовний стан науковцем розглядається у контексті соціальної історії, подається його загальна характеристика як складової частини суспільства – чисельність, соціальний статус, рівень освіти, матеріальне забезпечення. Цінною є праця С. Римського [587], який вперше в російській історіографії, і найбільш повно на даний час, із залученням широкого кола джерел всебічно дослідив церковні реформи Олександра II. Нині над проблемою повсякдення парафіяльного кліру працюють Т. Леонтєва [551; 552; 553], на прикладі Ярославської єпархії – Н. Белова [492, 629], Тверської – А. Фот [613; 614; 615], Курської – Д. Калашников [636].

Отже, останнім часом історіографія Православної церкви суттєво зросла. Сучасні дослідники історії Православної церкви досліджують широкий діапазон проблем державно-церковних відносин, реформування структури Православної церкви, її місце і роль в суспільно-політичному житті різних часових проміжків, матеріальне становище церкви та забезпечення церковного кліру, культурно-освітня діяльність православного духовництва. Причому ці питання досліджуються як на загальнодержавному, так і на регіональному, локальному рівнях. Історики через вивчення біографій відомих церковних діячів і менш відомих православних пастирів, через дослідження священницьких родин, історії окремих храмів та парафій поступово наближаються до повсякденного життя духовництва. Окремі аспекти повсякдення, як то: соціально-правове становище сільського парафіяльного духовенства, рівень його матеріального забезпечення уже потрапляли у коло дослідницької уваги. Але комплексного аналізу повсякденного життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії у зазначених хронологічних межах ще не було.

1.2 Джерельна база та методологія дослідження

Джерельну базу дисертації складає комплекс архівних та опублікованих документів. Серед опублікованих джерел найбільші групи складають документальні (законодавчі, нормативно-правові акти, діловодні документи), статистичні та періодичні видання.

Найбільшу цінність становлять матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, де зберігаються документи об'ємного фонду 127 – «Київська духовна консисторія» (адміністративний орган православної церкви в межах Київської єпархії, якому належала адміністративна, виконавча і судова влада), що є основою джерельної бази даного дослідження. Документація, яку продукували єпархіальні установи – консисторія, духовні правління та благочиння є різноманітною. Це документи звітно-статистичного характеру, метричні відомості, судові рішення консисторії, дані з фінансово-облікових і господарських справ єпархії, протоколи засідань. Фонд 127 вміщує великий масив справ від 1700 до 1919 рр., які дають змогу всебічно та повноцінно реконструювати повсякденне життя парафіяльного кліру. На особливу увагу заслуговують звіти благочинних до єпархіальної адміністрації та київських митрополитів до Св. Синоду; розпорядження вищого і місцевого церковного керівництва, що стосувалися не лише професійної діяльності духовенства, а й регламентували його побутове життя; справи про призначення, переведення та звільнення з посад; матеріальне становище членів причтів та їх родин; сімейне життя; нагородження й призначення єпитимій клірикам та ін. Вагомими документами є скарги та судові справи. Дослідження цих матеріалів дозволяють з'ясувати стосунки духовенства з селянством, поміщицтвом, ступінь релігійності останніх.

Важливі матеріали для висвітлення окресленої теми містяться у фондах 182 – «Канцелярія київських митрополитів», 278 – «Київське жандармське управління залізниць», 442 – «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора», 486 – «Київська палата цивільного суду», 533 – «Київський військовий губернатор», 707 – «Управління Київського учбового округу», 711 – «Київська духовна академія», 712 – «Київська духовна

семінарія», 1711 – «Київська академія». Загалом автором використано матеріали з 10 фондів, а переважна більшість справ введені у науковий обіг вперше.

Поряд з архівними цінними є і опубліковані джерела. Серед них – законодавчі акти видрукувані у «Повному зібранні законів Російської імперії». Вони ілюструють державну політику щодо Православної церкви та духовенства, правове становище останнього, юридично врегульовували окремі сторони діяльності священно- і церковнослужителів, заходи, що приймалися для матеріального забезпечення парафіяльного кліру. Аналіз указаних документів дозволив простежити вплив урядової політики на повсякденне життя духовенства. Важливим джерелом є зібрання наказів імператорів, Св. Синоду, різноманітні інструкції. Зокрема, синодальні розпорядження виходили окремими виданнями і розсилались до всіх єпархіальних центрів [281]. У процесі написання дисертації проаналізовано законодавчі акти, розпорядження, які регламентували або обмежували діяльність православного духовенства.

Серед опублікованих джерел варто відзначити журнали та протоколи засідань єпархіальних з'їздів київського духовенства, на обговорення яких виносилось широке коло питань. Зокрема, надання матеріальної допомоги незабезпеченим клірикам, їх сім'ям, сиротам, вдовам; будівництво причтового житла; розгляд проектів кас і товариств для покращення добробуту духовного стану; діяльність духовних навчальних закладів; освітній, професійний рівні членів кліру; рекомендація церковної періодичної літератури; окремі аспекти пастирської діяльності.

Також у роботі використовувався «Статут духовних консисторій» у редакціях 1841 та 1883 рр. [292; 293], який регулював життя Російської Православної церкви.

Особливе місце у дослідженні займають матеріали статистичного характеру, зокрема, вміщені у звітах обер-прокурорів Св. Синоду [179; 180; 181; 182; 183; 213], які публікувались щорічно починаючи з 1836 р. Вони дають змогу простежити чисельність духовенства, державне фінансування кліру,

освітній ценз священно- та церковнослужителів, кількість благочинницьких і церковних бібліотек тощо. Цінними є статистичні відомості «Пам'ятних книг Київської єпархії»[227; 228], де міститься інформація про персональний склад парафіяльних причтів, їх рівень освіти, нагороди та покарання, матеріальне становище – забезпечення землею, житлом, розмір платні. У дисертації використано пам'ятні книги за 1882 та 1913 рр. Для з'ясування освітнього рівня духовенства використовувались дані XVI тому Першого Всеросійського перепису населення 1897 р.[229], де поміщені відомості по Київській губернії. Значний фактичний та статистичний матеріал у сукупності дозволяє глибше відобразити різні аспекти щоденного життя кліру.

Важливу групу використаних джерел для дослідження повсякденного життя парафіяльного духовенства становить періодична преса. Найперше – «Киевские епархиальные ведомости», що виходили протягом 1861-1918 рр. Головну роль у заснуванні цього видання відіграв протоієрей П. Лебединцев, який тривалий час був його редактором. Завданням друкованого органу було своєчасне ознайомлення парафіяльного духовенства з важливими церковними подіями та новинами. Часопис складався з двох частин – офіційної та неофіційної. Для нашої теми особливу значущість мали обидва відділи. У першому публікувалися маніфести імператора, постанови уряду, розпорядження Св. Синоду, керівництва єпархії та губернії чимало з яких стосувалося повсякденного життя парафіяльного кліру. Зокрема, їх обов'язків, матеріального забезпечення, розподілу прибутків між членами причту, регламентації у проведенні вільного часу для забезпечення належного морального авторитету, виховання дітей. Також особлива увага у дисертації зосереджується на статтях неофіційного відділу, які особливо багаті матеріалами з повсякдення православного духовенства Київщини. У другій частині єпархіального часопису підіймалися актуальні питання тогочасного суспільного життя – освіти, духовності, також вміщувалися матеріали з церковної історії й археології, історико-статистичні описи парафій, спогади, некрологи, інформація про богословські праці та ін. Даний відділ «Киевских

епархиальных ведомостей» складався переважно із статей, авторами яких були священники та віряни. Найбільше значення мають для нас публікації, що допомагають відобразити побут парафіяльного духовенства, матеріальний добробут, взаємини з паствою, власне бачення місцевими рядовими служителями тих чи інших аспектів парафіяльного життя єпархії, шляхи вирішення назрілих проблем, що дозволяють окреслити світоглядні устремління священно- та церковнослужителів. Однак, ці статті подекуди неповно і не зовсім достовірно відображають дійсний стан речей. Давався ознаки постійний цензурний контроль за виданням протягом усього часу його існування. Лише 1882 р. одинадцять статей було не допущено до друку [634, с. 10].

Цінними є матеріали вміщені на шпальтах «Руководства для сельских пастырей», що видавалися щотижнево Київською духовною семінарією впродовж 1860-1917 рр. Це видання, попри конкуренцію серед духовної періодики, залишалося одним із лідерів за популярністю в імперії. Найбільш важливою для нас є інформація вміщена на сторінках часопису, де змальовується побут родин кліриків, обговорюються питання матеріального забезпечення священно- і церковнослужителів й пропозиції щодо його покращення, надаються корисні поради та настанови адресовані членам причтів для належного виконання професійних обов'язків, забезпечення відповідного морального рівня, проведення вільного часу, виховання дітей.

Також нами використовувались матеріали розміщені на сторінках «Миссионерского обозрения», «Православного обозрения», «Трудов Киевской духовной академии», «Киевской старины».

Комплексне висвітлення повсякдення того чи іншого соціального стану, групи передбачає використання методів інших наук – соціології, етнології, антропології, філософії, соціальної психології, культурології, лінгвістики та ін. Міжпредметні зв'язки – характерна риса історії повсякденності, що в свою чергу потребує використання широкого методологічного інструментарію.

Методологічну основу дисертаційного дослідження складають принципи історизму, об'єктивності, системності і комплексності, використання яких спрямоване на об'єктивне, всебічне висвітлення подій, фактів та явищ. Важливим для неупередженого висвітлення обраної проблеми є принцип плюралізму, який передбачає багатогранність у дослідженні. В основу роботи покладено також цивілізаційні теоретичні положення, що розглядають історичний процес у сукупності, суперечливості, різноманітності його проявів, дозволяють поєднати матеріальне і духовне, бачити сферу їх взаємодій на основі загальнолюдських цінностей. Цивілізаційний підхід направлений на дослідження суспільства у всій багатогранності проявів його життя та існування. Звернення до тематики повсякдення зумовило використання мікроісторичного підходу, який дозволив реконструювати життя пересічних священно- та церковнослужителів.

У процесі роботи використовувалися такі наукові методи, як проблемно-хронологічний, ретроспективний, статистичний, синхроністичний, описовий, діахронічний, також методи систематизації та логічного аналізу. Застосування проблемно-хронологічного методу дозволило окреслити основні складові проблеми, дослідити їх у часовому вимірі, показати ступінь впливу цих явищ на життя й діяльність православного духовенства та їх родин. Ретроспективний метод використано для виявлення особливостей соціально-правового становища православного духовенства та об'єктивного змалювання його буденного життя. Статистичний метод залучено для систематизації та обробки цифрових даних. Важливим є використання синхроністичного методу, особливо при аналізі матеріального становища духовенства. Цей метод дає можливість виділити як загальне, так і відмінне, особливо у подіях, які відбуваються одночасно, але у різних місцевостях. Широке застосування знайшов описовий метод, зокрема, для аналізу політики влади стосовно духовенства, висвітлення взаємовідносин кліру з вірянами. Діахронічний метод залучено для вивчення змін у соціально-демографічному складі духовенства, його матеріальному добробуті, для визначення ступеня і форм впливу духовенства на громадське життя протягом досліджуваного періоду. Методи систематизації та логічного аналізу використовувались для

викладу матеріалу у чіткій послідовності та зведення його у єдину логічну схему.

Із джерелознавчих були застосовані методи бібліографічної та архівної евристики, класифікації, систематизації, атрибуції, герменевтики. Застосування методу бібліографічної евристики дозволило дослідити і систематизувати історіографічну й опубліковану джерельну базу дослідження. Завдяки архівній евристиці було досліджено архівні фонди та виявлено в них необхідні матеріали. Герменевтичний метод допоміг встановити зміст понять, термінів, що вибули нині з ужитку або набули іншого значення.

В процесі наукового пошуку, а потім аналізу та систематизації виявлених даних використовувались методи, притаманні біографістиці, історичній географії, історичній демографії, просопографії та іншим спеціальним історичним дисциплінам.

Отже, сучасна методологія наукового дослідження створює можливості здійснення комплексного вивчення щоденного життя парафіяльного духовенства. Поєднання зазначених принципів та методів дослідження сприяло уникненню суб'єктивних оцінок, дало змогу наблизити до наукової достовірності результати дисертації.

Таким чином, варто відзначити зростання інтересу дослідників до історії Православної церкви в цілому, і в тому числі на українських землях. Новітній період у розробці історії РПЦ в Україні має такі характерні риси: розширення діапазону досліджуваних аспектів та зосередження уваги на регіональному, локальному зрізі. Сучасні історики прагнуть до об'єктивного осмислення суспільно-політичного статусу Православної церкви на різних етапах історії, її культурно-освітньої діяльності, трансформацій внутрішньої структури обумовлених одержавленням церкви. Прагнучи комплексності досліджень, історики включають все нові аспекти і тому нерідко окремі грані повсякденного життя православного духівництва потрапляють у коло дослідницької уваги. Але такі вкраплення є фрагментарними і не створюють повного уявлення про цей суспільний стан і його місце в історії. Як свідчить історіографічний огляд,

повсякденне життя православного сільського духівництва Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. не було предметом спеціального дослідження.

Аналіз джерельної бази для дослідження означеної теми підтверджує можливість її висвітлення. Джерельна база дисертації представлена різними видами історичних документів і матеріалів. Переважна більшість архівних джерел уводиться до наукового обігу вперше. Використаний масив джерел є цілком достатнім для висвітлення повсякденного життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в означеному часовому проміжку. Але наявна в архівних фондах інформація ще залишає простір для подальшого пошуку і дослідження даної проблеми в інших географічних межах.

РОЗДІЛ II. ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА

2.1 Правове становище та обов'язки

Православне духовенство поділялося на дві групи: чорне та біле. До чорного належали: духовне керівництво (митрополити, архієпископи, єпископи, архімандрити, ігумени, ігумені, настоятелі жіночих монастирів) та рядові монахи. Біле духовенство складалося з священнослужителів (протопресвітерів, протоієреїв, пресвітерів, ієреїв, протодияконів, дияконів, іподияконів) та причетників або церковнослужителів (дячків, паламарів, псаломників та ін.) [212, с. 57].

Чисельність парафіяльного духовенства Київської єпархії протягом досліджуваного періоду звичайно не була сталою. У останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. кількість священно- та церковнослужителів суттєво не змінювалась і становила близько 3 тис. До цього часу спостерігалася тенденція до їх поступового зменшення. У 1799 р. налічувалось 14 протоієреїв, 1 370 священників, 107 дияконів, 1 142 дячка, 910 паламарів, всього – 3 543 особи [491, с. 132]. У 1845 р. – 1 345 священників та 2 052 церковнослужителі, всього – 3 397 осіб [39, арк. 8]. У 1859 р. – 14 протоієреїв, 1 251 священник, 69 дияконів, 1 998 причетників, всього – 3 332 особи [468, с. 97]. У 1879 р. – 30 протоієреїв, 1 297 священників, 64 диякони, 1 616 причетників – всього 3 007 осіб [122, арк. 15]. У 1899 р. – 54 протоієреї, 1 336 священників, 188 дияконів, 1 409 псаломників, всього – 2 987 осіб [125, арк. 40]. У 1910 р. – 97 протоієреїв, 1 379 священників, 284 диякони, 1 268 псаломників, всього – 3 028 осіб [182, с. 22].

З приєднанням Правобережжя соціально-правове становище Православної церкви кардинально змінилося, адже в Російській імперії православ'я мало статус державної релігії. Чисельні укази та розпорядження світської та церковної адміністрацій спрямовувалася на зміцнення Православної церкви у регіоні. Значну увагу уряд приділяв статусу духовенства на новоприєднаних

територіях, що відзначалися складною етноконфесійною неоднорідністю. Водночас розпочався процес уніфікації («купночиния»), тобто приведення у відповідність церковного життя, богослужіння до імперського шаблону. Митрополит Київський Гавриїл (Банулеско-Бодоні) вважав «купночиние» головною метою діяльності [616, с. 31].

З'явилися розпорядження вищої церковної адміністрації, спрямовані на ліквідацію виборності духовенства мирянами, що не входило в систему координат централізаторських заходів імперського уряду. Указом Св. Синоду від 24 червня 1797 р. скасовувались пункти Духовного Регламенту, на основі яких парафіяни мали право, обираючи кандидата на духовну посаду, подавати єпархіальним архієреям прохання про його висвячення. Духовні правління були зобов'язані «приймати прохання за підписом бажаючих отримати священно-, церковнослужительський чин лише з додатком від парафіян «одобрений» про чесну їх поведінку», а не колективне рішення про призначення на посаду, як це було раніше. Тоді ж для їх ідентичності у синодальній друкарні були роздруковані шаблонні форми, що розсилались по всіх єпархіях. Зразок схвалення вірян мав такий зміст: «Мы нижеподписавшиися (писать название епархии, губернии, уезда, села и церкви) прихожане свидетельствуем по чистой нашей совести, что желающий быть при нашей церкви (кем и кто именно) есть человек добрый, не пьяница, в домостроительстве своем не ленивый, не клеветник, не сварлив, не любодейца, не бийца, в воровстве и обманах не изобличённый, добронравен и поведения честного, и потому мы его желаем иметь при нашем приходе (кем и далее подписи)» [491, с. 102]. Відповідно до синодального указу митрополит Ієрофей (Малицький) 18 березня 1798 р. видав розпорядження, яким чітко регламентував призначення кліриків. Парафіяльні схвалення надавалися не митрополиту як раніше, а місцевому благочинному обов'язком якого була перевірка одноголосності рішення громади, відповідності претендента моральним чеснотам та передання документів духовному правлінню. Останнє наводило детальні відомості про кандидата і в разі відсутності перешкод передавало справу єпархіальному архієрею. А.

Белгородський стверджував, що такий курс церковної адміністрації «паралізував будь-які вияви діяльного народного втручання у справи церковного управління» [491, с. 102-104].

Однак, виборність духовенства мала давню традицію і не могла зникнути одномоментно. І надалі схвалення подавались у вигляді прохань про призначення. Такі випадки мали місце в єпархіях імперії і особливо Київській, де лише запроваджувались централізаторські тенденції, що давно ввійшли у практику російського церковного життя. Призначення митрополитом Ієрофеєм священиків подекуди навіть доходило до категоричного їх несприйняття вірянами. Місцеве церковне керівництво намагалось діяти обережно у викоріненні «звичаїв і вольностей», відтак дане нововведення поволі входило у повсякдення київських парафій. Було чимало випадків коли миряни, обравши кандидата на священно-, церковнослужительську посаду, відсиляли його з проханням «від всієї громади» до митрополита для висвячення, яке останній здійснював [491, с. 104-106]. Митрополит Гавриїл (Банулеско-Бодоні) надав право «богословам» без схваленень займати священицькі місця [616, с. 157]. Тому із збільшенням кількості випускників семінарій поступово така формальність відходила в минуле [541, с. 437]. З часом існуюча практика все більше формалізувалась і часто громада давала схвалення невідомим особам [296, с. 167-168; 518, с. 79].

З метою поживлення парафіяльного життя, на початку ХХ ст. на порядок денний ставилось питання участі громади у виборах духовенства [529, с. 176-178]. Активно обговорювалось воно і у духовній періодиці [432, с. 246-247; 434, с. 217-223; 435, с. 280-285; 436, с. 354-358]. Проте, виборність парафіяльного духовенства мирянами так і залишилась не реалізованою.

Повсякденне життя священно- і церковнослужителів регламентувалось рядом законів та розпоряджень. Юридичний статус духовного стану визначався як церковними так і світськими нормами, які не завжди гармонійно поєднувались. Правове становище православного парафіяльного духовенства регламентувалось «законами про стани». Уряд здійснював комплекс заходів

спрямованих на підвищення його статусу. У 1801 р. скасовувались тілесні покарання для священників та дияконів, адже це могло викликати у вірян «презирство до священного сану» [523, с. 211]. У 1808 р. це право поширилось на їх сім'ї та вдів, а у 1839 р. і на дітей, які народились у час перебування батьків на церковнослужительських посадах [146, арк. 11]. На причетників звільнення від тілесних покарань розповсюдилось лише з 1863 р. [589, с. 138]. Духовенство звільнялось від всіх особистих податків, рекрутської повинності. Будинки священно- та церковнослужителів, в тому числі заштатних, їх вдів, сиріт звільнялися від військового постою, поземельного збору та інших міських повинностей, за винятком будівництва і ремонту мостів, освітлення вулиць. Клірикам дозволялося купляти землі та будинки у селах і містах. Водночас законодавство, з моральних міркувань, обмежувало майнові права духовного стану. Заборонялось придбання сіл, кріпаків, а у разі успадкування такого майна, воно переходило у державну власність, а спадкоємцю виплачувалась винагорода. Проте дані обмеження не стосувались осіб, що мали права спадкового дворянства. Також під заборону були торгівля, винокуріння, продаж вина, розміщення у житлі кліриків трактирних та питейних закладів. Духовенство не мало права виступати поручителями у судах, бути повіреним по чужих справах, окрім тих, що стосувались їх церков та малолітніх, які перебували під їх опікою [212, с. 64-65]. Через шлюб клірики передавали станові права дружинам, якщо останні належали до іншої верстви, доки не змінювали суспільне становище укладенням нового шлюбу [212, с. 62]. Таким чином, за об'ємом прав та соціальним статусом клірики знаходились вище міщанства та селянства. Б. Миронов стверджує, що духовенство перетворилось на другий (після дворянства) привілейований стан імперії [561, с. 103].

За імператора Павла духовенство отримало право нагороджуватись незвичними для сану відзнаками як орденами [518, с. 489-490]. Священнослужителі одержали можливість на відзначення орденом Святої Анни III ступеня, що надавав права особистого дворянства [280, с. 56-58]. А за не менше 50 років сумлінної служби в священницькому сані могли нагороджуватись

орденом Святого Володимира IV ступеня, отримуючи права спадкового дворянства [283, с. 6]. Присвоєння клірикам державних нагород свідчить про все тісніше зрощення церкви та держави. Адже з впевненістю можна стверджувати, що влада сприймала служіння духовенства як складову частину державної служби. Але у 1885 р. було вирішено, що священно-, церковнослужителям недоречно здійснювати богослужіння з орденами, медалями та іншими світськими нагородами на одязі [222, с. 343].

Загалом білому духовенству були доступні такі нагороди: 1) подяка і благословіння єпархіального архієрея; 2) благословіння Св. Синоду; 3) набедренник; 4) скуфія; 5) камилавка; 6) наперсний хрест; 7) протоієрейський сан; 8) орден; 9) палиця; 10) кабінетний хрест [390, с. 806]. За 15 років, з 1861 до 1878 (за виключенням 1873, 1875 і 1877), духовенство єпархії отримало нагород: 910 подяк та благословінь митрополита; 91 благословіння Синоду; 888 набедренників; 515 скуфій; 283 камилавки; 119 синодальних хрестів; 40 осіб одержали протоієрейський сан; 124 орден; 11 палиць та 5 кабінетних хрестів. Всього 2 965 відзнак, що в середньому становило 198 нагород у рік. Варто зауважити, що більша їх кількість припала на початок 60-х років, коли засновувались церковнопарафіяльні школи [390, с. 806]. Зокрема, у 1862 р. подяки і благословіння митрополита за особливу старанність у навчанні дітей отримали такі священники Черкаського повіту: с. Бозукова – В. Базилевич, с. Дубієвки – П. Левитський, с. Степанок – І. Калишевський, с. Яцьок – Г. Руденський. Того ж року митрополитом відзначено набедренниками священника с. Маньковець П. Случевського «за особливу турботливість» у навчанні 30 хлопчиків у власній квартирі та придбання за свій кошт 24 букварів і навчальної дошки, священника с. Пищиків С. Литославського – за тривалу безпорочну службу та старанність у навчанні дітей парафіян [242, с. 55].

У 1881 р. орденами, саном протоієрея і наперсними хрестами було нагороджено 20 осіб, що від загальної чисельності протоієреїв і священників – 1 330, складало 1,5 %. Камилавками, скуфіями, набедренниками та благословінням Св. Синоду – 84 особи (6,3 %) [227, с. 239].

Виявом особливого статусу духовенства було збереження окремого церковного суду, якому підлягала переважна більшість справ, що стосувались священно- і церковнослужителів, як то: неналежне виконання обов'язків, негідна поведінка, скарги на кліриків як світських так і духовних осіб, суперечки між членами причту щодо розподілу прибутків чи користування церковними землями, будинками та ін. Традиційне церковне судочинство майже не змінилося судовою реформою 1864 р. І надалі засідання відбувалися без участі звинуваченого та позивача, не вислуховувалися свідчення свідків, навіть вирок виголошувався за відсутності звинуваченого. Тому інколи й траплялися випадки, коли клірики навіть не знали про судовий процес і в чому їх звинувачують [643, с. 49]. До компетенції світського суду належали: кримінальні злочини; порушення державних законів; справи між духовенством, кліриками і мирянами про невиконання договору чи зобов'язань, порушення прав збитками, самоправним заволодінням майном тощо [292, с. 62; 293, с. 57-58]. Якщо вчинок клірика підпадав під розгляд цивільного судочинства, слідчі дії поліції та судові засідання проводились за участю духовного депутата [12, арк. 1; 339, с. 248].

У Російській імперії духовенство складало замкнутий стан. Хоча законодавець декларував можливість входу представників усіх верств, в дійсності все виглядало інакше. Перехід був можливим якщо в єпархії не вистачало осіб духовного стану для заміщення посад та за наявності відповідної освіти. Крім того, необхідно було отримати звільнення зі свого стану. Далі справа розглядалась Казенною палатою або Палатою державного майна. Врешті, остаточне рішення залишалось за губернатором [212, с. 61]. Необхідність отримання духовної освіти зводила практично нанівець можливість отримати сан вихідцю з іншої верстви, адже фактично духовні навчальні заклади були закритого типу.

Указами 26 червня 1808 р. та 27 серпня 1814 р. вимагалось дітей членів причтів 6-8 років зараховувати до духовних навчальних закладів. За влучним висловом П. Знаменського діти кліриків були поставлені в становище

«духовних кантоністів», які мали обов'язково готуватися до священно-, церковнослужительських посад. Відповідно, вони закривалися для всіх, хто не здобував освіти в училищі і семінарії, оскільки, примусивши духовенство віддавати синів на підготовку до церковного служіння, не можна було не вжити заходів для їх розміщення на посадах [518, с. 111]. Таким чином, діти були змушені, часто попри бажання, присвячувати своє життя служінню церкві. Щоправда з духовного стану виключались особи, що не отримували відповідної освіти чи відраховувались з духовних училищ за нерозуміння, лінь і не перебували на причетницькій посаді [149, арк. 475; 212, с. 62].

Становій замкнутості сприяла практика закріплення парафій як за синами так і доньками духовенства [164, арк. 1-4]. Останні у такому разі виходили заміж за вихованця семінарії, який отримував батьківське місце.

Непривабливою для духовенства залишалась відмова від сану. Формально вихід з духовного стану дозволявся, але був ускладнений і не вигідний для кліриків. Окрім втрати станових прав, дияконам заборонялось вступати на державну службу шість, священникам – десять років [212, с. 62-63]. При добровільній відмові чи позбавленні сану ставленицька грамота відбиралася та зберігалася у консисторському архіві [68, арк. 31].

Живили суспільну ізоляцію і наполегливі рекомендації єпархіальних адміністрацій майбутнім служителям одружуватись на представницях свого стану. Тому й не дивно, що у звіті Київської єпархії за 1839 р. зазначалось: «Вибуло з духовного відомства у цивільне 10 осіб, із цивільного відомства ніхто не вступив» [62, арк. 189-190]. Така політика російського самодержавства перетворила духовенство на закритий соціальний стан, хоча це й суперечило канонам. Там, де необхідною була не лише свобода вибору, а головне покликання, на священно-, церковнослужительські посади приходили люди з причини необхідності, часто без особливого бажання.

Для вирішення проблеми з «надлишком» осіб духовного стану застосовувались так звані розбори, тобто залучення дітей священно- та церковнослужителів без освіти і безмісних віком від 15 до 40 років, на

військову службу. У XIX ст. такі розбори відбулися у 1808 та 1831 роках [151, арк. 28; 518, с. 340-342]. На певний час це знімало гостроту питання, але безумовно не вирішувало його в повній мірі. Потрібно було шукати інші варіанти.

Такою спробою стало створення за наказом імператора при Св. Синоді 28 червня 1862 р. «Присутствія з духовних і світських осіб», метою якого був пошук способів для кращого забезпечення духовенства. Серед них: 1) розширення арсеналу засобів поліпшення матеріального добробуту парафіяльного духовенства; 2) збільшення його особистих та цивільних прав; 3) «відкриття дітям священно- і церковнослужителів шляхів для забезпечення існування на всіх поприщах громадянської діяльності»; 4) «відкриття духовенству способів найближчої участі в парафіяльних і сільських училищах» [191, с. 197-198]. Отже, визначалась чітка позиція щодо ліквідації станової замкнутості.

Не другорядну роль у цьому питанні відіграв політичний розрахунок. Київський генерал-губернатор О. Безак вбачав у ліквідації закритості духовної верстви важливий чинник обрусіння краю. На його переконання, заміна польського поміщицтва російським лише русифікувала верхні прошарки суспільства, нагальною ж залишалася потреба у заміні російським елементом польського чиновництва, управителів маєтків та загалом середнього класу. Генерал-губернатор вважав, що введення у світське життя дітей духовенства стане «вельми корисним державним заходом, в інтересі посилення російської народності ... обрусіння краю». Він наголошував, що в Київській семінарії щороку значно більше випускників, ніж вільних місць у єпархії. А якби духовні навчальні заклади обмежувались чисельністю вихованців відповідно до потреб, діти кліриків йшли б до гімназій та нижчих училищ міністерства народної освіти і дали б у них суттєву перевагу над польським елементом. Відтак, перевага у нижчих та середніх світських навчальних закладах російського елементу не могла не перейти і до Київського університету. В результаті це б

збільшувало чисельність російського чиновництва. Також О. Безак зазначав, що надмірна чисельність духовенства зумовлювала його бідність [383, с. 467-474].

За новим статутом гімназій 1864 р. духовенство отримало право без згоди церковного керівництва навчати дітей у світських закладах, що сприяло послабленню станової замкнутості [563, с. 21]. Ще один крок відбувся у 1865 р., коли була змінена 92 стаття Статуту духовних консисторій. Єпархіальні архіереї отримали право звільняти семінаристів, що не вступили на священно-і церковнослужительські місця, у світський стан без погодження зі Св. Синодом. На випускників духовних академій це не поширювалось, дозвіл вищої церковної адміністрації залишався обов'язковим [193, с. 202].

І нарешті 22 травня 1867 р. імператор Олександр II відмінив спадковість місць у парафіях [197, с. 145]. Відтак, при призначенні на священно-і церковнослужительську посаду не мали братись до уваги родинні зв'язки кандидата з покійним чи заштатним попередником. До нововведення духовний стан звикав поступово і до місцевого церковного керівництва та Св. Синоду продовжували надходити прохання про закріплення парафій за дітьми чи родичами. Тому на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» неодноразово наголошувалось, що такі прохання не будуть задовольнятись, зокрема про це йшлося у 1868 р. [280, с. 62-63] і навіть 1884 [269, с. 406-407], 1885 [268, с. 400-401] та 1886 роках [273, с. 879]. Проте, на практиці парафії продовжували передаватись близьким родичам – сину, онуку, зятю. Наприклад, В. Семеновський передав зятю священницьке місце у с. Шубівка Київського повіту [49, арк. 5]. Багато парафій продовжували займати представники одного роду впродовж століть. Є. Крижановський наводить приклад Покровської церкви м. Василькова, де від початку XVIII ст. священствував рід Кашинських, йдучи по низхідній лінії переходячи від батька до сина [541, с. 426]. В Уманському повіті місцева священницька династія Дзбановських займала парафію с. Ропотухи з 60-х років XVIII впродовж усього XIX ст. [594, с. 102-105].

Закон 26 травня 1869 р. став відчутним кроком до ліквідації станової замкнутості, адже проголосив, що «діти православного духовенства не належать особисто до духовного стану». Нащадки священиків отримали права особистих дворян, а причетників – особистих почесних громадян. Діти інших церковнослужителів (півчих, дзвонарів та ін.) по досягненню повноліття приписувались до сільського або міського населення, але і за ними зберігались права на звільнення від податків та рекрутчини. Сини кліриків за бажанням могли вступати на військову чи цивільну службу, займатися підприємницькою діяльністю тощо на правах тієї соціальної групи, до якої належали. Варто наголосити, що закон жодним чином не обмежував бажаних присвятити себе церковному служінню. За ними зберігалися права на отримання духовної освіти, священно- і церковнослужительських посад, виплат від єпархіального опікунства та ін. [200, с. 70-71].

Та ліквідація станової замкнутості масового прибуття представників інших верств не зумовила. Напередодні прийняття закону 1869 р. в періодичних виданнях висловлювались припущення, що правова ліквідація закритості мало що змінить і духовні посади й надалі залишатимуться спадковими. Зокрема, зазначалося: «Те, що створювалось протягом двох століть не може бути раптово і вщент знищено в самому житті однією реформою законів» [398, с. 163-164]. Час ці слова підтвердив. Практика показала, що причина замкнутості полягала не лише у юридичному закріпленні. Церковна періодика спростовувала кастовість духовенства [433, с. 281-284], але в дійсності воно продовжувало залишатись відособленим суспільним станом. Не лише в перші десятиліття після прийняття закону сини кліриків продовжували обирати духовну освіту, а й навіть у 1913 р. в Київській семінарії навчалося майже 83 % осіб з сімей священно- і церковнослужителів [183, с. 68]. З цього приводу І. Власовський зазначав, що «духовні школи в Росії були не тільки професійними, але й становими, можливо навіть більш становими, ніж професійними» [498, с. 255]. Причиною спадковості духовної професії слугували швидше традиція і сімейна пам'ять.

Варто наголосити, що на початку ХХ ст. лише половина семінаристів, які закінчили повний курс навчання, пов'язували життя з церквою. Наприклад, у 1910 р. з 52 випускників Київської семінарії лише 23 (44 %) залишились у духовному відомстві [182, с. 84]. Це було не винятково місцевим явищем, а загальноімперською тенденцією. Тоді вже вступали до семінарій не для отримання сану, а з метою здобуття освіти.

На вакантні посади священно- та церковнослужителі могли переводитись за призначенням єпархіальної влади, проханням самого клірика, якого не задовольняла парафія чи з інших причин. Також поширеними причинами переведення духовенства до іншої церкви слугували випадки невідповідної поведінки, порушення церковних норм, що підривали авторитет, або коли служитель не міг знайти спільної мови з вірянами [57, арк. 1]. Церковне керівництво намагалося обмежувати бажання священно-, церковнослужителів до частих змін парафій. Зокрема, митрополит Арсеній (Москвін) у 1864 р. видав розпорядження, яким заборонив перехід священникам, що не прослужили при одній церкві 10 років, хіба на місця покійних родичів для опіки сиріт [252, с. 123]. Для причетників, не враховуючи виняткових обставин, встановлювався мінімальний термін 5 років [254, с. 8]. Та все ж, до консисторії продовжували надходити численні прохання від кліриків, що не дотримувались регламентації. Тому 1886 р. єпархіальне керівництво черговий раз наголосило на необхідності 10-річної служби на одному місці, в тому числі і для причетників. Винятком могла слугувати лише нагальна потреба, наприклад, відсутність житла в парафії та ін. [272, с. 10]. Практикувалось навіть штрафування кліриків на користь єпархіального опікунства за «марне турбування начальства проханнями про переміщення до іншої парафії». Так, у 1913 р. стягнення у сумі 25 руб. накладено на священників сіл Стрижавка Таращанського повіту, Товстий Ліс Радомишльського повіту, Сахнівка та Вахутинець Канівського повіту [263, с. 386; 264, с. 413].

На духовенство влада покладала широке коло обов'язків, яке до того ж поступово розширювалось, що перетворювало їх більше на державних

чиновників. Особливо при імператриці Катерині II істотно зросла кількість урядових доручень [518, с. 480-481], але найбільше коло позабогослужбових обов'язків розширилось у XIX ст. Головні полягали у здійсненні священнодійств, виконанні таїнств (хрещення, сповідь, причащення, вінчання, відспівування, елеосвячення, освячення житла, кладовищ та ін.), виголошенні повчань, проведенні позабогослужбових бесід, місіонерській роботі. Також на священника покладалася функція керівника причту.

Синодальні розпорядження регламентували поведінку кліру у церкві. Зокрема, указом 1804 р. від священно- і церковнослужителів вимагалось здійснювати богослужіння піднесено з благоговінням, між собою спілкуватись з повагою. Священики мали слідкувати за порядком у храмі, не допускати розмов і переходів парафіян з місця на місце, а у випадку непослуху наводити лад у містах за допомогою поліції, у селах – місцевої влади. У разі виникнення ситуації, що призводила у церкві донеспокою, потрібно було негайно повідомляти єпархіальне керівництво [168, арк. 3-4].

Вимагалось, щоб богослужіння відбувалися в один і той же час, а встановлений порядок не підлягав частим змінам за бажанням священників [396, с. 389-390]. Зокрема, такі постанови приймали I та XI єпархіальні з'їзди київського духовенства у вересні 1869 р. та січні 1890 р. [282, с. 87].

Церковне керівництво зобов'язувало священників вести сповідні розписи, де фіксувалося відвідування сповіді парафіянами. Про осіб, що 2-3 роки ухилялися від цього обов'язку, Статут духовних консисторій вимагав від духівника повідомляти єпархіального архієрея [292, с. 7; 293, с. 6]. Священик накладав церковні покарання на вірян, слідкував за виконанням єпитимій, що призначалися єпархіальною владою [95, арк. 12; 177, с. 273-274].

Окрім власне релігійних, на духовенство влада покладала і численні обов'язки світського характеру. Адже священник виконував функції нотаріуса – це ведення метричних книг (куди записувались відомості про усіх, хто народився, одружився, помер), клірових відомостей, видачу різноманітних виписок. Клірики здійснювали збори пожертв на храми, допомогу бідному

духовенству, притулки, школи та ін. З церковного амвону для вірян, окрім проповідей, звучали укази імператора, розпорядження світської місцевої адміністрації тощо.

Духовенство використовувалось як ідеологічне знаряддя, інструмент у досягненні соціального спокою. Причт мав слідкувати за моральним станом і настроями парафіян. Наслідком поширення селянських хвилювань у російських губерніях та участі в них священно-, церковнослужителів став маніфест імператора 1797 р., який вимагав від селян, «бути покірними поміщикам в оброках, роботах і всіх повинностях», а від духовенства – утримувати парафіян у «в доброзвичайності та послуху поміщикам» [491, с. 96-97]. Синодальним розпорядженням того ж року єпархіальним архієреям ставилось в обов'язок всіляко попереджувати можливість виникнення селянських заворушень та не допускати участі у них кліру. На кого падала підозра, вимагалось забирати до дикастерії (з 1832 р. – консисторія) для слідства, а винних позбавляти сану без погодження з Св. Синодом. Для заспокоєння селянства необхідно було відсилати до парафій найнадійніших священно-, церковнослужителів. Тих кліриків, які проявляли особливу пильність у цьому, мали відзначати «пристойнимипочестями» для заохочення подальшого служіння [491, с. 100-101].

У 1800 р. причти єпархії підписками зобов'язувались докладати максимум зусиль для заспокоєння парафіян у разі їх «непокори власникам» [22, арк. 2-10]. Подібне секретне розпорядження Св. Синод надіслав єпархіальним архієреям у 1902 р., коли відбувалися масові селянські заворушення в українських губерніях, в тому числі і Київській. У тих парафіях, де існувала небезпека виникнення хвилювань, від священників вимагалось «використовувати усі можливі заходи для їх припинення та пояснювати вірянам неправдивість тверджень зловмисників, які схиляють до непокори владі, від царя поставленій, і зазіхань на чуже добро» [89, арк. 108]. З початком революції 1905-1907 рр. на шпальтах єпархіального часопису друкувалися «повчання про християнське

ставлення до чужої власності і покору законній владі», що мали виголошуватися у найбільш неспокійних парафіях [446, с. 297].

Повсюдно священники залучались до пояснень необхідності щеплень проти віспи, адже селяни з недовірою ставились до подібних медичних заходів. Зокрема, у відповідь на звернення губернатора, 1803 р. митрополит Гавриїл (Банулеско-Бодоні) зобов'язав парафіяльних священників «готувати своїх парафіян до прийняття ... цього рятівного засобу проти згубної віспи, спростовуючи порожні і безпідставні чутки проти коров'ячої віспи, від простолюдинів вигадані» [616, с. 143-144]. По всіх церквах розсилалася проповідь митрополита Євгенія (Болховітінова) з подібними поясненнями про необхідність вакцинації від віспи [493, с. 377-378]. Духовенство інформувало парафіян про шкідливість надмірного вживання сирої соленої риби та рекомендувало способи лікування отруєнь [194, с. 229].

З огляду на відсутність належного медичного обслуговування у сільській місцевості, духовенство закликалось до надання допомоги вірянам, переконування їх у дотриманні правил гігієни, з цією метою медицина викладалась у духовних семінаріях [416, с. 119-120; 316, с. 39-41; 483, с. 127; 484, с. 145-148]. На шпальтах «Киевских епархиальных ведомостей» ставилися у приклад священники, які досягли у цьому неабияких успіхів та надавалися практичні рекомендації у лікуванні ряду недуг [359, с. 299-305]. У 1884 р. єпархіальне керівництво, з огляду на звернення київського губернатора, повідомляло сільських священників про необхідність, у випадку появи у парафії хвороб, всіляко сприяти своєчасному зверненню вірян за медичною допомогою [270, с. 602], так як вони упереджено ставились до лікарів. У зв'язку з поширенням у 1913 р. в Київському повіті епідемії скарлатини та дифтерії, було прийняте рішення, щоб духовенство проводило бесіди з парафіянами про шляхи запобігання поширенню хвороб [424, с. 509-510].

Поширеним явищем серед мирян було вживання алкоголю. Духовенству ставилась в обов'язок боротьба з цією суспільною вадою. Священники виступали ініціаторами створення товариств тверезості та колективних

обітниць про утримання від вживання спиртних напоїв. Такі товариства з початку 1860-х років створювались у Київській єпархії [340, с. 27]. Зокрема, стараннями священника с. Кордишівки Бердичівського повіту Недзельського, громада ухвалила рішення «припинити кожному з них пиття горілки протягом одного року, тобто до 1-го січня 1871 року і не мати у Кордишівці громадського шинку також протягом року». По завершенні означеного терміну селяни мали визначитись продовжувати чи припинити таку практику. Дане рішення громада затвердила «власноручним написанням проти кожного прізвища хрестиків». Також підписи ставили сільський староста, волосне правління і мировий посередник [304, с. 22]. Проте це не набуло масового характеру, а подібні заходи, що запроваджувались у парафіях часто не досягали поставленої мети і діяли товариства тверезості недовго. Не надто успішними, з об'єктивних причин, були заходи духовенства щодо закриття питейних закладів. До 14 травня 1885 р. вони створювались за рішеннями сільських громад і право на торгівлю спиртним селяни продавали за домовлену суму, що сплачувалась кожного року. Гроші йшли на суспільні потреби: сплату податків, будівництво чи ремонт громадських приміщень, оздоблення храмів та ін. З огляду на це навряд чи часто священнослужителі могли переконувати вірян у шкідливості корчми та необхідності її закриття, попри те, що громада залишала там суму, що у разі перевищувала податок. Після 14 травня 1885 р. дозвіл на відкриття корчем, трактирів давали «питейні присутствія», відтак селяни втратили орендні кошти. Але членам причтів це не принесло полегшення: якщо вони і робили спроби закрити трактир чи бодай зменшити вживання алкоголю парафіянами, то це ставило їх у нерівний конфлікт з торговцями [403, с. 79-83].

На вимогу єпархіальної адміністрації з другої половини 1889 р. почалося активне створення товариств тверезості. Після затвердження у 1894 р. статуту опікунств народної тверезості, почали з'являлись відповідні комітети у повітах, які призначали дільничних опікунів на рівні волості, в числі яких часто були священники. Черговим заходом організаційно-роз'яснювальної роботи у річищі боротьби з пияцтвом, яку проводило парафіяльне духовенство стало

влаштування загальноепархіальних акцій під назвою «Всеросійські свята тверезості». Перший такий захід відбувся на Київщині 28-29 квітня 1913 р. Враховуючи перший досвід, наступну акцію з хресними ходами, молитвами на майданах, виголошенням проповідей, продажем брошур, збором пожертвувань на користь місцевих товариств тверезості проведено 8-9 квітня 1914 р. [547, с. 342-350].

На сторінках духовних журналів надавались рекомендації духовенству щодо боротьби з пияцтвом. Наголошувалось на визначальній ролі особистого прикладу священика, який не мавправа зловживати алкоголем, переконував вірян утримуватись від широких гулянь під час сімейних святкувань, не пиячити під час релігійних свят, проводив богослужбові бесіди, виховну роботу з учнями церковнопарафіяльних шкіл, створював товариства тверезості [307, с. 272-278].

Членам причтів рекомендувалось поширювати серед вірян сільськогосподарські знання, новинки. Наголошувалось на прикладі священика як господаря, у якого б селяни їх переймали [440, с. 14-16].

На духовенство покладался обов'язок поширення грамотності серед парафіян, що вимагав багато часу. Протягом першої половини XIX ст. влада неодноразово здійснювала спроби залучити клір до освітньої діяльності (укази 1805, 1807, 1836, 1837, 1840 рр.). Статут духовних консисторій 1841 р. зобов'язав парафіяльне духовенство поширювати елементарну освіту серед селянства [599, с. 320]. Однак, на практиці майже нічого не виходило. Школи були малочисельними, частина взагалі діяла лише на папері, не вирішувалась проблема з приміщеннями, відсутністю книг. Селянство «дивилось на науку і грамотність як на зайву для себе працю і перешкоду у звичних споріднених заняттях». Відволікала дітей від навчання і постійна праця у поміщицькому та батьківському господарствах. У 1837 р. у Київській єпархії було відкрито 1 школу, у 1838 р. – 11, у 1839 р. – 5, у 1840 р. – 44, у 1841 р. – 53, 1842 р. – 92. Загалом в них навчалось лише 2 042 хлопчики [43, арк. 94]. У 1847 р.

консисторія востаннє зібрала свідчення про школи при церквах єпархії і виявилось, що вони перестали існувати.

У 1860 р. київський генерал-губернатор І. Васильчиков звернувся до уряду з пропозицією створити при церквах школи та залучити парафіяльних священиків до навчання дітей. Ініціативу влада цілком схвалила [114, арк. 6]. І. Васильчикова підштовхувала необхідність перешкодити польській освітній діяльності серед селянства, а також церковнопарафіяльні школи розглядались як елемент інтеграційної політики регіону. Тоді ж на замовлення були створені 3 «зразково-показові» школи у м. Біла Церква місцевим священиком П. Лебединцевим, що мали продемонструвати можливості і бажання сільських пастирів виконувати запропоновану владою функцію. В подальшому місцева церковна та цивільна адміністрації використали їх як приклад для обов'язкового наслідування [599, с. 320-321]. Білоцерківського священика відзначили грошовою винагородою у розмірі 90 руб., генерал-губернатор всіляко популяризував його діяльність, а Київську духовну семінарію було зобов'язано опублікувати матеріал про школи в журналі «Руководство для сельских пастырей» [114, арк. 10].

В процесі організації шкіл вимагалось обмежуватись місцевими джерелами фінансування. І. Васильчиков у зверненні до єпархіального керівництва зазначав, що навчання у церковнопарафіяльних школах мало бути максимально доступним і «полягати лише у засвоєнні селянами правил віри православної, молитов з церковнослов'янським читанням, букваря, лічби і письма, за якомога простим і наочним способом, щоб діти навчаючись самі могли навчати інших – менших». Навчальний процес потрібно було починати у вересні, по закінченню головних сільськогосподарських робіт, адже батьки потребували допомоги дітей. Також було придбано 10 тис. букварів для розсилки в парафії єпархії [114, арк. 6-8].

Духовенство не тільки мало навчати дітей, а й брати на себе турботи по організації шкіл. Священикам нерідко доводилось долати байдужість, а то й протидію селян у виділенні коштів на школи, які не усвідомлювали

необхідності навчання дітей. Священнослужителі єпархії докладали чималих зусиль до їх створення: виділяли для цього власні будинки [190, с. 145; 241, с. 45], давали кошти на придбання меблів, навчальних дощок, букварів, опалення приміщень та ін. [203, с. 56-60]. На Правобережжі, зокрема Київщині, спостерігалася надзвичайна активізація у процесі створення шкіл. Активно долучився до цієї діяльності новий митрополит Арсеній (Москвін) призначений 1860 р. На 1 вересня 1861 р. саме Київська єпархія з 1 206 школами та 23 588 учнями (19 015 хлопчиків і 4 573 дівчаток) лідирувала в імперії. Станом на 1 березня 1862 р. при церквах єпархії нараховувалось вже 1 361 школа, де початкові знання здобували 31 320 учнів (24 498 хлопчиків та 6 822 дівчинки). З цієї кількості церковнопарафіяльних шкіл 1 011 знаходились у будинках священно-, церковнослужителів, 254 – парафіян, 45 – поміщиків, 25 – церковних приміщеннях, 14 – у будівлях облаштованих палатою державного майна, 9 – у приміщеннях відомства військових поселень та 6 – у подарованих. На середину 80-х років XIX ст. вже більше половини шкіл мали власні приміщення [545, с. 145]. У 1875 р. кількість шкіл у парафіях зросла до 1 348, де навчалось 37 127 хлопчиків та 7 488 дівчаток [119, арк. 8], у 1900 р. – до 1 812, з яких 1 135 церковнопарафіяльних та 677 шкіл грамоти [180, с. 66]. Багаторазова перевага хлопчиків над дівчатками у школах свідчила про місце жінки у тогочасному патріархальному суспільстві. На Правобережжі церковнопарафіяльних шкіл, через відсутність земств та земських шкіл, було значно більше ніж у Лівобережних губерніях [498, с. 259-260].

Траплялись випадки, коли духовенство неналежним чином виконувало духовно-освітні обов'язки. У 1908 р. священник Маковський, що завідував школою у с. Шубівка Київського повіту отримав сувору догану «...за недбале відношення його до парафіяльної школи й за різкі вислови на папері у бік Єпархіальної училищної ради». Інспекція церковних шкіл засвідчувала: «...цілковито не дбає про церковну школу, якою він керує, тому учбово-виховальна справа знаходиться в ній у дуже незадовільному стані, а приміщення школи загрожує безпеці життя дітей» [600, с. 141].

Безумовно, парафіяльні священики через церковнопарафіяльні школи відіграли значну роль у підвищенні рівня грамотності населення.

Свідченням масштабності позарелігійних обов'язків, які влада покладала на духовенство, було виконання ним навіть, здавалося б зовсім не властивих служителю церкви, поліцейських функцій. Духovenство зобов'язували повідомляти церковному керівництву про діяльність поляків під час повстання 1830-1831 рр. [420, с. 724-727; 535, с. 40; 649, с. 162-163]. Таємним розпорядженням 1835 р. парафіяльні священики єпархії мали доповідати про всіх новоприбулих та підозрілих осіб [147, арк. 3-4]. Схожу інструкцію для духовенства у 1866 р. видав київський митрополит Арсеній (Москвін), якою воно зобов'язувалось пильно наглядати за причетниками, місцевими школами, за «способом думок і поведінки вчителів» та негайно доповідати «куди слід» про всі випадки «неблагонадійності» [522, с. 225].

Саме духовенство також перебувало під контролем влади, особливо у часи важливих політичних подій. Про це свідчить секретне розпорядження київського губернатора О. Гірса, дане начальникам поліції в січні 1912 р. У зв'язку з виборами до Державної Думи, від поліції вимагалось встановити негласне спостереження за діяльністю духовенства, а також «надати список священиків та настоятелів молитовних будинків, які загалом вороже налаштовані до поміщиків і будуть голосувати за лівих кандидатів» [132, арк. 8].

Влада посягала навіть на таку інтимну річ як сповідь. Ще з петровських часів закон вимагав порушувати таємницю сповіді, хоча це й суперечило канонам, та повідомляти про лихі наміри, злочинні дії спрямовані проти держави і особливо імператора [587, с. 98-99].

Затверджена 1901 р. Св. Синодом «Інструкція настоятелям церков» визначала такі обов'язки парафіяльного священика: відправлення богослужінь і треб; виголошення повчань у недільні та святкові дні й проведення позабогослужбових бесід; ходіння з хрестом і святою водою по оселях парафіян у відповідні свята; піклування про релігійно-моральну освіту дітей парафії;

підтримування чистоти і порядку в храмі; благодійництво (заснування опікунств та притулків); організація бібліотек і проведення різноманітних заходів, спрямованих на піднесення моральності парафіян; управління членами причту; ведення звітності й інші фінансові та адміністративні обов'язки [499, с. 13]. А на практиці коло обов'язків парафіяльного духовенства було значно ширшим.

Повний спектр послуг державним установам описав сільський священик А. Троцина. «Міністерству шляхів сполучення ми надаємо сімейні списки службовців, а їх багато: сім'ї бувають з 5-10 осіб; необхідно встановити дні народження кожного, вступ до шлюбу, а іноді і дату смерті; за це від міністерства шляхів ми нічого не отримуємо. Міністерству внутрішніх справ надаємо статистичні відомості про осіб, що народилися, одружилися, померли віком від 1 до 85 років – це необхідно міністерству для височайшого звіту; приводимо до присяги всіх сільських посадових осіб, обнародуємо розпорядження уряду і створюємо необхідний настрій серед парафіян, і за цю працю духовенство від міністерства нічого не отримує ... Військовому і морському міністерствам ми надаємо призивні списки, списки підлітків, коли потрібна якась пільга по відбуванню військової повинності; наставляємо призивників, вливаємо в них бадьорість духу своїми проповідями; є членами волосних опікунств, парафіяльних рад, надаємо посильну допомогу нужденним сім'ям, утримуємо сільські лазарети наполовину за свій рахунок та багато ін. Міністерству землеробства ми сприяємо в розвитку експериментальних і показових полів, самі маємо ці поля. Міністерству промисловості і торгівлі ми влаштуємо споживчі лавки ... Міністру юстиції ми даємо безкінечну кількість метричних довідок: мировим суддям, з'їздам, окружним судам, судовим слідчим, ми виїжджаємо на відкриття давніх могил, коли вимагається судовим процесом приводимо до присяги. Навіть новому Міністерству народногоздоров'я ми зобов'язані надавати статистичні дані про народжених і померлих; ще вимагається від нас і діагноз, від якої хвороби й хто помер. Читаємо брошури про холеру і епідемії, попереджуємо різні інфекційні

захворювання... Міністерству народної освіти ми надаємо метричні довідки про осіб, що навчаються, займаємося за мізерну плату в школах; через церковні школи сприяємо народній освіті. Міністерство фінансів всюди публікує десятки тисяч різних дрібних кредитних товариств, судо-зберігаючих кас тощо, а ніде не говориться, що добра їх половина відкрита за участі причтів... Що ж духовенство має за свою надурочну працю від названих міністрів? Я стверджую, що нічого. А за всяку неправильну метричну довідку нас карає Статут консисторій і Уложення про покарання дуже суворо» [315, с. 212-214]. Безумовно, такі функції, значна частина яких не надто стосувалася церкви, відволікали духовенство від прямих обов'язків, перетворювали його на своєрідного чиновника, до того ж виконувалися вони безкоштовно.

Таким чином, російське самодержавство піднесло православне духовенство майже на рівень з дворянством. Але пастирям доводилось поєднувати духовне подвижництво з необхідністю виконувати замовлення світської влади, що не завжди злагоджено поєднувались, адже вони виконували функцію посередників між урядом і народом. Спектр діяльності членів причту не обмежувався власне церковним служінням, а включав широке коло обов'язків, більшість з яких лише дотично стосувались духовної посади, а деякі й зовсім суперечили їй.

2.2 Духовенство в системі соціальних відносин

Важливу роль у дослідженні повсякденного життя парафіяльного духовенства відіграє зображення соціального середовища, у якому воно жило, виконувало свої обов'язки, та відносини, що склалися між священно-, церковнослужителями й іншими суспільними станами. Однозначно ці стосунки охарактеризувати не можна, адже вони еволюціонували та залежали від різних факторів.

Непрості відносини склалися між православним духовенством та поміщиками, адже їх влада була найближчою до причту. Особливо загострювало стосунки та призводило до частих конфліктів те, що в Київській

єпархії до 80-х років XIX ст. переважало землеволодіння католицьких шляхтичів-поляків [644, с. 88]. З приєднанням Правобережжя до Російської імперії почався масовий перехід до православ'я наверненого в уніатство населення та духовенства, на що польські землевласники реагували економічними утисками кліриків. Наприклад, з переходом у православ'я парафії містечка Ржищів Київського повіту, власник відібрав у причту частину орної землі, половину сінокоосу, ліс, виділений для пасіки, заборонив безкоштовно молоти хліб та заготовляти дрова. У с. Юшнах того ж повіту відібрано частину орної землі, сінокіс, город. Окрім того, причт позбавлявся роковщини, розмір якої становив: від пари волів по корцю хліба, від пішого по 10 коп. Церковний сінокіс поміщик відібрав і у церкви с. Слобода Кагарлицька Київського повіту [118, арк. 8-11].

Утиски духовенства набули масових масштабів. Доходило до того, що клірики відбували панщину. А у 1796 р. благочинний В. Зражевський рапортував митрополиту Ієрофею (Малицькому), що у маєтках графа Браницького, якими керувала його дружина Олександра, до речі за віросповіданням православна, через небажання втрачати робочі руки, були віддані в рекрути діти священно-, церковнослужителів і навіть самі причетники [295, с. 363]. Економією графині Браницької у Васильківському повіті церковні землі були перенесені на інші місця та ще й урізані [26, арк. 15-19]. Повсюдно у єпархії зазіхали поміщики і на церковні пасіки, які приносили клірикам додатковий прибуток [295, с. 362, 369; 491, с. 147-148]. Зокрема, благочинні і священники Уманського повіту неодноразово скаржились духовному правлінню, що економія графа Потоцького, примусово стягує десятину з церковних пасік – з десяти один вулик або срібний рубель за рік. Звернення ж правління у 1801 р. до Уманського нижчого земського суду залишилось безрезультатним, тому в 1802 р. воно змушене було шукати захисту у митрополита Гавриїла (Банулеско-Бодоні) [23, арк. 1]. Польський поміщик дивився на церкву як на ще одне джерело прибутку. Тому на прохання парафіян с. Копіївки Липовецького повіту до місцевого землевласника Дудзинського звільнити їх храм від однієї

повинності він відповів: «Як можна, щоб церква ... ніякої інтрати (прибутку) поміщику не приносила». Ці слова загалом виражали ставлення польського поміщицтва до Православної церкви [616, с. 147]. У 1827 р. священник с. Мовчанівки Сквирського повіту В. Василевський скаржився київському губернатору на орендаря посесора М. Дідковського. Дворянин заборонив селянам працювати у господарстві священнослужителя у вільні від панщини дні, погрожуючи побиттям, та забрав у нього двох волів [152, арк. 1, 8]. Схожа ситуація склалася 1836 р. у с. Ставище того ж повіту, де через донесення священника А. Помазанського на поміщика Рильського за «злоумиселпроти Росії», останній заборонив селянам працювати у господарстві клірика. Засідатель нижнього земського суду зобов'язав землевласника підпискою не здійснювати жодних утисків, а селян повідомив, щоб у вільний час, за згодою, не ухилялись від робіт на священника. Соцький мав слідкувати за виконанням даного розпорядження [153, арк. 1, 4-5].

Сваволя поміщицтва доходила навіть до безпосереднього втручання у призначення осіб на священно- і церковнослужительські місця, попри розпорядження губернатора В. Милашевича 1800 р., що це забороняло [616, с. 179]. Прикладом є ситуація, що склалася у Сквирському повіті. У 1801 р. духовне правління звернулося до митрополита Гавриїла (Банулеско-Бодоні) зі скаргою на поміщика Обгуральського, котрий дячка с. Попельної Я. Аравського «не допускав до дяківської посади, а велів зайняти її підданому своєму Іосифу Буримчуку». Сквирський нижній земський суд на дворазове звернення духовного правління не реагував. Дикастерія, окрім попередження Обгуральського про невтручання у духовні справи та вимоги відповіді від земського суду про причину не надання захисту дячку, ставила в обов'язок іншим судам утримувати поміщиків від подібних дій [150, арк. 1]. Невдовзі такий випадок повторився у тому ж повіті. У 1803 р. управитель поміщика Любовицького Радлінський відсторонив від дяківської посади І. Костевича та примусово відправив його з сім'єю до с. Бабинці. А на його місце призначив свого кріпака. Місцевий земський суд залишався бездіяльним. Для припинення

такого свавілля митрополит Гавриїл (Банулеско-Бодоні) звернувся до київського військового губернатора. Відтак, губернське правління черговий раз застерегло поміщиків єпархії, «щоб вони у справі духовні не мішалися» [150, арк. 2-4].

Ще одним прикладом прямого втручання землевласників у внутрішні церковні справи є заборона 1842 р. поміщиком с. Закриниччя Таращанського повіту Вільчинським церковному старості О. Гордюку їхати до духовного правління для отримання свічок, не зважаючи на розпорядження благочинного протоієрея Мацкевича. На благочинницькому рапорті Вільчинський польською мовою написав: «В церкву закриницьку надано свічок на 30 руб. і заплачено, з яких використано мало, а тому нема потреби накидати, коли зайві є», хоча в дійсності їх не було. Тому з поміщика було взято підписку, якою зобов'язано утримуватись від подібних вчинків [139, арк. 1-2, 10].

Звісно, що по мірі зміцнення влади та збільшення російського поміщицтва на Київщині, кількість таких випадків зменшувалися, хоча до утисків вдавалися і православні землевласники. Впливали на це і стосунки, що склалися між священиком та власником села чи орендарем.

Маючи істотно вищий соціально-правовий статуса рівень освіти порівняно з переважною більшістю населення, духовенство більше тягнулось до дворянства, державних службовців, прагнуло наслідувати їх побут. Але останні часто не сприймали їх собі за рівних [587, с. 104]. Цьому сприяла і позиція держави, адже відповідно до тодішнього законодавства особа, що отримувала сан втрачала всі цивільні, військові привілеї в тому числі права особистого дворянства. Не повертались вони і у випадку відмови від сану та навіть не зазначались у формулярних списках [212, с. 63]. Тому отримання священно- та церковнослужительських посад залишалось привабливою перспективою для верств, наділених меншим об'ємом прав, особливо селянства.

Неоднозначне ставлення до парафіяльного духовенства спостерігалось і серед інтелігенції. Політичному, національному, культурному розмаїттю її уподобань (українофіли, москвофіли, радикали або нігілісти, центристи,

соціалісти, громадівці та ін.) відповідала така сама калейдоскопічність обґрунтування тієї чи іншої позиції інтелігенції щодо православного віровчення, церкви як релігійного інституту. За всієї строкатості особистих світоглядних позицій національної інтелігенції умовно її речників можна поділити на дві принципово протилежні за поглядами групи: тих, хто не мислив суспільного життя без християнських цінностей і пов'язував майбутнє України, визволення народу з впровадженням євангельських засад любові та миру; і тих, хто, розчарувавшись у реаліях церковної практики і в далекому від ідеалу духовенстві, зневірився не лише у церкві, а й самому християнському віровченні. Очевидних adeptів невір'я, вільнодумства чи атеїзму протягом всієї другої половини XIX ст. була меншість [522, с. 235]. Відзначаючи неприязнь інтелігенції до церкви, Д. Дорошенко зазначав, що «радикалізація українства й його орієнтація на успіх революційно-соціалістичного руху, який захоплює російську інтелігенцію 60-х років XIX ст., певна річ, не сприяли проявам якоїсь прихильності до Православної Церкви» [509, с. 47-48]. Проте він заперечував взагалі відсутність християнського релігійного почуття у її колах. Більшість інтелігенції тою чи іншою мірою була традиційно віруючою, по-своєму, звичайно, розуміючи християнські ідеї та релігійно-аксіологічний комплекс. Загалом же можна сказати, що типовим для світоглядних орієнтацій української інтелігенції цього періоду було релігійне світосприймання у тій чи іншій інтерпретації. Відштовхуюче діяло бажання церкви зберегти роль духовного цензора у суспільстві, а інтелігенція не хотіла миритися з її втручанням у творчий процес та його результати (з індексом заборонених книг, недопущенням постановок спектаклів, обмеженням тем дисертацій тощо) [522, с. 235-236]. Все ж науковці стверджують, що кінець XIX – початок XX ст. характеризувався зростанням негативного ставлення, «байдужості, а то й ворожості до церкви й духовенства національно свідомих шарів української інтелігенції» [522, с. 236-237]. На сторінках світських видань священно- і церковнослужителі критикувалися за не добросовісне виконання обов'язків, низький моральний рівень, відсутність авторитету серед народу тощо.

Особливо відштовхувало інтелігенцію повне підпорядкування церкви російському самодержавству та використання духовенства у політичних цілях як ідеологічного знаряддя.

Негативно на авторитеті церкви позначилось її одержавлення, що впливало і на відносини духовенства з паствою. Ще 5 квітня 1797 р. з'явився «височайший» указ, який зобов'язував парафіян щонеділі відвідувати церкву, раз на рік сповідатися та приймати святе причастя. З цією метою поміщикам заборонялось вимагати від селян у вихідні дні панщинних робіт [539, с. 240]. Навряд чи селянин проймався пошаною до церкви, в яку його змушували йти мало не примусово. Сприяла цьому ліквідація практики обрання священників вірянами, яку замінило централізоване призначення консисторією, що відбувалося іноді всупереч бажанню громади.

Контролювалося навіть слово, з яким священник звертався до вірян. Церковну проповідь влада сприймала як один із засобів для підтримки існуючого ладу, соціального спокою та використовувала її для формування «правильної» суспільної думки. Саме з церковного амвону селянин чув слова, що вимагали коритися поміщику, «відвертатись від бунтів». Перш ніж проповідь звучала у храмі, обов'язковою була її перевірка спеціальним цензором або благочинним [292, с. 5; 293, с. 3-4]. Церкви єпархії забезпечувались збірками з готовими проповідями. У 1800 р. «повчальні книги» одержала 721 церква, за один примірник вносилось 5 руб. 70 коп. Проте, адміністративні заходи залишались малодієвими, так як духовенство на засилля казенщини відповідало прихованим опором. Митрополит вимагав усі самостійно написані проповіді, після оголошення у храмах, надсилати до дикастерії. Але за 1799-1803 рр. до єпархіальної адміністрації надійшло їх лише 10 [616, с. 139-143]. В подальшому церковна влада повторювала вимоги про обов'язковість виголошення проповідей, особливо у недільні та святкові дні, і поступово це входило у життя. Зокрема, у рапорті Уманського духовного правління за другу половину 1815 р. зазначалося: «В церквах із повчальних книг проповіді при відправлені богослужінь читаються ... ніхто із

священнослужителів нескладав і не виголошував». Звенигородське духовне правління рапортувало, що «в церквах у книгах надруковані проповіді скрізь читаються» [123, арк. 54, 67-68]. Такі ж однотипні звіти надходили до місцевої церковної адміністрації і з інших регіонів єпархії. Благочинний 9-го округу Уманського повіту, звітуючись митрополиту за першу половину 1839 р., повідомляв: «По недільних і святкових днях проповіді читаються із книг повчальних, книг же противних правовір'ю немає» [45, арк. 1]. Замість простого, грубуватого, живого і зрозумілого слова селянин чув казенні проповіді з книжки чи «вихоплені із вороха припасених у семінарії, складених за всіма правилами... після яких віряни важко зітхали, ніби втративши... останню втіху у житті» [542, с. 533-534].

З приєднанням Правобережної України запроваджувались, як обов'язкові, так звані «царські служби» на честь біль-менш значної події в родині імператора. До них належали: дні вступу на престол імператора, дати народження і тезоіменитства всіх членів сім'ї, обручення та вінчання монаршої пари. Важливими церковними святами стали вважатися дати спасіння царя від руки вбивці чи у залізничній катастрофі [577, с. 70]. Попри покарання за невідправлення «царських днів» (перебування у митрополичому домі на чорних роботах, штрафи, поклони) в церквах єпархії на початку XIX ст. вони або зовсім не проводились, або проходили у скороченій формі. Духовенство Київщини поволі звикалося з такими нововведеннями, а їх пропуски пояснювало «незнанням з причини недавнього приєднання від унії» [616, с. 136-137]. Упускання молебнів спостерігалось не лише у сільських парафіях, а й у містах, де контроль був суворішим. Зокрема, в уманському соборі та у більшості церков повіту «царські служби» не проводились [523, с. 219]. Про ставлення парафіян до «офіційних» богослужінь свідчить низька відвідуваність храмів у ці дні, що спостерігалось до кінця синодального періоду. Гіперболізована увага до імператорської родини, політизація церковного життя відштовхувала вірянина, негативно позначалася на авторитеті духовенства, його взаєминах з мирянами.

Неабияку роль відіграла зміна поколінь духовенства у 40-50-х роках ХІХ ст., яку влучно описав Є. Крижановський. Замість священика, що був прихильником давніх українських релігійних традицій, близько стояв до селянської громади та мав тісний зв'язок з нею, «головою парафії приходив безбородий юнак в шовковій рясі з претензіями на панка чи підпанка... Колишні священики приймали парафіянина у своїх «покоях», шанованого господаря садили біля себе, ділили з ним хліб-сіль і задушевну бесіду, нове покоління священиків вбачало у парафіянах лише «мужиків», яких приймали на кухні стоячи або заводили для їх прийому окремі кімнати під назвою «канцелярій», в яких здійснювали домашні церковні обряди. На зібраннях нових священиків не було місця «мужику», зате тут були ненависні йому польські пани і підпанки ... іноді сам становий чи письмоводитель його, майже завжди поляк, польська мова літала тут, грала на всіх вустах...» [542, с. 533].

Порівняно з попереднім поколінням священнослужителів нове було більш освіченим, але водночас і чужим парафіянам, з небажанням до зближення з ними. Духовенство виховувалось у зрусифікованих семінаріях в дусі служіння кріпосницькій державі і виходило з духовного навчального закладу із сформованим переконанням про недоречність «братання з мужиками» [542, с. 549-550, 553].

Відчуження між духовенством та селянством спричиняв обов'язок селян обробляти 10 дес. священицького наділу, що запроваджувався з прийняттям у 1842 р. «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою». Покращення матеріального становища духовенства покладалося на і без того переобтяжене селянство, адже для реалізації закону на його плечі лягала додаткова повинність. Особливо обтяжливим це було для малолюдних п'яти-семикласних парафій Київської єпархії, які становили 85,7 % (з них 44,4 % склали шести-семирозрядні з чисельністю парафіян 100-400 осіб) [226, с. 203].

Заходи влади обурювали селянство, так як протирічили його прагненню до волі. В його очах священик поставав поміщиком, а «замість однієї панщини

стало дві». Панські економи могли навіть виганяти парафіян «на панщину до попа», а подекуди і карали їх за ухилення від робіт [542, с. 552-553]. Тому миряни відмовлялися виконувати покладені на них обов'язки, хоча ще донедавна добровільно приходили на допомогу своєму пастиреві. А відтак, частина духовенства, у переважній більшості старшого покоління, розуміючи суспільну напругу, не дотримувалась «Положення...», а використовувала як і раніше толоки, які супроводжувались частуванням селян та працю вірян, що відбували епитимії [332, с. 237; 542, с. 545-546].

Така політика уряду не могла не призвести до ускладнення відносин між духовенством та парафіянами. З цього приводу у 1857 р. київський генерал-губернатор І. Васильчиков повідомляв обер-прокурора Св. Синоду, що «чітко відчувається незадоволення, охолодження і неповага селян до парафіяльних священиків» і причина цього полягає «в обов'язковій праці селян на священиків, яка в їх уяві набула вигляду панщини». Генерал-губернатор вказував на обставини, що призводили до цього. Священнослужителі часто зловживали працею селянства, «майже повсюдно вимагають від селян обробляти всю землю», «всіх робочих днів улітку, коли селяни переобтяжені панщиною, виконуючи при тому різні повинності (поставку возів для військ, ремонт доріг тощо)» та «не мають часу обробляти свої лани і часто змушені працювати в святкові дні». Тому І. Васильчиков наголошував на необхідності підтримки духовенства через моральну перевагу над католицьким кліром та замінити трудову повинність грошовими платежами для зміцнення стосунків між кліром та паствою. У такому разі священики могли б обробляти землі найманою працею і «селяни б з довірливістю зверталися до них у різних випадках сімейного та побутового життя» [142, арк. 4, 7].

Пропозиції щодо заміни обробітку священицького наділу грішми, що сприяло б покращенню відносин з мирянами та позбавило б залежності священика від громади з'являлись і на шпальтах єпархіальної преси [334, с. 338; 342, с. 601].

Обер-прокурор О. Толстий у зверненні до київського митрополита Філарета (Амфітеатрова) щодо впливу «Положення...» 1842 р. на стосунки духовенства з вірянами, висловлював побоювання про їх погіршення внаслідок заміни добровільної допомоги парафіян у обробітку земель та будівництві житла обов'язковою повинністю, оскільки до О. Толстого доходила така інформація. Позиція митрополита у цьому питанні кардинально різнилася від думки І. Васильчикова, хоча й була висловлена того ж 1857 р. Архієрей спростовував твердження про негативний вплив закону на ставлення селян до кліриків і не бачив причин, що могли б його змінити у майбутньому. Митрополит переконував обер-прокурора, що обробіток священницьких наділів «не переставав бути добровільним», а поширення подібних суджень він приписував виключно поміщикам-полякам, що мали «закореніле вороже ставлення до православного духовенства і взагалі до вітчизни нашої». Заперечувались і вимагання священниками робіт, не регламентованих законом, та загалом всілякі зловживання за винятком поодиноких випадків. Тому митрополит Філарет виступав категоричним противником навіть «несуттєвих змін, наприклад у тому, щоб скасувати обробіток селянами ділянок священницьких земель». Також вважав, що не можна допустити заміни праці вірян грошовим внеском [437, с. 441-446, 455-456]. Очевидно митрополит, відстоюючи інтереси парафіяльного духовенства, не бажав зміни заходів, що відчутно сприяли його матеріальному добробуту, адже сам відзначав їх «благодіючий вплив».

Не поділяв таких поглядів і Арсеній (Москвін). Адже збереження обов'язку обробляти церковні угіддя після ліквідації кріпацтва ставало дедалі небезпечнішим для Православної церкви. Зокрема, звітуючись про стан єпархії у 1865 р., митрополит зазначав, що в деяких місцях «старі добрі стосунки» між парафіянами та пастирями, при виконанні обов'язкового обробітку священницьких ділянок, обертаються конфліктними ситуаціями, «а обробіток для селян здається продовженням ненависної кріпосної праці, від якої вони

нещодавно звільнені» [120, арк. 2]. Проте, лише з 1 січня 1868 р. скасовувалася трудова повинність на церкву.

Загострювались відносини між кліром і мирянами з введенням інвентарної реформи. Після урочистого зачитування предводителями дворянства інвентарів у сільських церквах, при громаді вони вручалися священикам і селянам повідомлялось, що у разі непорозумінь з поміщиками священнослужителі мали перечитувати та тлумачити правила. Проте, від незадоволених землевласників почали надходити скарги на священиків за неточне пояснення інвентарів, іноді такі тлумачення дійсно призводили до неправильного їх розуміння парафіянами [437, с. 449].

У 1848 р. предводитель дворянства Васильківського повіту повідомляв київського генерал-губернатора, що при введенні в дію інвентарних правил, з огляду на обов'язок священиків їх пояснювати, між селянами розходились різні «недоречні пересуди» і як наслідок «у багатьох місцях селяни вийшли із належної покорі поміщикам». Також чиновник відзначав священика с. Мотовилівки С. Калитинського, який «благорозумними заходами і точним пояснення правил втримав селян в належних межах, поселив у них дух спокою, покору уряду і власникам» та просив про його нагородження для заохочення інших кліриків. За поданням генерал-губернатора митрополит звернувся до Св. Синоду про відзначення С. Калитинського скуфією [144, арк. 1-4]. Але траплялось і таке: дячок с. Леськове Липовецького повіту Л. Антоновський за те, що «зважився тлумачити невірно» інвентарні правила, що змусило втрутитись земського справника, був позбавлений місця та висланий до Києва для віддання під суд [143, арк. 1-6].

Місцева світська та церковна влада одразу відповідним чином реагувала на подібні дії духовенства. До того ж, у зв'язку з участю духовенства українських губерній у селянських хвилюваннях 1848 р., з'явилося секретне синодальне розпорядження єпархіальним адміністраціям, від яких вимагалось «не послаблювати необхідного нагляду за повчанням духовенством своїх парафіян порядку і безумовній покорі владі». Кліриків, які навіть найменшим чином були

причетні до підвищення активності селянства, мали негайно позбавляти парафій та суворо карати. Щоб не допустити розголошення, даний наказ не здавався до консисторії, а передавався безпосередньо благочинним епархії [131, арк. 2-8].

Врешті, таємним розпорядженням духовенству заборонили не лише тлумачити інвентарі, а й взагалі їх читати. Селяни, звертаючись до священика, і не отримуючи ніякої інформації, обурювались, адже на їх очах священнослужителям урочисто передавались інвентарі та ставилось в обов'язок пояснення правил. Відтак почали з'являтися чутки про їх підкуп поміщиками та приховування указу про «вольну» [437, с. 450-452].

Подібні поголоси та непорозуміння стали причиною масштабних селянських виступів у Київській губернії в 1855 р. – «Київської козаччини», коли гнів селян обернувся і проти священиків. Поштовхом став маніфест імператора 29 січня 1855 р. про створення державного ополчення, який читався в усіх церквах і почав обростати чутками, що ніби всі, хто запишеться в ополчення, стануть козаками та після участі у військових діях одержать волю. Селяни почали вимагати від священиків «указу на вольность», примушували записувати їх «у козаки» і по укладенні списків відмовлялись виконувати панщину [442, с. 177-179; 618, с. 105-106]. Зокрема, під час заворушень у селах графів Браницьких Канівського повіту – Янівка, Вільховець, Семигори, Яхнів, Щупики і Пустовіт– селяни вимагали від священиків оприлюднення указу про переведення у козаки, який нібито уже третій рік вони переховують, та записували себе у списки. Намагання священнослужителів заспокоїти селян, адже це було їх беззаперечним обов'язком, інакше могло кваліфікуватись як підбурювання, породжували конфлікти з парафіянами. Наприклад, на такі спроби священика с. Щербачинці Звенигородського повіту С. Ковальського селяни заявили: «Коли не бажаєш нам добра, то ми тебе не хочемо» [544, с. 236-237]. Були непоодинокі випадки коли заворушення супроводжувались побиттям та всілякими знущаннями над священнослужителями [442, с. 182-190; 443, с. 393].

Не додавала авторитету парафіяльному духовенству покладена на нього функція своєрідних миротворців, що вимагала утримування вірян від заворушень, непослуху поміщикам, відмови виконувати панщинні роботи. Показовим є циркуляр Св. Синоду єпархіальним архієреям за декілька днів до відміни кріпацтва, який покладав на духовенство «священний обов'язок» сприяти правильному розумінню реформи селянством. Зазначалось, що «повсякчасний обов'язок священника є між іншим повчати парафіян, щоб вони дотримувалися вірності государю і покори начальствам, від нього постановленим, щоб неухильно та сумлінно виконували законні повинності і платили визначені податки та встановлені оброки». Водночас, священники не мали показувати, що вони спеціально поставлені урядом виконувати дану функцію [44, арк. 1-2]. Заклики до них про «сприяння миролюбним відносинам між землевласниками і звільненими селянами» та «відмежування думки про волю від перебільшення, зазначення грані, де починається буйство й свавілля» звучали і зі сторінок церковної періодики [389, с. 385-386]. Та не дивлячись на таке розпорядження, деякі священнослужителі намагалися діяти в інтересах селянства. До священника у селі завжди йшли за порадою, так як маючи освіту, він сприймався своєрідним «експертом». Наприклад, на неодноразові звернення парафіянс. Довгенького Уманського повіту до місцевого священника Мараховського, він порадив «не ставити хрестиків» під уставною грамотою так як ще не було достовірної інформації, а запитати селян з інших сіл та губерній [141, арк. 198]. До речі, того ж 1861 р. київський губернатор видав розпорядження, що вимагало і надалі виконувати повинності на причти у відповідності з «Положенням»... 1842 р. [239, с. 175-176].

На сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» зазначалося, що ліквідація кріпосного права ставить сільських священників у зовсім інші відносини і до парафіян, і до поміщиків. Від них буде залежати збереження та зміцнення дружніх стосунків із землевласниками, аби користуватись допомогою останніх в утриманні храмів та особливо у справі народної освіти. Також священники мали приділяти належну увагу вибудовуванню відносин з

парафіянами, щоб цей зв'язок не тримався лише на матеріальній складові, що призводило б до залежності клірика від громади [329, с. 98].

Орієнтація священика на поміщика віддаляла від нього парафіян та часто призводила до конфліктних ситуацій. Наприклад, 1913 р. громада с. Ясногородки Канівського повіту скаржилась єпископу чигиринському на свого священика С. Яковчука та відповідно до рішення сходу просила позбавити його парафії з причини «загострення з селянами на ґрунті великої дружби з управителем місцевого маєтку, з яким ставить селян у ворожнечу» [129, арк. 10]. Священнослужитель втручався у суперечку селян з поміщиком за пасовище, в якій підтримував землевласника. Також вірян обурило вчинок пастира на Водохреще, коли він відмовився освячувати воду у Дніпрі, де все для цього селяни підготували, а пішов до поміщицької економії. Така позиція священика призводила до того, що парафіяни «не бажали відвідувати церкву» [129, арк. 4].

На шпальтах духовних журналів священику давались поради як досягти дружніх стосунків з парафіянами. Для цього він не мав себе поводити з вірянами так, як керівник з підлеглими, гордитися своїм вищим становищем. Рекомендувалось дотримуватись простоти у спілкуванні, не виділяти бідних та заможних. І що важливо, священик мав задовольнитись тією винагородою за треби, яку вірянин міг запропонувати у міру забезпеченості та не допускати вимагань. Для забезпечення належного авторитету духівник мав бути прикладом для наслідування у релігійності, виконанні своїх обов'язків, побуті, також прагнути до скромності та помірності [322, с. 549-551; 478, с. 736-739].

У публікаціях церковної періодики священики часто скаржились, що існуюча система матеріального забезпечення духовного стану, маючи на увазі збереження плати за треби, стояла на заваді налагодженню тісних, щирих, довірливих стосунків з мирянами. Адже селянин бачачи, що за все потрібно платити, не допускав і думки, що священик бажав служити йому безкорисно [314, с. 457; 374, с. 10; 400, с. 465-466; 408, с. 3; 462, с. 302-303].

Дослідники стверджують, що неприхильність парафіян до священно-, церковнослужителів в більшості мала матеріальне підґрунтя, адже значна частина селян «сприймала служіння не як духовну працю по їх спасінню, а як паразитування» [493, с. 381].

На ставлення мирян до кліриків впливало і матеріальне становище останніх. Священик, що за рівнем добробуту не надто різнився від заможнішого парафіянина, був ближчим до селян, мав щиріші взаємини з ними. Від забезпеченого священнослужителя, побут якого різко контрастував з середньостатистичним селянським, навпаки парафіяни віддалялися, а їх відносини все більше формалізувались [485, с. 442].

Тому можна з впевненістю стверджувати, що загалом причина відчуження парафіян від церкви полягала у політиці держави та зумовленому нею статусі духовенства. Адже між становищем кліру у XVIII та у XIX ст. була велика різниця. Духовенство стало у всьому особним від народу. До цього стану можна було перейти лише шляхом тривалого навчання у духовних закладах, яке давало право на приход, при цьому рішення громади не бралось до уваги. Члени причтів мали переважне право навчати там своїх дітей. Священик, приходячи на парафію, отримував орну та сінокісну землю, без оподаткування та без жодних зобов'язань щодо поміщика. А з прийняттям «Положення...» 1842 р. селяни змушені були обробляти його ділянку: зорати, засіяти, зібрати врожай та звести у двір священнослужителя. Також парафіянам ставилось у обов'язок не тільки забезпечувати клір житлом з усіма господарськими приміщеннями, а й ремонтувати їх. Священик користувався привілеями, що не були доступними для народу. Внаслідок цього різко змінився побут духовенства порівняно з селянським. Такі зобов'язання впливали на ставлення селянина до духівника, що перетворився на «другого пана», на якого потрібно було відпрацювати декілька днів протягом року [541, с. 393-394].

Попри це, значною мірою авторитет священика, його стосунки з вірянами залежали від нього самого: від його особистісних якостей, поведінки, мудрості, морального рівня, ставлення до своїх обов'язків. Однак, на жаль, частина

духовенства не могла налагодити належні взаємини з громадою [74, арк. 4-5]. Годі говорити про повагу до духівника з боку вірян та їх тісний духовно-моральний зв'язок, якщо він сприймав служіння як звичайну роботу, намагався за рахунок парафіян покращити матеріальне становище, вимагаючи надмірну плату за треби або змушуючи безкоштовно обробляти землю чи, розуміючи свій вищий статус, зневажливо ставився до селян. Показовою є колективна скарга парафіян с. Пашківки Київського повіту на священика А. Терлецького, якого звинувачували у неналежному виконанні пастирських обов'язків: вчасно не приходив до церкви, не проводив ремонтних робіт на зібрані селянами кошти, не викладав у школі Закон Божий та ін. Тому громада звертаючись до єпархіальної адміністрації зазначала: «Ми свого батюшку не любимо і не поважаємо ... просимо забрати від нас А. Терлецького і дати нам людину розумну, енергійну, діяльну» [127, арк. 2-3]. І навпаки, до тих священно- і церковнослужителів, що тривалий час добросовісно виконували обов'язки, громада ставилась з пошаною. У 1862 р. парафіяни києво-подільської церкви Воскресіння, висловлюючи вдячність М. Чулаєвському, який прослужив 50 років у дияконському сані, запросили благочинного П. Лебединцева відслужити молебень вдячності та передали священнослужителю зібрані 155 руб. 25 коп. сріблом [279, с. 31]. Як свідчать джерела, священно-, церковнослужителі, що віддавалися своїй справі, переймалися життям громади, займалися благодійністю не були поодиноким виключенням. Їм доброзичливістю відповідали і парафіяни, допомагаючи клірику у господарстві, здійснюючи добровільні пожертвування.

Підносила авторитет духовенства та сприяла зближенню з мирянами активна громадська діяльність кліриків. Адже їм відводилась провідна роль у поширенні освіти серед народу через завідування парафіяльними школами. Священики часто надавали безкоштовну медичну допомогу парафіянам, поширювали знання з ремесел, сільського господарства. У 1907 р. скасовувалась заборона духовенству брати участь у діяльності кооперативів. Церковна адміністрація навіть почала закликати членів причтів до активної

участі у кооперативному русі. На допомогу місцевому священику видавалися зразкові статuti різних типів спілок, популярних брошур з питань організації та ведення спілкової справи. Так, у 1909 році в Київській губернії із 120 досліджених губернським інспектором споживчих товариств, членами правління у 9 були 10 священиків і в 12 товариствах – 12 дияконів і псаломників, а 2 священики й 3 псаломники входили до складу ревізійних комісій[528, с. 87].

Нерідким явищем серед духовенства були випадки заступництва за селян перед поміщиком, коли священно- і церковнослужителі виступали авторами скарг до місцевої адміністрації на свавілля землевласників. Хоча це й призводило до неминучого конфлікту з останнім, що в підсумку могло вилитись у досить неприємні наслідки для клірика [548, с. 38; 644, с. 91-92].

Все ж духовенство залишалось верствою, що мала тісний зв'язок з народом, в основному поділяла його світоглядні устремління. За деякими винятками, до священика прихильно ставилась громада, це був авторитет для вірян, до нього йшли за порадою. За словами Д. Дорошенка: «Православне духовенство утворило на Україні з кінцяXVIII віку окремий стан, який близько стояв до народу і був тісно зв'язаний з його долею, з його добробутом. В добу русифікації вищої верстви (дворянства) духовенство ще більше зберегло зв'язок з своєю народністю, з її побутом і мовою. ... Російський уряд не осягнув своєї мети і йому не вдалося зрусифікувати православне українське духовенство на стільки, щоб витравити з його душі любов до своєї батьківщини та до свого народу. Православне духовенство, жонате й здебільшого осіле з діда-прадіда на одному місці, близьке своїм побутом до народу, в значно меншій мірі підлягало русифікації, ніж верства поміщицька» [509, с. 42, 45]. Чимало дітей священно- і церковнослужителів та вихованців духовних навчальних закладів брали активну участь в українському національному русі, стали яскравими діячами культури, науки, політики, отримуючи свою національну свідомість здебільшого у духовних родинах [498, с. 288-292].

Не можна стверджувати і про збайдужіння широких народних мас до церкви, що продовжувала залишатися його духовною силою та задовольняла релігійні потреби. З цього приводу слушно зауважує І. Власовський: «Не будувалися би на Україні нові храми, не наповнювались би вони, особливо у великі свята, людьми «по береги», не було б тисячних прощ українців-богомольців до Київських святинь щороку, до Почаєва і других давніх монастирів української землі» [498, с. 262].

Селянство разом з духовенством було головним носієм православної традиції. Стосунки Православної церкви з цим найчисельнішим соціальним станом, який на початку ХХ ст. залишався оплотом церковної культури, характеризувалися тим, що можливості політичного впливу духовенства на селянські маси були вже досить обмеженими. Разом з тим, релігійно-культурна впливовість духовенства в умовах соціально-політичних і економічних потрясінь постраждала значно менше. Попри помітне поширення в масах релігійного індивідуалізму, не викликає сумнівів факт збереження за сільським храмом і священиком великої ролі у духовному житті селянства [499, с. 8-9].

Важливу роль відігравала релігія і серед заможних соціальних верств. Про це свідчать значні пожертви мирян на Православну церкву. Зокрема, поміщик с. Соловіївка Радомишльського повіту Е. Михайловський виділив приміщення для церковнопарафіяльної школи, забезпечив її корисними книгами з садівництва та сільського господарства, за власний рахунок опалював та утримував учителя з грамотних селян. Збудував будинок на дві кімнати для сільської школи і поміщик с. Водотій В. Боярський. Землевласник с. Болячева К. Дименський у 1860 р. пожертвував для місцевої церкви дзвін вагою близько 16 пудів, вартістю 280 руб. сріблом, а у 1861 р. виділив матеріал для будівництва церковнопарафіяльної школи [238, с. 109]. У звіті Київської єпархії за 1865 р. зазначалось, що віряни с. Рубаного Мосту Уманського повіту зібрали 600 руб. на ремонтні роботи та оздоблення храму. Того ж року 8 церков будувались за кошти парафіян [120, арк. 2, 5]. У звіті єпархії до Синоду за 1875

р. повідомлялось, що завершено будівництво та ремонт 99 церков за рахунок громад, без будь-якого фінансування уряду. Пожертви за звітний період на облаштування храмів склали 178 260 руб. 88 коп. Значні грошові суми передавали чиновники та поміщики. Наприклад, чиновник Смелов заповів майже весь статок, а це 16 тис. руб. на побудову у Києві церкви. Поміщик А. А. Бобринський пожертвував 25 тис. руб. на зведення кам'яного храму у своєму маєтку в м. Сміла [119, арк. 5-6]. У 1913 р. селяни Ясногородки Київського повіту придбали гроб і плащаницю вартістю 215 руб., а парафіяни с. Мончин Бердичівського повіту Симеон та Олександра Марчукови передали до храму ікону «Жон Мироносиць» вартістю 85 руб. [264, с. 414]. Громада с. Карапишів із відсотків запасно-продовольчого капіталу пожертвувала 5 тис. руб. на Різдвяно-Богородицьку та Михайлівську церкви того ж села на виплату боргів та ремонтні роботи. Окрім того, селянин М. Антоненко передав Різдвяно-Богородицькій церкві 7 лампад, вартістю 75 руб., срібне Євангеліє за 190 руб., на престольне облачення за 42 руб. і срібний хрест за 33 руб. 75 коп. [265, с. 586]. І таких щедрих пожертв було чимало.

Можна погодитись з думкою В. Перерви, що у становому суспільстві, котре існувало в Російській імперії, майнові та соціальні перепони між станами залишали духовенству надзвичайно мало шансів здобути авторитет відразу серед усіх верств суспільства. Аристократична адміністрація, з якою волею-неволею змушений був рахуватися священник, прагнула мати справу з представником свого кола, тобто воліла бачити духівника, котрий би вів максимально схожий спосіб життя. Проте якщо священникові вдавалося цього досягнути, то в очах значної частини мирян він перетворювався на пана незалежно від своїх особистих якостей. Водночас селянинові був потрібен «батюшка» такого соціального рівня, який би ні в якому разі не влаштував представників елітарної частини населення. Тому власне соціальний статус священнослужителя на парафіяльному рівні найчастіше залежав від його власної орієнтації на відповідні суспільні прошарки [644, с. 98].

Отже, успішність пастирського служіння значною мірою залежала від стосунків, що склалися між причтом та парафіянами. Негативний вплив на ставлення вірян до духовенства мало одержавлення Православної церкви. Однак, головною мірою гармонізація взаємин залежала від особистих якостей священника. Часто непрості взаємини склалися з поміщицтвом. Суперечливими вони залишалися і з інтелігенцією, серед якої найбільше поширювалось невір'я або вияви зовнішньої релігійності. Серед широких народних мас Православна церква та священник продовжували відгравати важливу роль. У складних суспільних стосунках того часу авторитет духовенства залежав у більшій мірі від його власної соціальної орієнтації.

Таким чином, упродовж досліджуваного періоду відбувалася еволюція соціально-правового становища православного парафіяльного духовенства Київської єпархії. Виборність парафіяльного духівництва формалізувалась, а згодом була зведена нанівець, правове становище духовенства регламентувалася законами про стани. Ознаками підпорядкування і загальноімперської уніфікації церковного життя було створення системи державних нагород духовенству та залучення його до виконання низки позабогослужбових обов'язків і адміністративно-поліцейських функцій. Та все ж, духовенство зберігало особливий статус, виявом якого було збереження окремого церковного суду.

Суттєві зміни відбувалися і у відносинах православного духовенства з представниками інших суспільних станів. Відносини з поміщиками-поляками погіршувалися пропорційно до посилення московських впливів та державного протегування церкві на українських землях. Стосунки духовенства з інтелігенцією еволюціонували від підтримки до збайдужіння багатьох представників інтелігенції в силу одержавлення церковного життя та його політизацію. Вододілом у відносинах духовенства з селянами було «Положення...» 1842 року, яким поліпшувався добробут духовенства, що вело до відчуження пастирів від пастви.

РОЗДІЛ III. МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ ДУХОВЕНСТВА

3.1 Землезабезпечення та землекористування

З приєднанням Правобережної України до Російської імперії політика уряду спрямовувалась на відродження домінуючих позицій Православної церкви, яка отримувала статус державної релігії. Духовенство поступово перетворювалось на привілейований стан тогочасного суспільства, імперська влада одразу ж почала опікуватись його матеріальним забезпеченням, прагнучи, в тому числі і через церкву, зміцнити своє становище на новоприєднаних землях.

Головними джерелами забезпечення православного духовенства були: прибутки від землі, пожертви парафіян за здійснення треб та утримання від казни. Земля була однією із головних і стабільних статей прибутків парафіяльного кліру. Тому питання церковного землеволодіння й землекористування постійно перебувало в полі зору уряду. В указі Павла I від 18 грудня 1797 р. зазначалося що, «турботу про благоустрій Церкви і піклування про служителів її вважаю одним з найголовніших обов'язків свого царювання». Даним законом на приєднані від Речі Посполитої землі поширювалась вимога наділяти сільським церквам, священики яких не перебували на державному утриманні, встановлену у 1765 р. пропорцію землі – 33 дес. [218, с. 821-823]. Указ від 11 січня 1798 р. обов'язок обробляти визначену норму церковних угідь переклав на парафіян, які мали виділяти причту середню кількість урожаю або гроші за «справочними» цінами. Землі, що перевищували 33 дес. вимагалось здавати в оренду, обробіток духовенству заборонявся, оскільки вважався «справою з саном їх не сумісною» [375, с. 204-205]. Проте реалізація цього закону на місцях відбувалася з великими труднощами. Поміщики користуючись тим, що місцеві адміністрації і повітові суди перебували в їх руках, здійснювали прихований опір у відведенні церквам земель та їх обробітку вірянами, адже право розпоряджатися працею селян

визнавали лише за собою. Деякі землевласники відкрито заявляли, що селянам «як підданим своїм, обробляти попам ругу не дозволять». Поміщицькі економії часто залишали за собою і весь врожай з церковних земель, забороняючи парафіянам входити у зносини з причтом стосовно виділення продовольства [616, с. 90-91]. Реалізація указу поставила селян в опозицію до духовенства, оскільки накладала на них додаткову повинність. Водночас і причт потрапляв у матеріальну залежність від парафіян.

3 квітня 1801 р. Олександр I відмінив положення про обробіток церковних угідь вірянами. Праця на землі покладалася на священно-, церковнослужителів і вже вважалася не лише сумісною з церковним саном, а й «прикрашала» його та зближувала з парафіянами [375, с. 210-211]. Після оприлюднення указу поміщики повсюдно залишили за собою врожай, що передбачався причтам. А 12 липня Київське губернське правління визнало це право за землевласниками, чим поставило духовенство у скрутні умови [616, с. 96]. Всюди у єпархії відбувалося захоплення поміщиками церковної земельної власності. Масово відчужувались землі, що переважали встановлену норму 33 дес., адже на Правобережжі у багатьох причтах наділи перевищували цю пропорцію, угіддя переносились в інші місця і в зменшеній площі.

Через опір поміщиків-католиків, які протидіяли зростанню земельної власності Православної церкви та захоплювали церковні угіддя, бездіяльність місцевої влади, залежної від панів, процес забезпечення парафіяльних церков землями розтягувався у часі. Саме в цій ситуації у 1801 та 1804 рр. видані укази, що продублювали вимогу наділення сільських церков 33 дес. землі (30 дес. орної та 3 дес. сіножаті). 18 листопада 1809 р. Св. Синод звернувся з указом до державних установ Правобережної України, зобов'язавши їх сприяти остаточному наділенню причтів 33 дес. землі. Консисторії та губернські правління мали скласти реєстр усіх церков з описом їх матеріального стану, котрий мав стати для них керівництвом у виконанні цієї законодавчої вимоги [496, с. 261].

Варто наголосити, що закони кінця XVIII – початку XIX ст. змінили

статус церковних земель, приєднаних до Російської імперії. Земля стала власністю церкви, а не священників як це було раніше. Спадковість церковного землеволодіння ліквідувалась і отримання священницького місця давало право лише тимчасового користування земельними угіддями до виходу за штат [536, с. 96].

Від несправедливого розподілу притчових земель часто страждали церковнослужителі, адже наділення їх землею як і розподіл інших прибутків залежали від священника, який очолював причт. Так 1811 р. до Київської духовної дикастерії надійшла скарга від церковнослужителів сіл Яструбинця, Яблуновиці, Малої Ростовки, Олександрівки, Зарубинця, Купчинця, Кошланів і містечка Дашева Липовецького повіту «про не виділення їм тамтешніми священниками ніякої ружної землі». Священнослужителі мотивували це отриманням причетниками роковщини від кожного двору, ніби взамін користування землею, хоча загалом вона складала незначну суму [25, арк. 1-2]. Це призводило до того, що «дядьки, а тим паче паламарі, праця яких не мала, а прибутки наймізерніші... одні заробляють хліб на чужих полях, інші, допускаючи неприпустимі відлучки, наймаються до різних людей за погоничів, інші ще гірше впадають в лінь, пияцтво та інші пороки» [25, арк. 3]. Така ситуація була характерною для більшості причтів повіту, крім градських церков м. Липовця. Тому дикастерія ухвалила рішення про взяття підписок з усіх священників повіту, які зобов'язувалися з церковних орних, сінокісних земель, городів та інших угідь виділяти принаймні п'яту частину церковнослужителям. Також від них вимагалось спонукати недбайливих причетників до обробітку землі, а у разі неналежного ставлення до господарської діяльності, ставити до відома благочинних, які б у свою чергу повідомляли духовне правління [25, арк. 52-53]. У 1817 р. дикастерія розглядала скаргу диякона Георгія і дядька Василя Гордієвських с. Богачівки Звенигородського повіту на новопризначеного священника І. Бутовського «за самоправне недопущення їх до користування церковною ружною землею» [6, арк. 1]. Розпорядження місцевого духовного правління про виділення частини церковних угідь

священнослужитель не виконував, відтак члени причту шукали справедливості у митрополита. Врешті священик підпискою зобов'язувався виділити причетникам землю і прибутки від треб [6, арк. 7-8]. На 1820 р. в Уманському повіті у селах Майданецьке, Зеленьків, Поташ, Вишнопіль церковною землею користувались лише настоятелі. У селах Легедзине, Криві Коліна, Глибочок, Білашки священик п'яту частину виділяв церковнослужителям, а в с. Тальянки диякону та причетникам – четверту [27, арк. 62]. У селах Веприк, Кожанок, Снігурівка, Митниця, Лопатинщина, Черкас та ін. Васильківського повіту всі церковні угіддя перебували у користуванні священнослужителів. У с. Яхнитого ж повіту 4/5 частини земель перебували у користуванні священика, 1/5 – дячка та паламаря, які розділяли її порівну, у с. Черногородка 3/4 угідь користувався священик, 1/4 – дячок [26, арк. 2-5, 14-19].

Незважаючи на прагнення влади вирішити питання забезпечення кліру землею, на кінець 20-х років XIX ст. в Київській єпархії не всі причти мали встановлену пропорцію землі, про що свідчать дані 37 церков Уманщини (див. додаток А). Наведені дані свідчать, що на 1830 р. дві церкви повіту не мали визначеної норми землі, в с. Псярівка причтові угіддя склалися з 20 дес. орної землі і 7 дес. сінокосу, в с. Кищенці – 13 дес. орної та 14 дес. 325 сажнів сіножаті. З решти 35 церков – 8 мали земельний наділ 33 дес., всі інші більше узаконеної пропорції. Варто відзначити, що значна кількість парафій Уманщини мали чималі ерекційні землі, але у процесі конфіскації у 1830-х роках маєтків Потоцького в казну та переведення їх у військові поселення, військове начальство відібрало у церков надлишок землі і залишило лише встановлену пропорцію розміром 33 дес. [343, с. 245].

До питання наділення землею влада звернулася у 1829 р., коли 6 грудня Миколою I було видано «Положення про способи покращення становища духовенства». Передбачалося у державних маєтках, де на особу припадало більше 15 дес., наділити церкви потрійною пропорцією землі, тобто 99 дес., від 12 до 15 дес. – подвійною (66 дес.), від 8 до 12 дес. – півтори пропорції (49,5 дес.), менше 8 дес. – зробити надбавку, яку можливо, на розсуд міністра

фінансів [32, арк. 4-6]. Але в Київській губернії-епархії в державних маєтках не було жодного населеного пункту, в якому землі на кожну ревільку душу було більше 15 дес. і невелика кількість, де на одну особу припадало від 8 до 15 дес., а відтак земельна власність зросла лише в поодиноких парафіях. Церквам с. Мостища передбачалося додати до 33 дес. 16,5 дес., м. Білогородки – до 37 дес. 12,5 дес., с. Боярки – до 33 дес. 16,5 дес. [32, арк. 117-120].

20 липня 1842 р. Микола I затвердив «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою», чинність якого 31 серпня 1843 р. уряд поширив на всю Правобережну Україну. Селяни зобов'язувались виділити 30 дес. орної землі (по 10 дес. священнослужителю, причетникам і на церковні потреби) та 3 дес. сінокошу за умови, якщо на кожну ревільку душу припадало не менше 4 дес., а у разі нестачі такої кількості землі, парафіяни мали компенсувати її продуктами або грошми. Понаднормова земля, раніше виділена церкві, залишалася у її власності і перебувала у користуванні священника. Також підкреслювалось, що церковний наділ є службовим: його дозволялось здавати в оренду, але заборонялось продавати, дарувати, заставляти. «Положення...» знову переклало тягар обробітку на плечі селянства. Парафіяни зобов'язувались задарма обробляти 10-десятинний наділ священника, а за договірну плату – й решту церковної землі або трудова повинність могла замінюватись сплатою грошей. Хоча у законі й зазначалось, що селяни частково (на 50%) могли обробляти церковний наділ за рахунок панщини, проте на практиці це не виконувалося, оскільки поміщики не поступалися бодай крихтою відробіткової ренти підданих селян. Окрім того, селянам ставилось в обов'язок забезпечувати причти житлом, господарськими будівлями та надавати одноразову допомогу борошном та посівним матеріалом [539, с. 233-234].

Додаткові повинності мирян на клір ілюструє проект забезпечення причту храму Воскресіння м. Липовця. Для обробітку 18 дес. орної землі та 2 дес. сінокошу (за штатом передбачалося два священники) виділялося 160 тяглих і 228 піших робочих днів. Але так як деякі парафіяни жили від церкви на відстані 10

верст, трудова повинність замінювалась грошовим еквівалентом: за кожен день тяглий 40 коп., піший 20 коп., всього 126 руб. сріблом, що розділялися між священнослужителями. У проекті зазначалось, що «економії не мають перешкоджати селянам найматися до священників за обумовлену плату» [65, арк. 5-6]. Однак, попри це деякі священнослужителі висували невмотивовані вимоги. Наприклад, протоієрей цієї ж церкви І. Шабатовський пропонував, щоб окрім плати за робочі дні поміщики відпускали робітників за потреби, віряни обгороджували садиби причту, надавали, крім грошей, за опалення і солону, за умови її дорожнечі. Також для покращення добробуту, на думку священнослужителя, економіям варто було б ще й надавати прислугу (в річну службу) для протоієрея 2 чоловіки, 2 жінки і хлопчика, для іншого священника та диякона по 3 особи, а для дячка, паламаря і просфірні – 6 осіб. До того ж якщо прислуга неналежно виконуватиме обов'язки, то економії мали одразу призначити іншу [65, арк. 7-8]. Священик с. Тимошівка Чигиринського повіту В. Солуха для покращення матеріального становища духовенства пропонував збільшити церковну землю до 105 дес., а замість обов'язкового обробітку священицького наділу запровадити податок [117, арк. 3].

Щоправда, реалізація «Положення...» затягувалась на роки через зволікання з укладенням проектів забезпечення причтів на місцях. Так, станом на грудень 1851 р. у Київській губернії вони були створені лише в трьох повітах – Васильківському, Уманському та Черкаському. Менше десяти залишилось укласти у Чигиринському, Звенигородському і Таращанському. Особливо повільно йшов процес у Київському, Радомишльському, Сквирському, Липовецькому повітах, де потрібно було створити більше 40 проектів в кожному з них. У Бердичівському і Канівському передбачалось укласти більше 20. Загалом на той час на Правобережжі найбільшу кількість проектів було створено та введено в дію у Подільській губернії, найменше у Волинській. Тому генерал-губернатор вимагав від предводителів дворянства та земських справників щомісячної звітності та якомога швидшого завершення роботи [154, арк. 12-13].

На середину 1852 р. у Київській губернії нараховувалось (за виключенням Радомишльського і Бердичівського повітів) 1 179 сільських парафій, з яких 1 006 у поміщицьких селах, 141 в казенних, 31 у змішаних і 1 відомства імператорської фабрики. З них проекти забезпечення духовенства були затверджені у 730 поміщицьких маєтках, 131 казенному, 4 змішаних, а всього у 865 парафіях. На 1 липня 1852 р. залишались не укладеними проекти у 278 поміщицьких селах, 8 казенних, 27 змішаних та 1 відомства імператорської фабрики, всього у 314. Відтак затримки у наділенні причтів землею, їх обробітком, припадали на приватні маєтки, що належали в більшості землевласникам-полякам [437, с. 438].

Однією з головних причин повільності в створенні проектів було намагання землевласників, попри офіційні заборони, зменшити церковні землі до визначеного обов'язкового мінімуму – 33 дес. або перенести їх в інші місця. Нерідко губернський комітет по кілька разів повертав проекти, допоки вони не укладались відповідно до визначених правил [437, с. 438-440]. Після затвердження вони зберігалися при церквах [67, арк. 1]. Безумовно, «Положення ...» 1842 р. суттєво покращило добробут парафіяльних кліриків, що відзначали і київські митрополити Філарет (Амфітеатров) [437, с. 443-444] та Ісідор (Нікольський) [540, с. 101]. Однак, його реалізація негативно позначилась на стосунках між кліром та мирянами.

Лише у січні 1867 р. уряд видав закон, який з 1 січня 1868 р. скасовував «Положення...» 1842 р., що ґрунтувалось на віджилих кріпосницьких методах і відповідно трудову повинність селян церкві, хоча й священники були проти таких змін. Взамін запроваджувався поземельний збір з селян та землевласників, сума якого в Київській губернії складала 120 800 руб. у рік. З них 111 136 руб. йшло на виплати священникам єпархії як компенсація за втрату робочих рук [198, с. 86-88]. Черговий указ, що стосувався забезпечення духовенства землею та житлом з'явився 1872 р., але вже без «панщини на попів» [540, с. 111].

У 1873 р. регламентувався розподіл прибутків та церковної землі між членами причту так: настоятель мав отримувати три частини, його помічник – дві, псаломник – одну [232, с. 119-120]. Визначалося, що при церквах, де за штатом передбачався священик та причетник, прибутки та угіддя розділялись у пропорції 3:1; при двох причетниках – 3:1:1; при штатному дияконі і одному причетнику – настоятель отримував 3, диякон – 1,5, причетник – 1 частину; при дияконі і двох церковнослужителях доходи розділялися на 6,5 частин, з яких священику 3, диякону 1,5, причетникам – по 1 [266, с. 29-30]. Указом консисторії 1859 р. просфірням передбачалося виділяти 2,5 дес. Ця норма була підтверджена у 1893 р. [330, с. 270; 348, с. 76-77]. Попри це і надалі до консисторії продовжували надходити скарги кліриків щодо розподілу урожаю чи коштів за оренду землі, особливо при переходах до інших парафій [78, арк. 4; 79, арк. 1, 7; 80, арк. 2; 84, арк. 1].

Відповідно до правил 1873 р. вся земля, в тому числі і наднормова, на відміну від «Положення ...» 1842 р., мала розділятися між причтом. Але це не зовсім задовольняло священнослужителів, зокрема священики 4 благочинницького округу Уманського повіту у 1883 р. скаржились на недоречність збільшення прибутків причетників за їх рахунок, аргументуючи це тим, що вони в більшості є малограмотними, ледарями, п'яницями. А священик має найбільше обов'язків і в церкві, і в парафії, тому його частка має бути значно більшою. На це консисторія відповіла, що вони показують лише свою працю, безпідставно звинувачуючи причетників, за що отримали зауваження. Адже за кліровими відомостями переважна більшість церковнослужителів цього округу хорошої поведінки і добре виконувала свої обов'язки. Прохання священиків про розподіл землі та прибутків за попередніми правилами, за якими причетникам виділялась менша частина, вважались безпідставними. Даний випадок був викладений на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» для уникнення подібних невмотивованих прохань від священнослужителів [261, с. 303-305].

Все ж священники не бажали миритися з втратою понаднормових земель. Єпархіальний з'їзд 1891 р. навіть звертався до керівництва єпархії з проханням, щоб церковний наділ, який перевищував пропорцію 33 дес. не розділявся між членами причту, а перебував у користуванні священника [205, с. 30]. Дане клопотання консисторія звичайно ж не задовольнила [444, с. 183-184].

Попри чітку регламентацію розподілу церковного наділу, консисторія розглядала чимало справ, що стосувалися не виділення священниками передбаченої частини землі причетникам. З цієї причини єпархіальна адміністрація в жовтні 1890 р. зобов'язала духовенство протягом шести місяців скласти плани всіх церковних угідь та чітко їх розмежувати між членами причту. Послуги землеміра оплачувались за церковні кошти. Розмежування мало відбуватися при благочинному чи його помічнику, всіх членах причту, церковному та сільському старостах або двох авторитетних вірянах. Такий план, підписаний всіма, хто брав участь у його створенні, мав зберігатися при церкві. Також передбачалося складання акту про обмірювання та розподіл наділу, відповідно до правил 1873 р., за підписами священно-та церковнослужителів. Його оригінал теж зберігався при церкві, а копія, підписана благочинним, передавалась до консисторії [423, с. 670-671].

Проте і надалі траплялися випадки несправедливого розподілу священниками причтових угідь [461, с. 6]. Наприклад, у 1885 р. дячок с. Ропотуха Уманського повіту П. Левитський скаржився єпархіальному керівництву на парафіяльного священника В. Дзбановського, який не виділяв передбачену йому 4 частину з 11 дес. хутірної землі. Настоятель церкви мотивував це тим, що «хуторами всюди нероздільно користуються тільки священники» [271, с. 602]. У 1902 р. заштатний псаломник З. Ганкевич подав скаргу на священника с. Закрениччя Таращанського повіту І. Лисовецького, який користувався наділом, що мав би належати йому. З'ясувалось, що священник не дотримувався правил розподілу кухликового прибутку та «перебуваючи у парафії 41 рік з користолобною метою не подбав про розмежування церковної землі між членами причту». Єпархіальна адміністрація наказала справедливо

розділити причтові угіддя, а священника оштрафувала 30-ма рублями на користь єпархіального опікунства [89, с. 22].

Нерідко клірики вели таке ж господарство як і парафіяни: обробляли землю, косили сіно, розводили худобу тощо. Якщо ж священник не приймав безпосередньої участі у роботах, то був необхідний постійний нагляд за найманими робітниками. На сторінках єпархіального часопису надавалися практичні рекомендації щодо заняття землеробством. Зокрема, рекомендувалось застосовувати сівозміну та не залишати третю частину наділу під паром [351, с. 305-307]. Однак, сільське духовенство не могло присвячувати весь свій час, як селяни, господарським турботам. Тому серед кліриків не було однозначного ставлення щодо доцільності заняття сільськогосподарськими роботами. З одного боку, на сторінках церковної періодичної преси справедливо наголошувалось, що це відволікало пастиря від прямих обов'язків – підготовки до богослужінь, їх проведення, здійснення треб, підготовки повчань, нагляду за церковною школою, парафією [392, с. 64]. Висловлювалась думка, що землеробство не йде на користь пастирському служінню і, що важливо, займає думки клірика, відтак священник у гарячу пору з неохотою виконував свої прями обов'язки [326, с. 1186-1188]. Тому пропонувалось позбавити священника обробітку землі, щоб «знав тільки свою справу – служіння ієрейське» [327, с. 1257-1258; 392, с. 65]. З іншого боку, обстоювалась позиція, що це «ні стільки не шкодить пастирській справі» та не підриває його авторитет [377, с. 624-625].

Дійсно, проблема полягала в тому, що священник вимушено ставав фермером на церковній землі, господарські турботи займали не лише його час, а й думки. Замість роздумів про стан моральності своєї пастви чи зміст майбутньої проповіді він розмірковував про динаміку цін на зерно чи переймався станом здоров'я своєї худоби [572, с. 103].

Деякі священники єпархії, бажаючи покращити своє матеріальне становище, брали значні земельні угіддя в оренду, як наслідок, основну увагу приділяли веденню господарства. Тому в гарячу пору польових робіт служба

йшла «на поштових», оскільки священники намагались скорочувати й швидше завершувати богослужіння [368, с. 532].

Іноді ускладнювало обробіток землі черезсмужжя церковних угідь. Хоча уряд вимагав, щоб причтам виділялись землі хорошої якості і недалеко від храму, та на практиці інколи траплялось інакше. Наприклад, земля церкви м. Обухова складалась з 20 ділянок [87, арк. 16 зв.]. Щоправда, за згоди причту дозволялось, з метою ліквідації черезсмужжя, переносити церковні угіддя на інші місця такої ж якості. Це відбувалося за участі духовного депутата чи місцевого благочинного, зміни ж заносилися до плану церковних земель [243, с. 86].

Найчастіше церковна земля оброблялася найманими робітниками та здавалася в оренду. Наприклад, прибуток від землі шляхом її повної або часткової здачі в оренду отримували причти сіл Грищинці Канівського повіту [80, арк. 2], Будаївка, Білогородка, Пирогів Київського повіту [85, арк. 62], м. Володарки Сквирського повіту [76, арк. 4]. У звіті про стан єпархії за 1902 р. зазначалося, що понад третини причтів здавали церковні наділи в оренду [643, с. 116]. На початку 60-х років XIX ст. при найманій праці 1 дес. землі, засіяна житом, давала в середньому 5 руб. 35 коп., 1 дес. вівса – 5 руб., не враховуючи невеликий дохід від соломи та полови. Прибуток від пшениці був більшим, оскільки вищою була її вартість [342, с. 597-598]. Варто зауважити, що до 1868 р. священники отримували більший дохід від землі за рахунок обов'язкових робіт парафіян. В останній чверті XIX ст. прибуток від однієї десятини землі складав орієнтовно 5 руб. на рік [227, с. 240; 556, с. 320].

У Київській єпархії сільські церкви були добре забезпечені землею, адже більшість мали понаднормові наділи. Підтвердженням слугують дані Л. Похилевича на 60-ті роки XIX ст., який наводить величину земельного наділу 106 з 146 церков Уманського повіту. Забезпеченість землею виглядала наступним чином: 29 дес. землі мала 1 церква; 33 дес. – 7; 34-40 дес. – 47; 41-50 дес. – 19; 51-60 дес. – 11; 61-70 дес. – 8; 71-80 дес. – 5; 81-90 дес. – 3; 91-100 дес. – 2 церкви; а 3 мали у користуванні більше 100 дес. (с. Нова Гребля, с.

Погоріла по 114 дес., с. Хижня – 118 дес.) [546, с. 45-46]. Хоч ці підрахунки і не є повними, так як відсутні відомості по 40 парафіях Уманського повіту, все ж вони ілюструють загальну картину.

Загалом в єпархії напередодні селянської реформи 1861 р. понаднормові наділи мали 60 % парафіяльних церков, причому у 23 церквах було по 100-150 дес. землі. Всього, за даними Київської духовної консисторії Православній церкві тоді належало майже 49,8 тис. дес. землі [540, с. 100]. На 1881 р. в користуванні парафіяльного духовенства єпархії нараховувалось 62 283 дес. 1 941 сажень землі, що на 1 300 штатних притчових церков складало в середньому по 47,9 дес. Враховуючи середній прибуток з десятини в 5 руб., ця стаття доходу приносила 311 415 руб., що на причт складало 239 руб. 50 коп. [227, с. 240]. За даними С. Римського, одна десятина в Київській єпархії давала при господарському обробітку 7 руб. чистого прибутку або 2 руб. 53 коп. при здачі в оренду. Все ж наділення землею не вирішувало питання матеріального забезпечення духовенства, адже найм людей для обробітку коштував дорого, а здача в оренду приносила невеликий прибуток [587, с. 374].

Для виконання сільськогосподарських робіт священики могли користуватися так званою «поміччю», коли до селян зверталися з проханням зорати, посіяти чи зібрати врожай або у вигляді оплати за треби [505, с. 23; 587, с. 113]. Також духовенство виграло на тому, що частину притчової землі селяни обробляли часом за «горілку», а іноді просто «за спасіння душі». До того ж церковні землі звільнялись від державних повинностей та гербових зборів [564, с. 48-49].

Інколи траплялись випадки примушування селян до обробітку священицьких наділів. Так, у 1875 р. священик Тарасевич с. Юшок Київського повіту відмовився відспівувати покійну дитину, рідня якої не обробляла його наділ. Громадатакож скаржились на «утиски за те, що вони не хочуть безкоштовно обробляти його землю». Благочинний мав провести розслідування, однак незалежно від результату, священику було наказано знайти собі інше місце [137, арк. 1-2, 4].

Отже, забезпеченню православних церков землями значну увагу приділяв уряд, оскільки це була одна з важливих і головне стабільних статей прибутків для парафіяльного духовенства. З приєднанням Правобережжя до Російської імперії змінився статус земель: вони стали вважатись власністю церкви, а не духовенства, як було раніше. Спроби перекласти обробіток церковних угідь на парафіян призводили до погіршення взаємин з кліром, адже на плечі селянства лягала додаткова повинність на церкву. Та й, зрештою, ведення господарства самим духовенством відволікало його від виконання прямих обов'язків – служіння людям та церкві. Прибуток з причтового наділу клірики одержували шляхом обробітку найманими робітниками чи здачі в оренду.

3.2 Плата за треби та державне утримання

Традиційним джерелом фінансування священно- і церковнослужителів була плата за треби. Катерина II у 1765 р. встановила в імперії їх фіксовану вартість: за молитву породіллі – 2 коп., хрещення та відспівування дитини – 3 коп., весілля та поховання – 10 коп., молитви та поминання по можливості. У парафіях Київщини, що перебували під владою Польщі, священники послуговувались тарифами, встановленими уніатським митрополитом Ясоном (Смогоржевським). Їх сума була диференційованою і залежала від майнового стану вірянина, проте суттєво перевищувала російську норму. Зокрема, за шлюб причт отримував: від бідних по – можливості, «бобиля» – 2 злотих, пішого – 4, однотяглого – 6, двотяглого – 8, трьохтяглого – 10, чотирьохтяглого та плугового (6 волів), ремісника і торгівця – 12 злотих [376, с. 234-235]. Приєднання Київщини до Російської імперії поширило на цю територію розміри плати за обряди, встановлені 1765 р. Єпархіальна адміністрація взяла курс на боротьбу з отриманням священниками більшої суми, ніж передбачено указом. У листопаді 1799 р. Київська казенна палата звернулась до дикастерії з вимогою, щоб духовенство дотримувалось встановлених тарифів. Остання видала розпорядження, щоб з священно- та церковнослужителів єпархії взяти підписки, якими зобов'язувати не перевищувати визначену плату. Проте її

розміри були мізерними, тому деякі священики і благочинні, від імені підзвітного духовенства, відмовлялись від письмових зобов'язань та посилались на звичну таксу уніатського митрополита. Проте Гавриїл (Банулеско-Бодоні) жорстко відреагував на це, наказавши звільнити таких благочинних [616, с. 112].

Указ Олександра I 1801 р. ліквідував обов'язок селян обробляти церковні землі, збільшивши у двічі плату за треби, встановлену 1765 р. Віряни за бажанням могли сплачувати і більше, але без будь-яких вимогань з боку кліриків. Духовенство Київської єпархії не надто схвально сприйняло це урядове розпорядження, так як отримувало від парафіян вищі винагороди за виконання таїнств [376, с. 236]. З метою попередження зловживань, митрополит Гавриїл наказав дикастерії, щоб відомості про розміри плати за треби були роздруковані для кожної церкви для ознайомлення кліру та мирян. Також митрополит намагався запобігти потуранню благочинних та духовних правліль випадкам недотримання духовенством законодавчо закріплених тарифів, погрожуючи відповідальністю «по суворості закону» [616, с. 113-114].

Духовенство перебувало у важкому матеріальному становищі з огляду на постійні утиски поміщицтва та захоплення ними врожаю 1801 р. та озимого врожаю 1802 р. Збільшення плати за треби, не вирішувало питання забезпечення кліру, тому причти не надто дотримувались встановленої такси. З огляду на це, відповідно до розпорядження митрополита, дикастерія в січні 1803 р. знову взяла підписки з всього духовенства єпархії про зобов'язання утримуватись від вимогань. Все ж таксація залишалася умовною і часто на місцевому рівні ці тарифи збільшувались, заходи ж єпархіальної адміністрації не досягали своєї мети, а мали більше стримуюче значення [616, с. 115-117].

Розмір плати за треби залежав від їх характеру та місцевих обставин: чисельності парафії та забезпечення вірян. Найдорожче коштували одруження та поховання. Наприклад, у 1820 р. в селах Юрполе, Кобринова Гребля, Янківка, Багва, Березівка Уманського повіту духовенство «по заведеному здавна звичаю, по добровільній з парафіянами згоді отримує»: за хрещення

дітей з одного хрещеного – священик 2,5 коп., дячок 1 коп., паламар 1 «деньгу», за поховання дітей – священик 30-50 коп., диякон (за наявності) 15-20 коп., дячок 10-20 коп., паламар 5-10 коп., за поховання дорослих – священик 50 коп.- 1 руб. міддю, диякон 30-50 коп., дячок 20-30 коп., паламар 10-15 коп., за одруження отримували стільки ж як і за поховання [27, арк. 63]. У с. Ситняки Радомишльського повіту, за домовленістю між священиком і парафіянами, члени причту одержували: за шлюб – священик 50 коп., дячок 25 коп., паламар 5 коп., за «мале поховання» – священик 25 коп., дячок 8 коп., паламар 2 коп., за хрещення – священик 10 коп., дячок 2 коп., за відправлення літургій, акафістів, молебнів, водоосвячення – по можливості [27, арк. 76].

Розподіл прибутків за треби залежав від настоятеля церкви. Відтак, іноді священнослужителі обмежували частку, передбачену іншим членам причту, що слугувало причиною скарг до єпархіальної адміністрації [526, с. 88-89]. У 1807 р. священик Богуславської соборної церкви С. Пашковський скаржився консисторії на несправедливий розподіл доходів протоієреєм Ф. Андрієвським [1, арк. 1]. А священик с. Лосятин Васильківського повіту І. Яновський виділяв церковнослужителям лише шосту частину прибутку [26, арк. 16].

У червні 1819 р. Св. Синод видав указ, що вимагав подання інформації з усіх соборних і парафіяльних церков за особистими підписами кліриків про розподіл прибутків між членами причту. Дані відомості дають можливість з'ясувати, яким чином відбувався розподіл доходу від треб в Київській єпархії. Із 998 однопричтових церков при 526 розподілу не було, «але священики, а де передбачаються диякони і причетники без ремствування задовольняються пожертвами парафіян по руках окремо кожному». При 219 церквах причетники отримували третю частину, при 87 – четверту, при 86 – священик проти церковників півтори, при 37 – священик двом церковнослужителям відділяв половину, при 19 – дячок проти паламаря, а священик проти дячка одержував вдвічі більше, при 12 – п'яту, при 4 – шосту, при 4 – із 7 частин священик отримував 4, церковнослужителі 3 частини, при 4 – через бідність парафіян треби здійснювалися безкоштовно. При 154 однопричтових церквах, де за

штатом передбачалися дякони, за умови розподілу, в переважній більшості прибутки ділилися на 4 частини: священник одержував 2, дякон – 1, причетники – 1 [27, арк. 3-4].

Київська духовна дикастерія на основі цих даних рапортувала Св. Синоду, що розділення доходів за треби між священниками й церковнослужителями відбувалося «не однаково і не зрівняльно» та невідповідно указам Св. Синоду від 10 квітня 1785 р. і 11 серпня 1799 р. Перший регламентував частку, передбачену дяконам, які мали одержувати «із зменшенням проти священників третьої частини, а саме: коли священники візьмуть кожен по тридцять, то дякони отримували б 20 рублів або копійок, і по тій же пропорції церковну землю розділяти». Відповідно до указу 1799 р. духовні правління щорічно отримували із казни жалування по 110 руб. для священно-, церковнослужителів десяти градських соборів (Богуславського, Звенигородського, Черкаського, Уманського, Липовецького, Махнівського, Радомишльського, Чигиринського, Сквирського, П'ятигорського). Кошти мали розподілятися так: «проти частин, які належали дячку і паламарю, для дякона півтори, для священника дві, а для протопопа три частини, згідно з чим і повсякчас поступати» [27, арк. 2, 5]. Тому дикастерія чітко регламентувала розподіл доходів між священно-, церковнослужителями «для запобігання раз і назавжди ... відмінностей і щоб священники свавільно не кривдили дяконів і церковників». При всіх градських соборах прибутки мали розділятися на основі указу від 11 серпня 1799 р. При трипричтових церквах, де служили 3 священники, 2 дякони і 6 церковнослужителів із 100 рублів чи копійок священникам передбачалося по 15, дяконам – 10, дячкам – 7, двом паламарям – 5, третьому – 4. При трипричтових церквах, де було два священники і чотири причетники, із 100 рублів чи копійок священники мали отримувати по 30, дякон – 20, дячки – по 6, паламарі – по 4, за відсутності дякона священникам визначалось по 35, дячкам по 10, паламарям по 5. Такий розподіл мав відбуватися і при двопричтових церквах, але якщо замість чотирьох церковнослужителів було два, дячку передбачалось 18, а паламарю 12. При однопричтових церквах з штатним

дияконом, із 100 рублів чи копійок священник мав отримувати 45, диякон – 25, дячок – 18, паламар – 12, за відсутності диякона, священник – 60, дячок – 25, паламар – 15. Відповідно до цих пропорцій члени причту мали користуватись і церковною землею [27, арк. 5-6]. Священики за не дотримання цих правил підлягали штрафуванню на користь причетників чи єпархіального опікунства [526, с. 89].

Однією з статей прибутку духовенства була роковщина, яку отримували хлібом чи грішми з кожного двору один раз в рік, і яка залежала від майнового стану мирян. Зокрема, станом на 1798 р. у парафіях Київського повіту священники отримували: у селах Халеп'є і Черняхів від вірян, що мали плуг волів – четверть хліба, пару волів – півчетверті та піших – 5 коп., у містечку Стайки – з двору півчетверті хліба, від бездворної хати – 5 коп., у с. Витачів – від хати півчетверті хліба, у с. Гребінь – від парафіян, що мали пару волів – корець хліба, від пішого – півкорця, у містечку Ржищів – від плугового – корець, від пари волів – півкорця, від одного вола – четверть, а від пішого – півчетверті корця, у с. Слобода Кагарлицька – від господарства з волами – півкорця хліба, від пішого – 10 коп., у містечку Кагарлик – від вірян, що мали робочу худобу – корець хліба, від пішого – 5 коп. [118, арк. 4-12]. У 1820 р. розмір роковщини, яку одержували церковнослужителі єпархії, складав у середньому від 2 до 20, а в деяких парафіях 30 коп. та більше, і залежав від чисельності та забезпеченості вірян. Так, в селах Майданецьке і Тальянки Уманського повіту паламар отримував 2 коп., дячок – 7 коп. з кожного господарства [27, арк. 4]. У селах Васильківського повіту: Веприк дячок одержував 12 коп., Кожанок – 10 коп., Черногородка – 5 коп., Яхни – дячок 10 коп., паламар 2 коп., Снігурівка – паламар 2 коп., Черкас – дячок 10 коп., що загалом складало до 12 руб., паламар – 5 коп., відповідно до 6 руб. у рік [26, арк. 2-5, 48]. У Липовецькому повіті розмір роковщини складав 7 коп. у великих парафіях, 10-15 – у менших і до 25 у найбільш малолюдних [25, арк. 2].

Відповідно до «Положення про способи покращення становища духовенства» 1829 р. єпархіальні адміністрації отримали право укрупнювати

парафії, коли найбільш бідніші і малолюдні з їх церковними землями приписувались до найближчих, а члени причтів мали отримувати інші місця. Цим передбачалося покращити матеріальне становище духовенства. Також це збільшувало прибуток за треби причтів, до яких приписували парафію. У 1833 р. митрополит Євгеній приписав до інших церков у Київському повіті 4 парафії, Звенигородському – 3, Уманському – 7, Сквирському – 7, Махнівському – 5, Радомишльському – 9, Липовецькому – 14, Таращанському – 6. Всього – 55 парафій [526, с. 88]. Проте це лише викликало невдоволення як серед духовенства, так і парафіян.

До заходів уряду 1842 р., спрямованих на покращення добробуту кліру, духовенство не вирізнялося високими статками і не надто різнилося за матеріально-побутовими умовами життя від більш заможніших селян. З цього приводу П. Лебединцев зазначав: «Мало хто з сільських священиків мав в запасі і сто рублів асигнаціями; тих, що мали п'ятсот чи тисячу рублів, бувало два, три і то не у кожному повіті, називали тисячниками; одяг священиків і їх родин був досить бідним, а все домашнє начиння мало чим відрізнялося від селянського. Предметами мистецтв майже ніхто з священиків не користувався; у вельми небагатьох були поганенькі настінні годинники, кишенькові належали майже одним повітовим протоіереям. Самовар увійшов у вжиток між сільським духовенством тільки з 1842 року; до того часу майже повсюдно задовольнялися мідним чайником, чавунним або глиняним горщиком. ... У тридцятих роках досить ще було священиків, яким і зовсім не було відомо приготування чаю. Будинки священиків нічим майже не відрізнялися від будинків більш заможніших селян; дерев'яних підлог зовсім не мали; стільці замінювалися лавками» [376, с. 237-238]. Дружини та доньки священиків, не маючи елементарної освіти, залишалися неграмотними, а їх знання зводилось до пізнання ведення сільського господарства [376, с. 238]. Не в кращому становищі перебувало міське духовенство. У 1809 р. до єпархіального керівництва надійшло прохання про підвищення утримання причту Старокиївської Андріївської церкви «з причини того, що ми не можемо

утримувати сім'ї свої» [24, арк. 1]. Часто клірики брали в борг церковні гроші [63, арк. 5]. Церковна адміністрація також відзначала недостатність забезпечення чиновників, служителів консисторії та духовних правлінь [24, арк. 111]. На початку XIX ст. члени головного адміністративного органу єпархії перебували у жалюгідному становищі [598, с. 14]. Відповідно до затверджених 1 січня 1842 р. штатів на Київську консисторію передбачалось 5 300 руб. на рік [66, арк. 5].

Спроби вирішити питання забезпечення духовенства казенним утриманням розпочалися з 1807 р., коли було розроблено проект, яким передбачалося встановлення окладів для кліриків від 700 до 1 000 р. на рік. Черговий раз це питання підіймалось при імператорі Миколі I. Відповідно до «Положення ...» 1829 р. було вирішено фінансувати лише найбільш необхідні причти «допоміжними окладами», на що виділялося 500 тис. руб. асигнаціями на рік [183, с. 152-153]. 20 парафій єпархії (1 Київського повіту, 3 Васильківського, 9 Богуславського, 1 Сквирського та 6 Радомишльського) почали отримувати виплати в сумі 200 руб., а деякі і дещо більше [526, с. 88]. Зокрема, 200 руб. «допоміжного окладу» одержували священно-, церковнослужителі с. Макалевич Радомишльського повіту [111, арк. 52]. Через нестачу фінансових ресурсів переведення на державне утримання всіх причтів імперії було неможливим.

Питання про забезпечення причтів казенною платнею знову розглядалось в кінці 30-х років XIX ст., коли почав роботу спеціальний комітет під керівництвом обер-прокурора Св. Синоду М. Протасова та Міністра державних маєтностей П. Кисельова. За затвердженими 4 квітня 1842 р. штатами, усі сільські причти розподілялись на сім класів, в залежності від чисельності парафії і встановлювалися ставки платні причту [183, с. 153; 482, с. 41]. Відповідно до штатів сільських церков Київської, Подільської і десяти південних повітів Волинської єпархії встановлювався чіткий розпис окладів залежно від класу парафії (див. додаток Б, додаток В). П'ятикласних парафій було найбільше, вони становили 41,3 % від загальної кількості, шести-

семикласні відповідно 21,3 % і 23,1 %. Тобто, абсолютну більшість складала парафія малолюдні – п'яти-семирозрядні, які становили 85,7 %. Великих парафій в єпархії було небагато: чотирикласних 11,4 %, трикласних 2,5 %, першо-другокласних 0,4 %. Таким чином, переважна більшість священників отримувала платню 80-120 руб.

Передбачені законом виплати духовенство одержало у 1844 р. – одразу за два роки. Таким чином, кожен священник, отримавши 160-320 руб. сріблом, міг суттєво покращити матеріально-побутові умови чи вкласти їх у розвиток господарства, наприклад, придбавши коней, волів тощо [376, с. 239].

З 1842 р. при призначенні або переведенні на парафію, священникам виплачувалась невелика одноразова допомога у розмірі 30 руб. [220, с. 28; 445, с. 172]. Наприклад, у 1848 р. такі виплати отримали 45 рукопокладених священнослужителів [64, арк. 2].

Асигнування на духовне відомство постійно зростали, виплата додаткових коштів стала регулярною і постійно збільшувалася. З 1842 р. по 1846 р. на ці потреби виділялося 250 тис. руб. сріблом, а з 1846 р. по 100 тис. руб. Допоміжні суми, виділені на причти Київської, Подільської, Волинської єпархій у 1838 р., склали 77 300 руб., а в 1848 р. – 602 740 руб. 45 коп., тобто збільшено у 8 разів. Допоміжні кошти на причти в 1838 р. у Київській єпархії становили – 7 100 руб., а в 1848 р. – 218 959 руб. 12 коп. [537, с. 18].

Прийнявши «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою» 1842 р., уряд формально скасував плату за треби, хоча клірики це проігнорували. У 1847 р. чиновник з особливих доручень канцелярії генерал-губернатора повідомляв, що у Вінницькому, Радомишльському, Васильківському та інших повітах як і раніше «всі без винятку священники-протопопи беруть з селян плату за треби... навіть, як заявляють селяни, торгуються, мов на базарі, і назначають ціну», причому «більшість з них бере не ховаючись, інші ж – обережніше, під різними приводами» [540, с. 101, 103-104]. У проекті забезпечення причту храму Воскресіння м. Липовця обумовлювалось, «щоб священно- і церковнослужителі

по затвердженні проекту не вимагали від парафіян плати за здійснення треб» [65, арк. 6]. Однак протоієрей цієї церкви заявляв, що «вважає себе в праві як і раніше її вимагати і після введення в дію проекту» [65, арк. 8, 19]. Священики скаржились на мізерність платні, якої разом з усіма прибутками ледве вистачало на утримання сім'ї та найм прислуги. Тому пропонували єпархіальній адміністрації дозволити користуватись винагородою за треби та збільшити суму державного утримання для покращення їх добробуту [117, арк. 2-3]. Варто зауважити, що наявність прислуги у священиків була звичним явищем і не сприймалась як щось виняткове.

Редакція «Киевских епархиальных ведомостей» у 1863 р. висловила пропозицію нараховувати надбавку $1/5$ окладу за кожні 5 років «безпорочної служби». Відтак, зростала б платня лише священно-, церковнослужителям, які належним чином виконували покладені обов'язки. Також це мало слугувати заохоченням для кліриків та сприяти підвищенню морального рівня. Водночас така надбавка не стала б надто обтяжливою для уряду, оскільки держава не мала коштів для підвищення утримання. Наголошувалось і на необхідності зрівняння окладів незалежно від класу парафії. Більша платня у багатолюдних парафіях слугувала винагородою за суттєвішу завантаженість причту, адже уряд відмінив плату за треби. Однак, в дійсності від цієї статті прибутку духовенство так і не відмовилось й зрештою, у великих парафіях священик отримував більшу платню, ще й значну суму за виконання обрядів, і навпаки в малолюдних. Як приклад показувалось міське духовенство, яке отримувало однакове жалування, а його загальний бюджет залежав від чисельності вірян [426, с. 198-199].

На сторінках єпархіального часопису пропонувалися різні варіанти джерел надходжень для збільшення платні духовенству. Зокрема, передання виключно церквам права продажу ікон, отримання коштів за видачу метричних, передшлюбних свідоцтв, виписів, обшукових книг [352, с. 335-336]. Інша пропозиція полягала у переведенні священно- та церковнослужителів на утримання громад. Також висловлювалась думка про надання іншого вигляду

винагороді за треби, а саме: вивести середній прибуток за рік та зробити виплату цієї норми обов'язковою для парафіян [333, с. 340-341].

Недостатня забезпеченість кліру визнавалася і світською [134, арк. 9 зв.], і церковною владою. У звіті Св. Синоду про стан єпархії у 1865 р. митрополит Арсеній (Москвін) зазначав: «Залишається чекати, щоб уряд знайшов можливість допомогти парафіяльному духовенству у засобах матеріального добробуту. Забезпечене в головних потребах воно не буде входити в зіткнення з парафіянами, зберігати відносини у злагоді ... матиме змогу більше часу присвячувати виконанню пастирських обов'язків» [120, арк. 8].

На Правобережні єпархії виділялися додаткові асигнування, що спрямовувались на виплати духовенству. У 1865 р. уряд задовольнив прохання київського генерал-губернатора О. Безака про відпуск 200 тис. руб. із відсоткового збору з поміщицьких маєтків [214, с. 359]. З них передбачалося виділити до 60 тис. Київській єпархії, до 65 тис. Подільській та до 75 тис. Волинській [256, с. 130]. Наступного року ця сума збільшилась до 400 тис. руб.: 126 163 руб. 56 коп. Київській єпархії, 153 871 руб. 86 коп. Подільській та 119 964 руб. 56 коп. Волинській [196, с. 18-19; 214, с. 359].

Як компенсація за ліквідацію натуральних повинностей вірян на користь причтів з 1 січня 1868 р. збільшувалась платня духовенству. У Києві та повітових містах протоієрей отримували 500 руб., священник – 400 руб., диякон – 180 руб., дячок – 100 руб., паламар – 70 руб. на рік; у містечках та селах священник – 300 руб., диякон – 100 руб., дячок – 50 руб., паламар – 33 руб., штатним просфірням оклади не підвищувались, у містах вони як і раніше отримували 30 руб., у містечках і селах – 16 руб. З цих сум відраховувалось 2 % казначейством на пенсійний капітал, 2 % на жіноче училище духовного відомства та 1 % на чоловічі духовні училища [198, с. 89; 227, с. 240].

Варто зазначити, що українські єпархії, а особливо правобережні, значно краще фінансувалися державою, ніж власне російські. Так, у 1876 р. загалом в імперії платню отримували 58 % причтів парафіяльних церков, на українських землях – 96 %. Духovenство Київської, Подільської та Волинської єпархій

отримувало на 20 % вищі оклади, ніж у середньому в імперії та в 1,8 р. більші, ніж у південно-східних регіонах України. Таке привілейоване становище західних регіонів імперії пояснювалось необхідністю протидії католицьким та уніатським впливам, також це було елементом асиміляційної політики держави [556, с. 320-321; 641, с. 15].

Вибірковий підхід у фінансуванні причтів вносив розкол у лави духовенства імперії. У церковній періодиці з'являлись статті, де обстоювалася думка про близькість побуту сільського духовенства Правобережжя, з огляду на державне фінансування та часто наднормові земельні наділи, з дворянством, на відміну від власне російського, що було ближчим до селянства. «Священики тут живуть схоже з небагатими поміщиками, управителями та орендарями маєтків середньої руки і взагалі з людьми, що займають вище – землевласницьке становище у сільському середовищі». Автор аргументував це плануванням та умеблюванням будинку: «З сіней ви заходите у передпокій, призначений для зняття і зберігання верхнього одягу, потім неодмінно є окрема вітальня для прийому гостей, сімействорозташовується здебільшого в 2-3-х кімнатах і нерідко є окремий кабінет для самого священика. Таким чином, одна вже кількість і розташування кімнат ясно вказує, що ви перебуваєте в будинку людини, яка цілком засвоїла побутові сторони західноєвропейської цивілізації. Враження це посилюється у вас оглядом меблів. У вітальні знаходиться кілька стільців, іноді і крісел з подушками, рідко звичайно м'якими і на пружинах, але завжди оббитих ситцем і навіть недорогою шерстяною тканиною. У відповідному місці стоїть більш-менш гарний зручний диван, перед ним круглий стіл, крім якого, залежно від розміру кімнати, під стінами стоять ще 1-2 і більше столів, часто складні і навіть так звані ломберні. На зручному місці знаходиться фортепіано, вартість якого зрозуміло відповідає достатку господаря будинку. У житлових кімнатах звичайно меблі гірші, але все-таки не лави, а стільці і табуретки. ... Навіть у вельми небагатих священиків житло все-таки облаштовано до певної міри комфортабельно і відповідно небагатому дворянському побуту» [335, с. 589-590]. Також дописувач зазначав, що

прибутковість земель та добре забезпечення церковними угіддями давали можливість «всі чорні і важкі роботи» перекладати на найманих робітників чи парафіян. В літню пору сільський священик з раннього ранку був у полі, турбуючись про обробіток землі чи збір урожаю, але виконував функцію контролю і не брав до рук плуга чи косу, на відміну від російського священнослужителя. Прислуга доглядала і за худобою. Майже у кожному домі працювало 2-3 жінки та 1-2 чоловіки. Звичайно, кількість прислуги залежала від чисельності сім'ї. Таким чином, автор резюмував, що вся зовнішня обстава сільського священика Правобережної України – дворянська [335, с. 591-593].

Питання добробуту духовенства стало одним з ключових у ході церковних реформ 60-70-х років XIX ст. У 1862 р. з метою пошуку способів для матеріального забезпечення парафіяльного кліру було утворено спеціальне Присутствіє [191, с. 197-198]. Воно відзначало, що православне духовенство у західних єпархіях імперії суттєво гірше забезпечене, ніж католицьке [454, с. 57]. Митрополит Арсеній (Москвін), що був членом Присутствія, звертався за роз'ясненнями щодо поліпшення добробуту підзвітного духовенства [86, арк. 1], а також закликав причти єпархії надавати пропозиції, які сприяли б їх матеріальному зростанню [249, с. 24-25]. Одним із шляхів покращення добробуту Присутствіє бачило скорочення невеликих парафій (віднесення їх до розряду приписних) та штатних вакансій, що збільшувало б прибуток від треб. 16 квітня 1869 р. з'явився відповідний закон [199, с. 59-61]. Водночас єпархіальному архієрею надавалось право коштами, що залишалися від закритих вакансій, доповнювати утримання священикам, які одержували менше штатної суми, а у разі залишку суми, додавати платню псаломникам, що мали повну богословську освіту до 1/3 окладу священика [121, арк. 58; 405, с. 142]. Вважалось, що «одна з головних причин зубожіння цього стану полягала у його багаточисельності і в роздробленості приходів». Проте, при скороченні потрібно було враховувати чисельність громади, віддаленість церков, бажання чи небажання вірян приписуватись до сусідньої парафії, місткість церкви, морально-релігійний стан громади, безпеку відходу від православ'я та інші

місцеві обставини [121, арк. 1, 6]. Митрополит Арсенійвсіляко затягував реалізацію закону, що суперечив інтересам церкви, тому суттєвого скорочення парафій не відбулося. Так, приписні церкви сіл Сушківки, Степківки, Кочубіївки, Берестівця, Подібної, Ксьондзівки та містечка Шаулихи Уманського повіту отримали статус самостійних за бажанням парафіян і через те, що тільки з утворенням військових поселень вони були віднесені до розряду приписних. Також передбачалось повернути церковні землі, які були передані у відомство військових поселень [121, арк. 32]. А у Києві самостійною залишилась навіть Ільїнська церква на Подолі, чисельність вірян якої обмежувалась шістьма сім'ями. Підставою слугувало добре утримання причту з торгових лавок, що належали церкві [587, с. 527]. Скорочення штатного духовенства відбувалося за рахунок церковнослужителів. З другої половини 1869 р. по 1 січня 1872 р. в Київській єпархії було скорочено 3 дияконських, 1 дяківську та 149 псаломницьких вакансій [121, арк. 82-85 зв.]. Загалом за час діяльності Присутствія (ліквідованого у 1885 р.) в імперії було закрито близько 3 тис. парафій [183, с. 154]. Проте, не виправдались сподівання щодо покращення матеріального забезпечення парафіяльного кліру. Як і при першій спробі на початку 30-х рр., така політика викликала супротив і вірян, які бажали мати власну церкву і кліриків, що не хотіли втрачати обжиті місця. До митрополита Арсенія надходили непоодинокі скарги парафіян на діяльність місцевих комісій, що укладали акти про приписування церков без їх згоди, або при погодженні з меншістю громади. Щоправда, віряни приписних парафій могли мати і власний причт, однак за умови його повного утримання, оскільки у такому разі держава їх не фінансувала [121, арк. 35-36]. Але з огляду на позицію митрополита в єпархії не спостерігалось хвилювання мирян при впровадженні закону 1869 р. [587, с. 527]. У підсумку скорочення парафій було визнано невдалим, а у середині 80-х рр. єпархіальні адміністрації отримали право повертати приписаним парафіям статус самостійних [337, с. 137].

Затвердженими 1873 р. «Правилами...» Присутствіє визначило місцеві джерела утримання парафіяльного духовенства. Такими були: добровільні

пожертвування вірян за треби; церковна земля або грошова компенсація парафіян за її відсутності; відсотки з призначених на користь причтів вічних внесків; прибутки з церковних оброчних статей [232, с. 115]. Зрештою, обер-прокурор Св. Синоду визнавав, що за 23 роки діяльності Присутствіє так і не спромоглося знайти нових способів для покращення матеріального добробуту духовенства.

Збереження плати за треби в більшості негативно сприймалося духовенством. На сторінках церковної та світської преси активно обговорювалась дана проблема. Священики вважали принизливим щоразу після завершення того чи іншого обряду протягувати руку для отримання винагороди, внаслідок чого могли звучати закиди: «Дере і з живого, і з мертвого». Наголошувалось, що це завдавало удару його суспільному авторитету, ставило в залежність від парафіян та обмежувало свободу дій. З іншого боку, відмовитись від неї клірики не могли, адже це була важлива стаття прибутку [384, с. 170-171; 392, с. 61-62]. Обстоювалась думка, що священник мав бути цілком незалежним від громади аби відкрито виступати проти суспільних вад та недоліків, не боячись зменшення прибутку [489, с. 340]. Тому духовенство вважало за необхідне забезпечуватись належним утриманням від казни або парафіяльних громад. Київський єпархіальний з'їзд 1910 р. ухвалив рішення клопотатись перед Св. Синодом про ліквідацію плати парафіян за треби і замість цієї статті прибутку забезпечувати духовенство державним утриманням. Міським священикам визначалась платня 1200 руб. на рік, сільським – 900, дияконам міських церков – 600 руб., сільських – 400. Проте консисторія, не підтримавши резолюцію з'їзду, відмовилась ставити це питання на розгляд Державної Думи [476, с. 1927].

Подекуди звучали закиди, що в разі отримання священно-, церковнослужителями казенної платні це перетворить їх на «сухих чиновників», що лише формально будуть відноситись до своїх обов'язків. Духovenством пропонувалися варіанти, що замінювали б винагороду за треби. Зокрема, на сторінках «Руководства для сельских пастырей» один з дописувачів

висловлював думку про встановлення обов'язкової плати священикам за видачу парафіянам різноманітних довідок та надання державним відомствам статистичних, санітарних та ін. відомостей [349, с. 421, 425-426]. М. Сокольський пропонував перекласти утримання причтів на вірян шляхом грошового збору, відповідно до їх матеріального забезпечення. Автор визначав платню для священика у середній парафії 1200 руб., а на причт з трьох осіб 2400 руб., але вона мала залежати від чисельності громади та її добробуту. Адже у великій парафії, де більша завантаженість кліру, мало бути і більше утримання [464, с. 64-65]. Священик Т. Лещенецький вважав за потрібне ввести державний збір з парафіян, відповідно до їх земельної власності, замість плати за треби (хрещення, шлюби, поховання та сповідь). Водночас не забороняти винагороду за молитви (молебні, акафісти, панахиди, водоосвячення та ін.). На його думку, плата за треби була б стабільною, рівномірно розприділялася між вірянами, була б менш обтяжливою для них та й самі священики не дивилися б «у руки» своїх парафіян [378, с. 647-649].

Проте деякі дописувачі, як К. Перевозников, спростовували твердження про шкідливість плати за треби для пастирського служіння вважали, що «брати священику плату з парафіян за свою працю не тільки можна, але і потрібно. Це його законне і беззаперечне право, а з боку парафіян це священний обов'язок» [429, с. 260-264; 430, с. 273-281].

На початку ХХ ст. вінчання в середньому оцінювалось у 5 руб., поховання – 3 руб., хрещення – 50 коп. [527, с. 8]. Проте нерідко їх встановлена вартість все ж була зависокою. Зокрема, у колективній скарзі 1909 р. парафіян с. Рубченки Сквирського повіту на місцевого священика К. Завадського, адресованій єпископу канівському Інокентію, зазначалось: «Вимагає з нас непосильні, не рахуючись з достатком кожного парафіянина побори за треби, встановив таксу в 5 рублів за шлюб. Якщо хтось не може заплатити, то тих відправляє до штундистів чи ксьондза, каже, що «даром повинчають» [128, арк. 1-2].

Окремі священники не зупинялись і перед відвертим вимаганням грошей. Статут духовних консисторій передбачав за це суворе покарання. Священнослужителі позбавлялися місць служби та переводились у причетники «до розкаяння і виправлення». Причетники відсилались до монастиря на двотримісячний термін, а при повторному зловживанні, виключались з духовного стану [292, с. 76-77; 293, с. 72]. У вимаганні надмірної плати за треби, відмовах сповідувати вірян та навіть здійснювати поховальні обряди парафіяни звинувачували священника с. Хлипнівки Звенигородського повіту Лисянського. За результатами слідства консисторія прийняла рішення назавжди відправити його, як вдівця, в монастир. Але звернення Лисянського до митрополита Євгенія (Болховітінова) пом'якшило покарання і він був виведений за штат на утримання дітей [10, арк. 24, 59]. Позбавленням парафії та місячним перебуванням у Корсунському монастирі за вимагання плати за треби консисторія покарала священника с. Ромейківки Звенигородського повіту Д. Мельниковського [441, с. 346]. Однак, не завжди подібні скарги мирян мали вмотивований характер [89, арк. 17].

Присутність двох священників у чисельних парафіях іноді призводила до конфліктів стосовно розподілу прибутків [414, с. 431]. Так, священник М. Словачевський одразу з прибуттям у с. Зеленки Канівського повіту зустрів відверто негативне ставлення іншого священнослужителя В. Ринського. Спроби місцевого благочинного П. Колтоновського примирити кліриків не давали результату, тому він звернувся до консисторії. Остання зобов'язала духовне правління викликати священників та пояснити, що парафія є багатолюдною і не може доручатись одному священнику. Також В. Ринський та М. Словачевський були попереджені, що у разі немиролюбного співжиття будуть позбавлені місць [48, арк. 1, 7-8]. Очевидно, що конфлікт полягав у матеріальній площині, адже В. Ринський не бажав втрачати частину прибутку. Подібна ситуація склалася у с. Шубівка Київського повіту. Священник В. Семеновський передав місце зятю А. Яновському на власних умовах. Серед них: проведення В. Семеновським богослужінь у третю седмицю з усіма прибутками, квартира у церковному

будинку, забезпечення необхідною кількістю хліба. Проте А. Яновський не допускав його до священнодійств, що й стало причиною скарги до консисторії [49, арк. 5-8]. Останній письмово зобов'язувався надати можливість тестю здійснювати богослужіння, треби у третю седмицю, відвести по 1 дес. орної землі у кожній зміні і 5-у частину присадибної ділянки для городу. Окрім того, з огляду на чисельність та обширність парафії В. Семеновський міг у будь-який час здійснювати треби у приписаному приході с. Луб'янки [49, арк. 39-40].

Додатковий прибуток духовенство отримувало від обходів будинків парафіян на великі церковні свята, як то Водохреща, Різдво, Пасху, що мали давню традицію. Саме останній приносив найбільше пожертвувань. Відвідування будинків часто супроводжувалось частуванням священно-, церковнослужителів. Окрім грошей причт отримував хліб, муку, крупи, сало, яйця тощо [376, с. 232].

Ще одним джерелом доходу для духовенства слугували відсотки з причтових капіталів, що формувалися з благодійницьких внесків. Звичайно, вони були не при всіх парафіях, іноді не суттєвими, проте при деяких церквах це були значні суми. Причтовий капітал Георгіївської церкви м. Києва у 1836 р. складав 2 500 руб., що давало прибутку 128 руб. у рік [14, арк. 1]. Станом на 1912 р. з 15 церков 1-го благочинницького округу Уманського повіту при 8 були причтові капітали. Серед них найбільші суми були при храмах у таких селах: Полянецьке 1 880 руб., що приносило щорічно прибуток 74 руб. 20 коп., Кочержинці 2 400 руб. – 88 руб., Собківка 3 070 руб. – 120 руб., Танське 3 800 руб. – 152 руб., але при останній не було церковної землі [228, с. 439-445].

На початок ХХ ст. більшість причтів отримували оклади, встановлені у 1868 р. [85, арк. 1-74; 88, арк. 6]. Однак, за поданням єпархіальної адміністрації, при потребі Св. Синод міг збільшувати платню духовенству. Так, у 1902 р. до 300 руб. утримання священника с. Лебедина Чигиринського повіту було додано ще 300 руб., до 50 руб. утримання псаломника – 150 руб. Жалування причту с. Коржовий Кут Уманського повіту було збільшено на 150 руб.: до 300 руб., що отримував священник додано 100 руб., а до 50 руб. окладу псаломника – ще 50.

Утримання причту с. Пилиповичі Київського повіту зросло на 300 руб.: до 300 руб. платні священика додавалося 200 руб., до 50 руб. псаломника – 100 руб. [89, арк. 14-15, 49]. У 1913 р. було виділено 7 тис. руб. для підвищення окладів псаломникам єпархії. Св. Синод задовольнив звернення митрополита з означеної суми використати 2 тис. руб. на збільшення утримання священикам найбідніших парафій. Таким чином, у 12 парафіях платня священикам зросла з 300 до 450 руб., у 2 – з 300 до 400 руб. і у 100 парафіях жалування псаломникам збільшилось з 50 до 100 руб. [211, с. 71-73].

Збільшення окладів незабезпеченим причтам відбувалося і при скороченні посад. При закритті у 1912 р. других псаломницьких місць у м. В'язівка Черкаського повіту та м. Плисків Липовецького повіту платня передавалась найбіднішим причтам єпархії [81, арк. 31-32].

Державне утримання духовенство одержувало по півріччях. Але до консисторії від кліриків надходили прохання про видачу платні щомісячно. Причт церкви с. Яхни Васильківського повіту мотивував це низькими прибутками у парафії, в наслідок чого доводилось брати у борг в євреїв-лихварів під високі відсотки. Проте, єпархіальна адміністрація не задовольнила дане прохання [81, арк. 123]. Іноді траплялися випадки, коли утримання видавалося невчасно. Наприклад, у 1908 р. Київська духовна консисторія через єпархіальні відомості повідомляла, що за незалежних від неї обставин своєчасно (після 1 липня) платня з казначейства видана не буде [431, с. 319].

На необхідність вирішення питання матеріального забезпечення звертала увагу й Державна Дума. Розпорядженням Св. Синоду 1910 р. була створена спеціальна Рада, під головуванням митрополита київського Флавіана (Городецького). Мінімальна норма утримання на рік визначалась у сумі 1 200 руб. священику, 800 руб. – диякону, 400 руб. – псаломнику [183, с. 156-157; 323, с. 193]. Утворена при Синоді міжвідомча комісія для вирішення питання забезпечення духовенства 4 лютого 1917 р. дійшла таких висновків: 1) з 1 січня 1917 р. виділити 125 млн. руб. з казначейства на утримання парафіяльного кліру. 2) Норма річного окладу встановлювалась: 1800 руб. – протоієреям і

священикам, 1200 руб. – дияконам та 800 руб. – причетникам. 3) Не мали вираховуватись із визначеної суми прибутки, що священно-, церковнослужителі отримували від причтових капіталів, землі, оброчних орендних статей та законовчительства. 4) Відмінити плату за обов'язкові треби (хрещення, сповідь, напучення хворих, шлюби, поховання), видачу метричних виписів та всілякі натуральні збори. Проте, реалізація 4 пункту передбачалась лише у разі виділення 125 млн. руб. з початку року [315, с. 210-211]. Однак, переведення духовенства на повне утримання так і залишилось не вирішеним так як було не по кишені держави.

На шпальтах «Руководства для сельских пастырей» за 1907 р. відставним лікарем В. Ніколаєвим здійснено обрахунок витрат родини священника, беручи до уваги середньостатистичну чисельність сім'ї з чотирьох дітей. Розрахунок здійснювався відповідно до цін у невеликих містах і селах Київської та Подільської губерній. Враховуючи кошти на оренду та опалення житла з чотирьох кімнат, їжу з урахуванням постів, одяг, найм двох жінок для прислуги, ремонт печей, меблів, передплату трьох періодичних видань (богословського, науково-літературного журналів та щоденної газети), канцелярські і непередбачувані витрати та ін. отримана сума складала 1 423 руб. 25 коп. у рік. Це без коштів на утримання дітей та їх освіту. А з такою статтею витрат загалом сума складала 1 567 руб. 25 коп. Гроші на розваги не передбачалися, адже відвідування публічних заходів, світське дозвілля для священнослужителя не допускалися [393, с. 90-95]. Відтак, автор дійшов таких висновків: 1) необхідність позбавити членів причту землі; 2) призначити платню священнику 1 600 руб., диякону 900 руб., псаломнику 500 руб., при казенних квартирах або окремо видавати кошти для найму житла; 3) не скасовувати добровільної плати за треби, як це не заборонялося лікарям, які також отримували платню [394, с. 114-115]. Безумовно, дані розрахунки навіть віддалено не співвідносились із середнім достатком селянської родини.

На початку ХХ ст. середньостатистичний сільський священник Київської єпархії отримував 300 руб. платні, з яких «на руки» – 267 руб. 72 коп. (з огляду

на відрахування на пенсійний капітал, духовні навчальні заклади, касу взаємодопомоги, благочинницьку, парафіяльну бібліотеки тощо). Прибуток від землі становив 300-400 руб., від треб – 200-300 руб. Таким чином, враховуючи ці найголовніші джерела фінансових надходжень, загалом дохід священика у досить посередній парафії становив орієнтовно 900 руб. у рік [377, с. 622]. У кращих парафіях священики отримували від 1 200 до 2 000 руб. на рік, диякони – від 700 до 1 000 руб., а псаломники – від 300 до 700 руб., тобто духовенство мало досить пристойне, для того часу, матеріальне утримання. У цьому відношенні пастирам поступалася навіть зосереджена у містах духовна інтелектуальна еліта. Для прикладу протоієреї, священики, диякони – викладачі духовних семінарій та училищ – отримували в середньому близько 1 000 руб. на рік. Лектор духовної академії мав 720 руб., доцент – 1 440, екстраординарний професор – 2 400, ординарний професор 3 600, оклад ректора складав 4 200 руб. [564, с. 51-52]. Прибутки священика приблизно дорівнювали професіям розумової праці – лікаря, вчителя, чиновника невисокого рангу, офіцера. Навіть церковнослужителі, що суттєво поступались у доходах священику, отримували більше середнього прибутку селянина чи робітника. Але з огляду на покладені соціальні функції, пристойний рівень освіти священик бажав, та й певно мав, вести спосіб життя інтелігенції, що значно підвищував рівень необхідних витрат родини.

Проте, була певна кількість причтів, що не мали достатнього забезпечення. У 1914 р. митрополит Флавіан у зверненні до Св. Синоду зазначав, що в єпархії є парафії «з вкрай обмеженим утриманням не тільки для псаломників, а й священиків». Відтак, відбувалася часта зміна священнослужителів і нерідко протягом тривалого часу не було кандидатів на заміщення вакантних посад, навіть із неосвічених дияконів. Тому митрополит просив з 15 тис. руб., виділених для надбавки до платні псаломникам Київської єпархії, 4 тис. спрямувати на збільшення утримання священикам. Однак, з огляду на початок Першої світової війни, кредит на суму 2 млн. 550 тис. руб., передбачений на

збільшення жалування міського та сільського духовенства у 1914 р., виданий не був [82, арк. 1-3].

Таким чином, упродовж XIX ст. спостерігалася еволюція у питанні матеріального добробуту православного духовенства. На початок XIX ст. духовний стан не можна назвати забезпеченим. Але поступово ситуація докорінним чином змінювалася. Влада, сприймаючи кліриків як провідників свого впливу на маси, опікувалася його достатком. Особливо покращились матеріально-побутові умови життя членів причтів реалізацією заходів 1842 р. Навіть у досить посередніх парафіях священники отримували пристойний прибуток, що приблизно дорівнював оплаті людей інтелектуальної праці. Тому, скарги духовенства на незадовільне матеріальне становище свідчили більше не про бідність, а про бажання жити краще.

3.3 Житлове забезпечення

Забезпечення парафіяльного духовенства житлом було однією з головних складових його матеріальної стабільності. Цій проблемі, уряд і церковна адміністрація завжди приділяли особливу увагу. Щоправда вирішувати дане питання влада намагалася за рахунок парафіян [602, с. 32]. «Положенням про способи покращення становища духовенства» від 6 грудня 1829 р. передбачалось спонукати вірян, особливо у сільській місцевості, до будівництва та ремонту помешкань для духовенства, в першу чергу, забезпечуючи священника. У поміщицьких парафіях цей обов'язок перекладався на плечі землевласників [32, арк. 5]. Однак, даний закон не призвів до покращення ситуації із забезпеченням житлом.

Особливо гострою житлова проблема була серед церковнослужителів. Наприклад, у с. Корчмищах Сквирського повіту священник Г. Лісовицький з сім'єю проживав у власному будинку на церковній землі, а у дячка і паламаря «по бідності парафії немає житла». У с. Березянка того ж повіту священник М. Росновський жив у будинку, що знаходився на поміщицькій землі, а дячок Г.

Поторщинський з дружиною, сином та паламар А. Ілляшевич з дружиною ічотирма дітьми проживали у церковній школі [116, арк. 94-95].

Будинки, що знаходились на церковній землі перетворювались на службове житло. Наприклад, священнику містечка Лисянки Звенигородського повіту Т. Нісонському, який вийшов за штат, Київська духовна консисторія у 1835 р. заборонила продавати будинок, прийнявши рішення «залишити його за церквою для проживання майбутнього настоятеля». А догляд за житлом покладался на церковного старосту [11, арк. 18].

У «Положенні про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою» 1842 р. зазначалось, що «побудова церковних будинків становить неодмінний обов'язок парафіян» [185, с. 776]. Приватні садиби кліриків належної якості, що знаходились на церковній землі, могли викуповуватись і таким чином переходити у церковну власність. Проте, при оцінці такого житла непоодинокими були випадки свідомого заниження поміщиками його реальної вартості [547, с. 280-282]. Законом визначалося, що помешкання священника мало складатися із «трьох покоїв з окремою кухнею», диякона – «двох покоїв з окремою кухнею», а для дячка, паламаря і просфірні будувати звичайні будинки, розділені на дві половини, або на одну кімнату. Селяни мали забезпечувати причетників і господарськими будівлями. «Положенням...» 1842 р. та «Правилами...» 1872 р. при будинку священника передбачалися: комора, тік, погріб або льодовня, конюшня з сараєм для возу і хліви для худоби. Для псаломника – комора, погріб чи льодовня, сарай, тік, хліви та спільна баня для причту. Забезпечення церковних помешкань меблями та побутовими речами покладалося на священно-, церковнослужителів. При бажанні парафіяни могли і цим допомагати клірикам, але в такому разі речі вносились в опис та складали, як і житло, церковну власність. Також на мирян покладался обов'язок капітального ремонту будинків. Кожні шість років користування житлом, авторитетні парафіяни проводили його огляд при священно- і церковнослужителях, благочинному та становому приставі і визначали масштаб необхідних

ремонтних робіт, які мали виконати віряни. Дрібний ремонт в ході експлуатації будинку здійснювався самим кліром [185, с. 776-778]. Однак, як зазначалось у звіті Київської духовної консисторії, парафіяни часто не виконували взятих зобов'язань. Тому київське духовенство пропонувало збирати з вірян гроші на ремонт: для будинку священика – 50 руб. на рік, для будинку причетника – 10 руб. [643, с. 83].

«Положенням...» 1842 р. встановлювались і правила користування церковними садибами родинами духовенства. Священно- та церковнослужителі отримували право тимчасового володіння житлом до виходу за штат. Тому церковний будинок не дозволялось здавати в оренду, заставляти, продавати тощо. Помешкання мали утримуватись у чистоті, охайності. Нагляд за їх належним станом покладался на церковного старосту, який мав повідомляти благочинного про необхідність ремонтних робіт. Останній, при відвідуванні церков, оглядав і причтове житло та відмічав у клірових відомостях його стан. У разі переведення до іншої парафії, звільнення за штат, відсторонення від служби священик чи причетник мали звільнити помешкання не пізніше як за два, а сім'я померлого священно-, церковнослужителя і сироти – за шість місяців. Садиба мала здаватися наступнику в тому стані та з тим майном, з яким отримувалася. Її передача відбувалася при інших членах причту, церковному старості, авторитетних парафіянах та з відома благочинного. При виявленні пошкоджень, попередній власник мав негайно їх усунути або компенсувати грошми. Якщо будинок здавався вдовою клірика, яка не мала змоги сплатити кошти, то компенсація вимагалася при отриманні нею місця просфірні, а ремонт проводився отримувачем житла [185, с.778-779]. Дані правила, залишаючись чинними, були передруковані у 1883 р. на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» так як питання права проживання у церковних будинках, при зміні членів причтів, часто піднімалося духовенством єпархії [266, с. 30-31].

Обов'язок забезпечення житлом став вкрай обтяжливим для вірян, особливо в малолюдних парафіях, про що відзначали і чиновники Київської

духовної консисторії. До того ж сучасник згадував, що клірики вимагали від селян будувати їм просторі будинки, які б хоч і не конкурували з панськими хоромами, однак не поступалися тим, у яких жили панські економи і, у будь-якому випадку, виділялися з-поміж селянських хатів. Поміщики, як правило, не виділяли коштів на причтове житло, більше того, категорично відмовлялись «давати зі своїх дач ліс та інші будівельні матеріали» [540, с. 103]. Через небажання деяких землевласників, справа із забезпеченням причтів житлом затягувалась на роки. Така ситуація склалася у містечку Дубова Уманського повіту, де поміщик Перяткович, незважаючи на неодноразові звернення світської влади, 15 років зволікав із зведенням будинку для причту. Врешті, священник за власні кошти збудував його на церковній землі [486, с. 256-257].

Згідно проекту забезпечення причту липовецького храму Воскресіння, віряни викупили помешкання з господарськими приміщеннями двох штатних священників, диякона передбачалося поселити в громадський будинок і побудувати житло для причетників. Парафіяни зобов'язувались забезпечувати і опаленням будинки кліру, але замість 26 сажнів соломи, а саме таку кількість було визнано достатньою, мали сплачувати 78 руб. (3 руб. за кожен сажень) [65, арк. 5-6]. За проектом парафії м. Обухова, для проживання членам причту передбачалось передати 3 дерев'яні громадські будинки після їх ремонту вірянами з виділенням лісу із казни: один для священника, другий для диякона, третій для дячка та просфірні [87, арк. 4].

У 1865 р. Київська палата державного майна виділила із казенних дач ліс на облаштування будинків для 40 причтів єпархії. Серед них: 5 причтів Звенигородського повіту, 5 – Уманського, 13 – Сквирського, 5 – Бердичівського, 3 – Таращанського, 9 – Київського [257, с. 200]. Про незадовільні побутові умови духовенство повідомляло єпархіальний часопис. В опублікованому «Київськими єпархіальними ведомостями» листі священника зазначалось, що при переведенні у 1863 р. до с. Мошурів Уманського повіту він з родиною два роки жив у тісному будинку, що руйнувався. Поміщицька економія не реагувала на прохання священника допомогти у вирішенні житлової

проблеми. Врешті, цивільна влада руками парафіян збудувала помешкання без допомоги землевласника [344, с. 123-124]. Непридатні для проживання садиби, збудовані кліриками на церковній землі, зносилися з виплатою власникам невеликої суми, відповідно до оцінення [135, арк. 3, 7].

11 квітня 1872 р. уряд прийняв «Правила для забезпечення земельним наділом та приміщеннями причтів православних сільських парафій 9-ти західних губерній». За законом забезпечення священно-, церковнослужителів житлом та його ремонт в утворених до 19 лютого 1861 р. парафіях покладалися: у поміщицьких маєтках на їх власників, в удільних – на удільне відомство, у колишніх державних поселеннях і поселеннях військового відомства – на кошти державного казначейства. У парафіях, що утворилися після реформи, витрати на будівництво мали забезпечувати поміщики, незалежно від віросповідання, та селяни, пропорційно до їх земельної власності [186, 477-478].

Однак, реалізація і цього положення суттєво затягувалась [72, арк. 1]. Поміщики не бажали витратити власні кошти, до того ж у деяких маєтках сума для зведення причтового житла становила мало не весь річний прибуток. Огляд парафій та укладення актів про необхідність будівництва помешкань здійснювали з'їзди мирових посередників. Надалі акти йшли на затвердження генерал-губернатора і вже потім, відповідно до його рішення, землевласники мали виконувати покладені на них зобов'язання. Проте на практиці мало що виходило. З'їзди всіляко затягували справу [587, с. 392]. Траплялись непоодинокі випадки, коли мирові посередники на угоду поміщикам уклали акти, за якими старі будівлі, що потребували серйозного ремонту, подавались як добре збережені [380, с. 708]. Станом на вересень 1877 р. у Київській єпархії від мирових посередників до Губернського Присутствія надійшло 120 актів, але з них лише 30 затверджено, а 40 повернуто. Як наслідок на 1 січня 1881 р. з 3 691 парафії Правобережної України будинки для причтів були побудовані лише у 11: у Київській єпархії – 7, а у Подільській та Волинській – по 2 [587, с. 392-393].

З початку 1868 р. із 120 800 руб. щорічного поземельного збору єпархії, що вносився замість обов'язкового обробітку вірянами церковних земель, відраховувалось 8 % (9 664 руб.) для формування спеціального запасного будівельного капіталу для будівництва та ремонту притчових помешкань у сільських парафіях. Після відміни збору капітал формувався із казенного утримання причтів. Обумовлювалося, що ці кошти могли виділятися лише для капітального ремонту притчових жител чи будівництва нових. Причому ремонтні роботи мали відбуватися не частіше як через 6 років, а зведення нового житла не раніше 40 років з часу побудови. Виняток становили пошкодження чи руйнування з причини непередбачених ситуацій, стихій як то бурі, повені, пожежі тощо. Якщо ж пожежа відбулася з необережності користувача будинку, то на нього і покладався обов'язок відновлення чи будівництва нового [198, с. 86-87]. У 1874 р. сума будівельного капіталу єпархії складала 72 500 руб. [259, с. 116-117], у 1875 р. – 86 500 руб. [311, с. 66], у 1878 р. – 132 500 руб. білетами і 1 152 руб. готівкою, а у 1879 р. зросла на 9 648 руб. 38 коп., відрахованих з казенного утримання духовенства і на 7 064 руб. з відсотків від капіталу [362, с. 6-7]. Станом на 1 листопада 1907 р. будівельний капітал досяг 1 165 323 руб. 38 коп., що давало прибуток з відсотків 60 тис. руб. щорічно [209, с. 668].

На ремонтні роботи причтових будинків використовувались також кошти місцевих церковнопарафіяльних опікунств, капітали яких формувалися внесками вірян. Зокрема, консисторія у 1881 р. не заперечила благочинному 6-го округу Черкаського повіту священнику Л. Крамаренкову використати 200 руб. на перекриття будинку металевим дахом [75, арк. 1-2, 6]. А утвореним 1866 р. опікунством с. Текучої Уманського повіту було збудовано помешкання для священника на шість кімнат, комору і клуню та за 25 руб. придбано невелику хатину для дячка, у якого житла в парафії не було [477, с. 11].

Все ж проблема забезпечення духовенства житлом залишалася не вирішеною. У багатьох парафіях будинки знаходились у незадовільному стані або й взагалі їх не було. У 1879 р. з 1 300 парафій Київської єпархії у 68

помешкань не було взагалі, у 146 – вони знаходились у непридатному стані, у 112 – будинками забезпечувався не весь причт, а як правило, тільки священик [227, с. 241]. При відсутності будинків священно- і церковнослужителям виділялися кошти для їх найму. Так, дячку с.Хлипнівки Звенигородського повіту Л. Головковському з церковних сум виділялося 20 руб. у рік на найм квартири і городу [53, арк. 10]. Проте, іноді траплялись випадки, коли духовенство було змушене самотужки вирішувати житлові проблеми. Зокрема, у с. Тимошівка Чигиринського повіту священик і дячок мешкали у власних будинках на церковній землі, а паламар і просфірня винаймали житло за власний рахунок [117, арк. 1]. У 1873 р. священик Успенського собору м. Сквири Ф. Зелінський скаржився митрополитові на відсутність житла [101, арк. 1]. Не було притчових помешкань при церквах с. Лука Таращанського повіту [53, арк. 7], м. Радомишля [112, арк. 7 зв.]. Гострою була житлова проблема для міського духовенства. На сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» у 1866 р. зазначалось, що у переважній більшості повітових міст клірики не забезпечувались притчовим житлом. Не було його у Києві на Печерську, Новій Забудові, Старому Києві, за винятком Софійського собору і Десятинної церкви, на Подолі відсутні помешкання при п'яти парафіяльних церквах і Києво-Флорівському монастирі [138, арк. 1-4; 344, с. 120].

Будівництво притчового житла здійснювалось вкрай повільно, що ілюструє станом на 1886 р. Т. Кузнець [547, с. 283-284]:

Повіти	Кількість парафій	Житло збудоване і здане	Житло збудоване, але не здане	Житло будується	Житло не будується
Київський	110	11	-	29	2
Радомишльський	89	16	-	16	6
Уманський	130	8	7	17	3
Звенигородський	105	-	3	5	4
Таращанський	102	10	-	5	1
Сквирський	102	-	-	7	1
Васильківський	82	2	1	18	-
Канівський	103	4	-	16	-
Черкаський	91	6	5	14	3
Чигиринський	83	5	-	11	-
Бердичівський	115	1	2	5	-

Липовецький	106	5	3	6	-
В цілому	1218	58	21	149	20

Як видно, упродовж 1842-1886 років тільки у 58 парафіях було побудоване і здане житло для духовенства, що складало 4,8 % від загальної кількості парафій єпархії, у 21 збудоване, але не здане і у 149 будувалося.

Указом від 14 червня 1888 р. відмінялась повинність парафіян та поміщиків щодо облаштування помешкань для причтів. З 1 січня 1889 р. у дев'яти західних єпархіях запроваджувався тимчасовий поземельний збір, який надходив до Св. Синоду. Його щорічний розмір для Київської єпархії становив 81 тис. руб. Також чітко визначалася вартість причтового житла для кожної з єпархій: для Київської вона складала 1 350 руб. (900 для священика і 450 для псаломника) [274, с. 266-270]. Наголошувалось, щоб витрати на його облаштування не перевищували визначеної суми. При будівництві вимагалось дотримувались регламентації, аби ніщо не збільшувало вартість житла чи ремонту. Також зазначалось, щоб з метою економії обов'язково використовувались місцеві будівельні матеріали [275, с. 182].

У 90-х роках ХІХ ст. поживавився процес забезпечення житлом духовенства Київської єпархії. Так, 1892 р. збудовано або відремонтовано будинки у 84 парафіях [459, с. 105], 1893 р. – у 77 [371, с. 402-405], 1894 р. – у 60 [372, с. 116-119], 1895 – у 70 [373, с. 94-97], 1896 р. – у 75 [369, с. 185-189], 1897 р. – ще у 63 [370, с. 108-111]. Отже, за 6 років було облаштовано 429 церковних садиб на загальну суму 514 235 руб. 62 коп. Асигнування з Синоду виділялися і в наступні роки. Наприклад, у 1902 р. до 51 453 руб. 56 коп. тимчасового поземельного збору, наявного у розпорядженні консисторії, було виділено ще 40 тис. руб. [89, арк. 13]. Того ж року відпущено: 940 руб. на будівництво житла для священика с. Гоноратки Липовецького повіту, 900 руб. на облаштування будинків для причту містечка Старого Дашева того ж повіту, 1 230 руб. на зведення нового житла для священика с. Федюківки Таращанського повіту [89, арк. 26, 96.].

Проте і на початку ХХ ст. проблема причтового житла не зникла [481, с. 21]. Тенденцію можна прослідкувати на прикладі одного з найбільших повітів єпархії – Уманського. Станом на 1912 р. з 148 парафій повіту житла не було в одному селі та при Варваринській тюремній церкві м. Умань. У 8 парафіях забезпечення було частковим: у 7-ми відсутні помешкання для псаломників та у одній для священника, будинок якого згорів. Просфірні в переважній більшості не мали церковного житла. Його не було у 52 парафіях повіту при наявності 70 штатних просфірницьких місць. Однак, попри майже повне забезпечення будинками священно- та церковнослужителів, переважна більшість садиб потребувала ремонту, а при 38 церквах, один або всі будинки, перебували у непридатному стані: були дуже старими, руйнувалися, потребували капітального ремонту або перебудови [228, с. 437-493].

Єпархіальна церковна адміністрація постійно тримала на контролі питання забезпечення та експлуатації житла кліриками. За розпорядженням консисторії 1901 р., духовенство єпархії мало відкривати парафіяльні опікунства, які, крім іншого, переймалися б пошуком коштів для утримання церков, будівництва та необхідних ремонтних робіт церковних приміщень. Дрібний ремонт – лагодження підлоги, печі, дверей, вікон, перекриття будинку соломною, обмазування стін глиною тощо – відповідно до указу Св. Синоду від 11 квітня 1900 р., здійснювався користувачами житла. У разі недбалості, неналежного догляду за будинком, невиконання поточних ремонтних робіт благочинні повинні були повідомляти консисторію, яка стягувала штраф у достатньому для ремонту обсязі. Якщо для його виконання потрібні були церковні кошти, то для їх отримання необхідною була згода причту, церковного старости і двох представників від парафіян. З метою попередження здачі будівельними комітетами новозбудованого житла неналежної якості, єпархіальна влада удосконалила процедуру його передачі церкві. Від забудовника садиба приймалася будівельним комітетом, а від останнього – спеціальною комісією, створеною консисторією. Прийняте помешкання страхувалося за церковні кошти у комітеті формування пожежного капіталу. Регламентувався і процес

передачі причтових будинків при переведенні священно- та церковнослужителів до інших парафій. У такому випадку складався опис житла. Його прийняття та передачу благочинний, або член будівельного комітету, проводив у присутності старости та двох представників від парафіян. Особі, яка здавала будинок видавався спеціальний документ, що засвідчував його придатний для проживання стан. Без такого документу благочинний округу, до якого переходив клірик, не мав права здавати йому церковне житло [331, с. 416-418].

Проте з часом суми в 1 350 руб. на будівництво якісних причтових будинків з господарськими будівлями для священника і причетника не вистачало. Адже дорожчали будівельні матеріали та вартість робіт. Зокрема, XVI Київський єпархіальний з'їзд депутатів духовенства у листопаді 1900 р. визнав за необхідне на облаштування церковного житла виділяти 2 000-2 700 руб., оскільки на меншу суму неможливо якісно його побудувати [206, с. 24]. Дане питання неодноразово піднімалося духовенством на сторінках єпархіальної періодики. З цієї причини було важко знайти підрядника, відтак часто священно- та церковнослужителі виступали у ролі будівельників, щоб зменшити витрати. Але недостатність необхідних знань і навичок могли позначатися на якості житла. Зрештою духовенство змушене було вкладати власні гроші у зведення будинків та їх ремонт. Саме недостатність коштів слугувала головною причиною недовговічності будівель. Не облаштованість побуту була однією з причин бажання клірика змінити парафію [338, с. 159; 381, с. 742-745; 452, с. 608]. Як вихід із ситуації, духовенству пропонувалося формувати будівельний капітал щорічними внесками по 40-50 руб. на прирощення відсотків від кожної церкви і таким чином капітально ремонтувати або будувати житло [452, с. 609; 469, с. 111].

З огляду на збільшення середньої суми, необхідної для облаштування причтових помешкань у парафії, до 2 500 руб. та постійне зростання цін, XXIV єпархіальний з'їзд 1908 р. прийняв рішення про формування додаткового будівельного капіталу. Він мав накопичуватись протягом 40 років щорічними

відрахуваннями 3 000 руб. шляхом збільшення пожежним комітетом страхового збору з притчових приміщень, залишаючись недоторканим разом з отриманими відсотками [209, с. 668-669].

Неодноразово питання про збільшення суми на будівництво до 2 500 руб. на причт порушував перед Св. Синодом київський митрополит Флавіан (Городецький), однак вони залишались без відповіді [235, с. 98-100]. XXVIII єпархіальний з'їзд 1913 р. з огляду на значне підвищення цін на будівельні матеріали і виконання робіт, звертався до митрополита з проханням черговий раз порушити питання про збільшення суми асигнувань, що було підтримано архієреєм. До того ж за розпорядженням єпархіальної адміністрації причти зобов'язувались зводити будинки на кам'яному фундаменті і з металевим дахом [211, с. 87-88]. Наочним свідченням недостатності передбаченої суми є кошторис 1902 р. на суму 1 829 руб. 5 коп. для зведення будинку священику с. Мирівки Київського повіту. Оскільки попереднє житло знищила пожежа, то священик був змушений взяти з церковних грошей 1000 руб. на будівництво [83, арк. 43-44, 49]. У 1913 р. священик с. Пінчуків Васильківського повіту М. Солнцев звернувся до єпархіального з'їзду з проханням виділити кошти для будівництва житла у сумі 3 302 руб. 70 коп., що відповідало кошторису будівельного комітету, «так як звестина суму, що відпускається консисторією (900 руб.), з причини дорожнечі матеріалів і робочих рук, неможливо» [201, с. 118]. Консисторія повернула кошторис, запропонувавши збудувати житло на кам'яному підмурку з металевим дахом, а облаштування інших приміщень перекласти на місцеві кошти. Єпархіальний з'їзд не задовольнив прохання священика з причини відсутності грошей на будівельні потреби [211, с. 91-92]. Подавалось прохання про виділення із будівельного капіталу 856 руб. (при встановленій нормі 450 руб.) на зведення будинку і для псаломника с. Лебедина Чигиринського повіту «так як наявний в даний час знаходиться у стані руйнування» [202, с. 139].

У зв'язку з недостатністю визначеної суми для будівництва житла, духовенство було змушене брати позики. Так, священик с. Білки Сквирського

повіту М. Рябінкін для завершення будівництва взяв у позику 600 руб. на десятирічний термін під 6 % річних під гарантію церковних прибутків [210, с. 44-45].

В Київській губернії, як і на Правобережжі загалом, поширеними були глинобитні та вальковані житла. Консисторією виносилося на обговорення єпархіального з'їзду 1913 р. питання про доцільність таких способів зведення притчових помешкань так як вони здешевлювали будівництво. З'їзд визнав збудовані у такий спосіб будівлі на кам'яному фундаменті, «практичними, недорогими, теплими і вогнетривкими» [211, с. 90-91].

Духовенству рекомендувалось дотримуватись у хатньому інтер'єрі стриманості та скромності, уникати розкоші, що надто контрастувала із злиденністю селянства та віддаляла б парафіян від кліру [449, с. 113]. Обов'язковим атрибутом помешкання звичайно були ікони. Є. Крижановський залишив цікавий опис житла свого батька: «У кімнаті, що носила гучну назву «покоя», була глиняна підлога, «канапка», покрита килимом домашньої роботи, шість простих стільців, такий же стіл, згодом до них додався комод і маленький столик. Меблів небагато! Зате ікон було не мало; на всіх стінах, всі в натуральну величину, на полотні, так що «покой» був схожий на молільню або каплицю» [542, с. 547-548].

Таким чином, на кінець XIX ст. члени причтів в основному були забезпечені житлом. Але варто наголосити, що будинки знаходились у тимчасовому користуванні, а питання отримання їх у приватну власність, по суті, не було вирішеним. Тому значними труднощами обертався вихід за штат священно- та церковнослужителів, адже із залишенням місця служби потрібно було звільняти і церковне житло. Іноді це призводило до конфліктних ситуацій між заштатними і новопризначеними кліриками [36, арк. 1-2]. Відтак, частина штатного духовенства, дбаючи про майбутнє своєї родини намагалась отримати його у власність. Адже у разі смерті священно-, церковнослужителя, його майно успадковували діти. Лише з дозволу єпархіального керівництва клірики мали право привласнити церковний будинок чи збудувати на церковній землі

новий. Цей дозвіл мав вигляд документа, який засвідчував право члена причту та його сім'ї на дане помешкання [643, с. 85-86].

Отже, проблема забезпечення житлом постійно перебувала в полі зору церковної адміністрації і з середини XIX ст. вона поступово почала вирішуватись. Можна стверджувати, що попри повільність і труднощі, пов'язані з недостатнім державним фінансуванням, на початок XX ст. парафіяльне духовенство в абсолютній більшості було забезпечене помешканнями. З членів причту у кращому становищі перебували священики, на влаштування яких зверталася першочергова увага.

3.4 Забезпечення бідних духовного стану

Указом Св. Синоду від 4 квітня 1799 р. встановлювались правила допомоги вдовам та сиротам міських і соборних церков. Їм надавалося утримання в розмірі 10 руб. Окрім того, ці представники духовного стану отримували переважне право на розміщення в притулку для бідних при Архієрейському домі, а за небажання проживати там, могли обирати інше місце із збереженням окладу та отримували перевагу при влаштуванні в монастир. Однак, з метою уникнення зловживань, допомога поширювалась лише на вдів у віці більше 40 років, або молодших, які за станом здоров'я не могли себе забезпечити і не перебували на утриманні дітей. Особи, які не досягли встановленого віку і могли прогодувати себе «рукодільям, яке дає в містах хороші прибутки», отримували права міщан. Діти-сироти чоловічої статі старші 9 років мали право навчатись за казенний кошт в духовних училищах. Основними джерелами надходжень для допомоги вдовам та сиротам в указі названі: частина прибутків від цвинтарних церков, штрафи, накладені на осіб духовного стану та добровільні пожертвування [285, с. 605-609].

Але, по-перше, регламентована допомога поширювалась лише на вдів і сиріт міських та соборних церков, а по-друге, в Київській єпархії при Архієрейському домі богадільні не було та й цвинтарна церква, що була лише одна в м. Києві, підпорядковувалася магістрату, який її прибутки залишав,

завичай, самій церкві [474, с. 611]. Тому навіть вони не могли користуватися всіма передбаченими в указіпільгами.

Єпархіальне керівництво приділяло значну увагу забезпеченню тих представників духовного стану, які не мали засобів до існування. А це: заштатне духовенство (право на виплату пенсій отримало лише з 1866 р.), хворі, а тому звільнені від служби, сироти, вдови. Щоправда, утримання цих категорій держава брала не на себе, а покладала на духовенство, яке перебувало на службі. Поширеною практикою було прикріплення до парафій престарілих, хворих, позаштатних священно- і церковнослужителів їхніх родичів або сторонніх осіб із зобов'язанням виділяти частину прибутків на їх утримання. Так, у 1815 р. священник с. Селище Богуславського повіту Д. Свідерський подав прохання про вихід за штат «по старості років і слабкого здоров'я». А призначений на його місце священник С. Синицький зобов'язувався виділяти «третью частину із всіх доходів для його прожиття» [3, арк. 1, 6-7]. Ця допомога була чи не єдиним джерелом забезпечення, адже при виході за штат священно- і церковнослужителі втрачали право на всі прибутки, якими користувалися перебуваючи на службі. Але за особливих обставин, як виняток з правила, траплялись випадки, коли після виходу за штат духовенству дозволялося користування земельною власністю церкви. Наприклад, 1802 р. у київського митрополита просив дозволу на користування частиною землі колишній священник с. Ризини Уманського повіту В. Березовський, який прослужив 30 років у цій парафії, а після пожежі церкви пожертвував 330 мідних руб. на будівництво нової. Окрім того, вірянинадіслали митрополиту листа, у якому просили задовольнити прохання колишнього парафіяльного священника. В результаті митрополит дав дозвіл на користування третьою частиною церковної землі [546, с. 41-42]. Ще одним кроком єпархіальної влади до поліпшення матеріального становища заштатних священнослужителів став дозвіл митрополита Євгенія (Болховітінова) на отримання 5 коп. з кожного рубля за продані ними у церквах свічки [526, с. 92].

Особливу увагу місцева церковна адміністрація приділяла сиротам духовного стану. Для їх виховання, утримання, збереження майна до повноліття призначалися два опікуни із священнослужителів. Однак, інколи опікуни, в більшості родичі, забирали у своє володіння будинки, майно вдів, сиріт, особливо малолітніх, не займалися належним вихованням дітей, в результаті чого деякі з них були «неграмотними до причетницької посади» і заробляли на прожиття «чорними трудами». Тому Київська духовна консисторія видала розпорядження, щоб благочинний, дізнавшись про смерть особи духовного стану, одразу повідомляв духовне правління для призначення опіки. До того ж серед опікунів, крім рідних, мав бути тамтешній парафіяльний священник. Опис майна мав складатись лише за присутності працівника Київського єпархіального опікунства та місцевого благочинного і подаватися в духовне правління з розпискою опікунів про вручення їм даної власності «на зберігання» [11, арк. 52; 18, арк. 52; 21, арк. 3-4]. Якщо ж майно продавалось «через незручність збереження», то гроші від продажу та ті, які залишались по смерті особи, відсилалися в Київський приказ громадської опіки для прирощення відсотків до повноліття сиріт [46, арк. 8-12]. До того ж, намагаючись контролювати роботу опікунів, консисторія зобов'язала їх звітуватися в кінці року [21, арк. 4-5]. У березні 1827 р. митрополит Євгеній (Болховітінов) навіть пропонував консисторії брати підписки з священнослужителів, про піклування дітьми своїх попередників «не менше ніж своїми». Крім того, благочинні у своїх піврічних звітах мали повідомляти єпархіальному керівництву про стан опіки у підзвітних округах [526, с. 92]. У 1872 р. митрополит наголошував благочинним на їх безпосередній відповідальності за належне виконання опікунами своїх обов'язків [258, с. 267-268].

Священики, які займали парафію покійного попередника, мали виділяти частину прибутків на утримання вдів та сиріт. Наприклад, у 1813 р. було задоволене прохання сина священника П. Підгорського, який навчався в Київській духовній академії, про виділення йому і братам половини доходів

призначеного на батьківську парафію священика [37, арк. 1-5]. Проте траплялися випадки, коли священики ухилялися від обов'язку матеріальної підтримки сім'ї, що залишилась без годувальника [4, арк. 1-2]. Сиротам могла виділятися частина прибутків від вакантних церковнослужительських місць. Батьківські парафії закріплювалися за дітьми як чоловічої статі, за умови отримання духовної освіти, так і жіночої. У такому разі парафія, як придане, переходила до нареченого, який після одруження призначався священиком. Спадковість священно-, церковнослужительських місць перетворювалась на важливу складову соціальної допомоги.

Поширеною була практика призначення вдів і сиріт в просфірні при церквах на половинний оклад причетника або добровільні пожертвування від парафіян. У лютому 1835 р. митрополит Євгеній (Болховітінов) надав їм виключне право пекти і продавати проскури. До цього священики доручали це своїм дружинам, а в Києві вони випікались у кожній булочній. Іноді вдовам з малолітніми дітьми виділялася у користування частина церковної землі, передбачена штатному диякону, але за відсутності якого земля розподілялася між членами причту [526, с. 92-93]. Прагнучи надати сім'ї, по втраті годувальника, додаткову можливість забезпечити себе, вдовам не заборонялось займатися «торговими промислами», на відміну від інших представників духовного стану [30, арк. 2]. Для підтримки вдів та сиріт священно-, церковнослужителів, важкохворих, погоріліців та ін. здійснювався збір 1 % із залишків гаманцевої суми [236, с. 155].

Такі види допомоги нужденним як призначення дітей та близьких родичів на посади заштатних, покійних кліриків; закріплення місць за доньками духовенства з призначенням на ці посади їх чоловіків; зобов'язання осіб, які приходили на священно- і церковнослужительські місця віддавати частину доходів своїм попередникам або їх сім'ям; виділення причтами частини надходжень з церковної землі вдовам та сиротам; відкриття додаткових вакансій не з потреби парафії, а для призначення членів осиротілих сімей були відмінені в травні 1867 р. Причинами називалися особливості впровадження

способів утримання: труднощі для єпархіальних адміністрацій, що виникали при призначенні на посади, оскільки мали надавати перевагу родинним зв'язкам, а не більш гідним кандидатам; закріплення місць за доньками духовенства призводило до того, що вони залишалися певний час не зайнятими через їх неповноліття; через складне матеріальне становище на тягар перетворювалось утримання нужденних для більшості причтів; а також виплата духовенству пенсій (право на які за тимчасовими пенсійними правилами, прийнятими у 1866 р. мали лише священики, які прослужили не менше 35 років та їх сім'ї). З огляду на це Св. Синод не бачив потреби в продовженні такої практики. До того ж, він визнавав її несумісною з канонічними правилами та «достоїнствами» церковного управління. Способами допомоги лишалися тільки казенне утримання сиріт в духовних училищах та призначення вдів і сиріт просфірнями при церквах [197, с. 142-146].

Предметом особливої турботи архієреїв була освіта дітей духовенства з бідних сімей та сиріт. Хоч семінарське правління й намагалося задовольняти прохання про прийняття та переведення на повне, або половинне утримання учнів [163, арк. 1-20], та далеко не всіх могли прийняти духовні училища. Так, 1828 р. митрополит Євгеній (Болховітінов) передав Московській опікунській раді 10 тис. рублів, з відсотків яких мали утримуватись здібні учні з незаможних родин. Потім він продовжував додавати кошти до цієї суми, яка на кінець життя митрополита (1837 р.) складала 25 тис. руб. і на відсотки якої щорічно утримувались більше 20 учнів (на кожного по 40 руб.). Претендентів на стипендії обирали працівники єпархіального опікунства, зазвичай по одному здібному з бідних сімей у своєму окрузі. Потім три особи з кожного повіту екзамінувалися в духовному правлінні. За результатами екзаміну двоє кращих представлялися до опікунства, духовного училища чи навіть митрополита. І врешті, один з двох претендентів за результатами випробувань визначався як найбільш здібна дитина [475, с. 639-641]. Митрополит Філарет (Амфітеатров) також жертвував на допомогу незабезпеченому духовенству значні суми: загалом за всі роки Київське єпархіальне опікунство отримало від нього 42 500

руб [475, с. 643]. З його ініціативи у 1839 р. відкрито Києво-Софійське училище, в якому навчалися переважно сироти духовного стану. І до 1859 р. (навіть після смерті митрополита 21 грудня 1857 р.) 40 вихованців утримувались в училищі на його кошти [547, с. 179]. Частина учнів в Києво-Софійському духовному училищі навчались за рахунок опікунства, у 1842 р. на це було виділено 1 тис. руб [161, арк. 1]. У 1868 р. митрополит Арсеній (Москвін) пожертвував по 1 тис. руб. семінарії, Києво-Подільському та Києво-Софійському училищам, відсотки з яких йшли на утримання студентів з бідних сімей [188, с. 9]. Із сирітських сум духовних училищ видавалась допомога учням з незабезпечених родин. Наприклад, у звіті Уманського духовного училища про сирітські суми за 1831 р. значиться, що 250 руб. виділено найбільш бідним учням: дев'ятьом старшого відділення (одному 40 руб, одному 20 руб. і сімом по 10 руб.) та п'ятьом нижчого відділення (одному 80 руб., чотирьом по 10 р.) [158, арк. 30].

З 1 липня 1878 р. духовенство училищних округів зобов'язувалось утримувати сиріт і бідних учнів у гуртожитках або виділяти їм гроші на житло [287, с. 3]. Зокрема, 1879 р. у Києво-Подільському училищі на повному утриманні (80 руб на рік) було 45 учнів, половинному (55 руб.) – 36, 17 пансіонерів отримували 55 руб., на 2 учнів військового відомства і 1 іноземця виділялось 341 руб. 82 коп. на рік. Загальна сума виплат складала 6 856 руб. 82 коп. У Києво-Софійському училищі 35 учнів одержували повні оклади по 70 руб. на рік, 11 – половинні по 45 руб., 1 лаврський стипендіат – 50 руб., 1 вихованець військового відомства – 120 руб., 90 пансіонерів отримували 50 руб., крім того на постелі для учнів витрачено 100 руб. Всього на незабезпечених учнів було виділено 7 710 руб. В Уманському училищі повні оклади (90 руб.) виділялися 30 учням, половинні (50 руб.) – 25. Всього – 3 950 руб. В Черкаському училищі повні оклади по 100 руб. отримували 10 учнів, половинні по 60 руб. – 30 і ще 20 учнів одержували виплати по 40 руб. Загалом – 3 600 руб. У Богуславському училищі на повному утриманні (90 руб.) було 20 учнів і 15 на половинному (46 руб.). Всього – 2 490 руб. [286, с. 3-4].

З початку 1897-1898 навчального року при I Київському жіночому училищі духовного відомства (до отримання власного приміщення), було відкрито школу-притулок для доньок духовенства єпархії, що перебувала під покровительством митрополита. До неї приймалися дівчатка з 8-9 років, батьки яких були нездатні займатися належним вихованням, з бідних багатодітних сімей, сироти, що не мали близьких родичів, які б могли про них піклуватися та ті, що вступивши до одного з київських жіночих училищ духовного відомства були неспроможними продовжити навчання. Програма навчального закладу відповідала затвердженій Св. Синодом програмі для однокласних церковнопарафіяльних шкіл. Крім навчальних дисциплін учениці навчалися шиттю і крою, в'язанню, приготуванню їжі та ін., необхідному у побуті. Проте, кількість місць була надто малою. На перший рік передбачалося прийняти не більше 10 учениць [356, с. 265-266]. У 1901 р. навчалось всього 6 осіб. XVII єпархіальний з'їзд 1901 р. прийняв рішення про виділення 100 руб. в рік на утримання кожної учениці. Ці кошти отримувались від збору по 1 руб. з кожного причту єпархії. Також з'їзд постановив не приймати нових учениць доки не вирішиться питання з приміщенням [207, с. 585-587].

Головну роль у матеріальній підтримці незабезпеченого духовенства відігравали єпархіальні опікунства [54, арк. 16 зв.]. На законодавчому рівні таку допомогу регламентовано 12 серпня 1823 р. положенням «Про піклування про бідних духовного стану». Св. Синод констатував збільшення чисельності нужденних та недостатність потуг місцевого керівництва щодо поліпшення їх матеріального забезпечення. Відповідно до положення передбачалося утворення в кожній єпархії опікунств, які б брали на себе турботу за незабезпечене духовенство [184, с. 1170-1172]. У тому ж 1823 р. створене Київське єпархіальне опікунство, яке перебувало під патронатом митрополита. 1 листопада відбувся урочистий молебень з нагоди його відкриття і в перший день за підписними листами від світських і духовних осіб зібрано пожертв на суму 1 587 руб. (з яких 1 000 руб. передав митрополит Євгеній (Болховітінов) [474, с. 618-619]. Джерелами фінансування бідних духовного

стану визначались: кухликові гроші (кухлі встановлювались в усіх храмах окрім монастирів, де пожертви мали прийматись в храмові свята, недільні дні, при хрещенні, вінчанні, відспівуванні); благодійні пожертвування (запроваджувались підписні листи); прибутки цвинтарних церков; штрафи, які сплачували члени причтів за провини; прибутки від продажу свічок, з яких виділялося щорічно 150 тис. руб., які розподілялися по всіх єпархіях залежно від чисельності духовенства та місцевих обставин [33, арк. 2; 184, с. 1172-1174]. На Київську виділялось 4 800 руб. в рік (з них на канцелярію 400 руб.) [31, арк. 1-2; 475, с. 634]. «Правилами...» 1873 р. встановлювалось, що після смерті безсімейних священно- і церковнослужителів, місця яких одразу не займалися, половина кухликових грошей, прибутків від землі та орендних статей від вакансій відходила до опікунства [232, с. 124-125; 262, с. 168].

У перші роки впровадження розпорядження дикастерії про встановлення кухлів та збір пожертв священники не бажали віддавати кошти на користь нужденних, до того ж в деяких церквах були відсутні не тільки кухликові гроші, а й самі кухлі. Про це повідомляли єпархіальну адміністрацію працівники опікунства Звенигородського повіту с. Капустна протоієрей І. Жулковський та с. Ромейківки священник П. Потебенкін, обґрунтовуючи цим труднощі, які унеможливлювали вчасну подачу кухликових грошей за 1824 р. Відтак, Київська духовна дикастерія наказала Звенигородському духовному правлінню аби благочинні неухильно наглядали, щоб співробітникам установи священно- та церковнослужителі, старости «ніякого супротиву не чинили, а в чому слід сприяли» [8, арк. 1-2, 5].

Працівники опікунства обиралися з духовного стану [9, арк. 4]. Для кожного повіту обирали по три особи, з яких на одного співробітника припадало в середньому по 35 церков [475, с. 635]. У своїй діяльності вони керувалися спеціальною інструкцією, укладеною митрополитом Євгенієм (Болховітіновим), яка зобов'язувала принаймні щопівроку відвідувати церкви ввіреного їм округу, перевіряти кухликові кошти по спеціальних зошитах, слідкувати чи немає приховування грошей та недбалого ставлення до їх збору.

При виявленні певних упущень працівники повинні були спонукати членів причтів, церковних старост до відповідального ставлення в зборі благодійних пожертв, а у випадку серйозних порушень, ігнорування їх зауважень, повідомляти опікунство. В кінці року зібрані кухликові гроші з церков своїх округів співробітники разом із записами особисто передавали до опікунства. Також до обов'язків членів опікунств входило повідомляти про дійсно бідних осіб духовного стану [526, с. 263-266]. За їх діяльністю та збором коштів ретельно слідкувало єпархіальне опікунство, а в разі неналежного виконання обов'язків, працівникам загрожував штраф на його ж користь [475, с. 636]. Аби допомогу отримували дійсно ті, хто її найбільше потребував, у проханні вказувалися особисті дані: вік, місце та термін служби, наявність сім'ї, близьких родичів, житла і відповідно до цієї інформації, яка перевірялася, встановлювався розмір виплат [184, с. 1175; 421, с. 226].

Митрополитом Арсенієм (Москвіним) були затверджені правила, якими керувалося опікунство при наданні допомоги нужденним. У п. 1. встановлювалися вікові обмеження для отримання допомоги: для сиріт чоловічої статі до 10 років, якщо вони не навчалися в училищах і не були хворими. За потреби допомога могла надаватись і учням духовних училищ, якщо вони не користувалися казенним або напівказенним утриманням. Для дівчат – до 18 років, якщо до того часу вони не виходили заміж або не мали інших джерел прибутку. Після досягнення обумовленого віку могло виділятися лише тимчасове утримання або, за особливих обставин, продовжувалась виплата попередніх коштів. П. 2. припиняв допомогу особам, які влаштовувалися на будь-які посади з виплатою жалування. П. 3. передбачав утримання вдів, окрім хворих, яким виповнилося за 40 років. Виняток міг бути для вдів заслужених священників. За п. 4. розмір допомоги визначався відповідно до посади, місця служби, кількості сиріт у сім'ї, найближчих родичів, які могли надавати підтримку, майна, що залишилося. П. 5. вимагав від благочинних, щоб духовенство в кожному окрузі за спільної згоди та підписами всіх священнослужителів, вказало найбільш бідних і гідних опікунського утримання. П.

б. рекомендував благочинним та підзвітному духовенству використовувати місцеві джерела допомоги для вдів та сиріт, а списки благодійників та їх пожертвувань (грішми чи речами) представляти опікунству або митрополиту [248, с. 9-10]. Також опікунство могло виділяти одноразові виплати для придбання знарядь праці та при заміжжі сиріт. Коли ж прохання про допомогу подавали особи, які мали забезпечених дітей та близьких родичів, опікунство замість виплат, докладало зусиль для того, щоб переконати останніх утримувати нужденних [184, с. 1175].

Як свідчать архівні документи, траплялись випадки, коли розгляд прохань про отримання виплат розтягувався у часі. Це підтверджує звернення опікунства до консисторії 1837 р., про надання довідки про службу покійного протоієрея Києво-Подільської Борисоглібської церкви С. Александровського «чи не стосувалось його ніяких справ життя опорочуючих», яка вимагалася ще у 1832 р. для вирішення питання про утримання його вдови. Канцелярія опікунства звертала увагу на якнайшвидше надання й інших подібних довідок [15, арк. 1].

Робота опікунства дала результати уже через рік діяльності. Якщо, на момент його утворення благодійницька сума дикастерії становила лише 501 руб. 6 коп. і виплати отримували всього 27 осіб, з яких 16 – священики, вдови, сироти м. Києва, то вже у 1824 р. допомогу від опікунства отримали 499 осіб чи родин єпархії. За звітом 1825 р. установа отримала 804 руб. 82,5 коп. за підписними листами; 4 198 руб. 4,5 коп. кухликового збору; 68 руб. повернуто через смерть; 4 800 руб. штатної суми із Київської казенної палати; 48 руб. 19 коп. відсотків із 1 000 руб., пожертвуваних митрополитом Євгенієм (Болховітіновим); 705 руб. 54 коп. штрафів, накладених на осіб духовного стану. Загалом сума склала 10 624 руб. 5 коп., а із залишком за 1824 р. – 11 425 руб. 95 коп., капітал опікунства становив 22 054 руб. 53 коп. Видатки склали 12 938 руб. 90,5 коп.: 5 000 руб. відіслано в опікунську раду на прирощення відсотків; 7 418 руб. допомоги 380 особам; 130 руб. на придане двом сиротам; 390 руб. 90 коп. на утримання канцелярії. Залишок склав 9 115 руб. 62,5 коп. і

два квитки Московської опікунської ради на 5 000 та 1 000 руб. [475, с. 634, 637-638]. З часом капітал епархіального опікунства зростав як, врешті, і кількість нужденних, які отримували допомогу. Наприклад, у 1840 р. їх чисельність становила 1 020 осіб [475, с. 643]. У 1875 р. недоторканий капітал опікунства становив 53 486 руб. відсотковими паперами. Того ж року надійшло 9 308 руб. 49 коп., а видатки становили 8 478 руб. 74 коп. [119, арк. 3]. У 1878 р. капітал опікунства складав 59 086 руб. білетами та 7 318 руб. готівкою [362, с. 7], у 1899 р. – 113 568 руб. 77 коп. білетами та 14 510 руб. 93 коп. готівкою [125, арк. 52], а на початок 1911 р. – 168 311 руб. 77 коп. білетами та 9 035 руб. 31 коп. готівкою [224, с. 19].

Але фінансових можливостей установи все ж не вистачало для надання повноцінного утримання і часто виплати були незначними. Наприклад, у 1863 р. духовенство 6-го благочиння Сквирського повіту просило збільшити утримання для доньки покійного дячка О. Василевської з 4 до 12 руб. у рік. За резолюцією митрополита клірики округу мали зібрати необхідну суму з власних кишень, з огляду на скорочення коштів опікунства [250, с. 142].

Для збільшення допомоги вдовам і сиротам епархіальна адміністрація надала право благочинницьким радам кожного округу самостійно розподіляти та визначати розмір опікунських виплат із сум, що збиралися в окрузі. З цих коштів передбачалось відправляти до опікунства на прирощення капіталу лише 10 % та залишок після розподілення. За умови нестачі грошей вимагалось заохочувати членів причтів до особистих пожертвувань. Митрополит наголошував на корисності цих заходів, оскільки у 1867 р. духовенство не лише збільшило розміри допомоги, а й виплачувало її, в основному, з місцевих джерел, без опікунських сум [215, с. 683]. Про недостатність коштів установи свідчить її звернення до XIX епархіального з'їзду (1903 р.) про пошук способів збільшення фінансових можливостей опікунства [208, с. 55].

У 1877 р. установа видала: постійних виплат на суму 6 818 руб. 92 коп., одноразових допомог – 322 руб. 55 коп., на оплату лікування у міських лікарнях – 309 руб. 73 коп. та на утримання училищ – 785 руб. 70 коп. Такі незначні

суми пояснюються, крім фінансових обмежень опікунства, тим, що останнє тільки доповнювало нестачу місцевих коштів, які збиралися у благочинницьких округах [362, с. 7]. Тенденцію можна прослідкувати по трьох найбільших повітах єпархії. Так, 1874 р. у Київському повіті (без м. Києва) заштатному духовенству, вдовам, сиротам, хворим видано 47 виплат на суму 723 руб. 80 коп., а опікунством додано ще 245 руб. 1 коп. [312, с. 91-95], в Уманському – 49 виплат на суму 628 руб. 97 коп., а доповнено лише 66 руб. 70 коп., у Васильківському повіті на 27 виплат розміром 414 руб. 23 коп. не лише вистачило місцевих коштів, а й відправлено до опікунства залишок 72 руб. 86 коп. [313, с. 104-107, 110-114]. Більші суми установа додавала нужденним м. Києва: у 1874 р. видано 67 виплат на суму 1 586 руб., з якої опікунство додало 1 113 руб. Найменший розмір допомоги становив 5 руб., найбільший – 120 руб. вдові кафедрального протоієрея А. Крамаревій з донькою [312, с. 85-90]. У 1899 р. заштатним священно- та церковнослужителям, їх вдовам, сиротам опікунство видало 12 062 руб. 39 коп. (4 848 руб. 91 коп. на постійні виплати та 7 213 руб. 48 коп. на одноразові). Їх розмір складав від 10 до 80 руб., а в деяких випадках до 100 руб. [125, арк. 63; 219, с. 193]. Кількість сімей, що потребували допомоги, видно за даними таблиці (див. додаток Г).

Церковна адміністрація звертала увагу і на надання лікарської допомоги бідному духовенству. Синодальними указами 1855 та 1860 рр. дана категорія духовного стану отримала можливість забезпечення медичною допомогою у лікарнях приказів громадського піклування за рахунок гаманцевих сум [193, с. 205-207]. Однак, через недостатність коштів приказ був змушений відмовляти багатьом у безкоштовному лікуванні. І тому у 1864 Св. Синод схвалив прохання єпархіальної влади про щорічне відрахування 1 % із гаманцевих сум всіх церков Київської єпархії для формування спеціального капіталу, відсотки від якого покривали б витрати на утримання та лікування у закладах Київського приказу громадської опіки незабезпеченого духовенства [192, с. 51-53]. У 1884 р. єпархіальний з'їзд ухвалив рішення відраховувати до опікунства 1 % із загальної річної суми кухликово-гаманцевого прибутку на потреби лікування

нужденних. Але цієї суми, що складала близько 1 500 руб. на рік, було не достатньо. У зверненні до ХХІХ єпархіального з'їзду (1913 р.) опікунство наголошувало, що цих коштів не вистачало навіть на сплату недоїмок за лікування, які вимагало земство. Тому установа часто відмовляла священно- та церковнослужителям у видачі допомоги на лікування їх або членів сімей [235, с. 90-91]. Митрополит затвердив постанову з'їзду про збільшення з 1914 р. відсоткового відрахування із загального кухликово-гаманцевого прибутку єпархії з 1 до 2 % [211, с. 86-87].

Нагальною потребою було створення притулку для незабезпечених вдів та сиріт [353, 820-823; 354, с. 856-857]. Перший внесок (2 тис. руб.) на створення богадільні надійшов від митрополита Арсенія (Москвіна) у 1873 р. Черговий раз питання про створення притулку підіймалось у 1899 р. Того ж року митрополит Іоаникій (Руднев) в день свого 50-літнього служіння церкві передав 50 тис. руб. на облаштування богадільні. Також пожертви надходили і від духовенства та світських осіб. Серед них найбільшими були: від таємного радника Н. Терещенка (10 тис. руб.) та настоятеля Києво-Видубицького монастиря архімандрита Євлогія з братією (6 315 руб.) для виплат із відсотків чотирьох стипендій в училищі при притулку. Також на училище жертвували: Києво-Миколаївський монастир (більше 2 тис. руб.) та Києво-Михайлівський (в різний час 1 тис. руб.). У 1905 р. весь капітал на утримання притулку з училищем складав 130 949 руб. 36 коп., а прибуток від нього близько 5 тис. руб. у рік [230, с. 525-527].

Богадільня імені митрополита київського Іоаникія відкрилась 4 листопада 1905 р. у приміщеннях колишнього духовного училища м. Богуслава Канівського повіту, яке було приєднане до Києво-Подільського училища [230, с. 528-531; 353, с. 817]. Притулок перебував у віданні єпархіального опікунства. До нього приймалися лише особи «бездоганної поведінки» відповідно до фінансових можливостей опікунства та наявних місць. Перебування чоловіків у перші роки допускалося у виняткових випадках. Спочатку передбачалося приймати 40 осіб (приблизно 20 дорослих та 20 дітей) [230, с. 531-532, 539].

Але така чисельність залишалась і в наступні роки. Наприклад, у 1913 р. у притулку проживало 39 осіб (4 чоловіка та 35 жінок), в тому числі 1 особа на платному утриманні. У 1914 р. прийнято рішення безкоштовно утримувати не більше 40 осіб [235, с. 89]. Для навчання дітей та повних сиріт, від 7 років, при богадільні передбачалося створення початкової школи. Навчання мало відбуватися за програмою однокласної церковнопарафіяльної школи і передбачало воно підготовку дітей до вступу в чоловічі та жіночі духовні училища [230, с. 531, 534, 539-540]. Відкриття початкового училища планувалося на початок 1906-1907 навчального року, проте за недостатності коштів його не було відкрито і у 1913 р. [235, с. 89].

Виплати одноразової допомоги та надбавок до пенсій вирішувались і на місцевому рівні. Засноване 1893 р. Київське товариство взаємної допомоги було зорієнтоване на видачі пенсій вдовам та сиротам духовенства Київської єпархії, самим священно-церковнослужителям після виходу їх за штат, а також особам, які мали відношення до духовного відомства і бажали брати участь у формуванні каси товариства. Капітал мав зростати не лише за рахунок вкладів майбутніх користувачів, а й через отримання відсотків з банківських вкладів та придбаних цінних паперів [556, с. 322-323]. На 1 січня 1904 р. він становив 259 723 руб. 32 коп. [225, с. 592-593], а на 1 січня 1913 р. – 472 068 руб. 18 коп. [234, с. 76]. Духovenство єпархії, прагнучи покращити матеріальне становище заштатних, хворих членів причтів, вдів, сиріт активно пропонувало різні проекти кас, товариств [90, арк. 1-2; 201, с. 109-112; 201, с. 126-130; 350, с. 306-309; 379, с. 1024-1027; 387, с. 884-888; 388, с. 907-911; 453, с. 948-955; 467, с. 988-992; 487, с. 628-631].

Важливою складовою матеріальної стабільності духовенства було пенсійне забезпечення, право на яке клірики та їх сім'ї отримали з прийняттям у 1866 р. Тимчасових пенсійних правил. Хоч у законі вживався термін «священнослужителі», все ж диякони права на пенсії не мали. Забезпечувалися лише священники з 35-річним і більшим стажем. Їх пенсія становила 70 руб. на рік, їх вдови отримували 35 руб., а якщо мали неповнолітніх, хворих дітей – 45

руб. Особи, які за негідні сану вчинки позбавлялись парафій, виключалися за штат, каралися заборонаю священнослужіння, переведенням на причетницькі посади, втрачали право на пенсійне забезпечення як для себе так і сім'ї [178, с. 153-156]. Так, вдові Ю. Радолицькій консисторія відмовила у призначенні пенсії, оскільки за незаконні вінчання її чоловікові заборонили священнослужіння та перевели в причетники. Тому було ухвалене рішення порушити клопотання перед Св. Синодом про видачу Ю. Радолицькій одноразової допомоги в розмірі 70 руб. [50, арк. 75, 93]. Виплати пенсій вдовам священників припинялися при: 1) заміжжі; 2) вступі до монастиря; 3) засудженні до покарання, що позбавляло права на виплати [178, с. 161]. З 1 січня 1867 р. розміри пенсій збільшились на 20 руб. [195, с. 10], а з початку 1879 р. священникам виплачували 130 руб., вдовам з дітьми – 90 руб., без дітей – 65 руб. [50, арк. 5]. Диякони право на пенсійне забезпечення отримали лише з 1880 р. Їм виплачували 65 руб., вдовам – 40 руб., з малолітніми або хворими дітьми – 50 руб. [50, арк. 93].

Проте це не вирішувало проблеми, адже обов'язковість 35-річного стажу, залишала без засобів до існування значну частину кліриків. Наприклад, у 1882 р. з цієї причини в одержанні пенсії відмовлено заштатному диякону К. Новохацькому. Єдиним джерелом прибутку для якого залишались лише 15 руб. на рік, що видавались єпархіальним опікунством. У 1902 р. вдові диякона О. Шмигельській церковна адміністрація відмовила у праві на виплати, оскільки її чоловік, який помер 1900 р., «не вислужив права на пенсію за Тимчасовими правилами, так як перебував у священницькому сані всього 31 рік, 8 місяців, 8 днів» [89, арк. 155].

Прийнятий 3 червня 1902 р. Статут про пенсії та одноразові допомоги охоплював різні категорії парафіяльного кліру. Його дія поширювалась на осіб, що вийшли за штат після 18 червня 1902 р. [357, с. 561-562; 456, с. 196]. Врешті, це право поширилось і на церковнослужителів, адже з їх платні вираховувалось 2 % для формування пенсійного капіталу. Повний оклад пенсій встановлювався у таких розмірах: 1) кафедральним протоієреям (настоятелям

кафедральних соборів) – 500 руб; 2) ключарям кафедральних соборів і штатним протоієреям – 400 руб.; 3) священникам міських і сільських церков – 300 руб.; 4) дияконам – 200 руб.; 5) псаломникам – 100 руб. Священнослужителям, які не менше 10 років безперервно перебували на посадах членів консисторії чи благочинних, пенсія збільшувалась на 60 руб. Священно- та церковнослужителям, що прослужили від 20 до 30 років призначалась 1/3 окладу пенсії, від 30 до 35 років – 2/3, а 35 років і більше повний оклад. Особи, що виходили за штат за станом здоров'я, але перебували на службі 10-20 років отримували 1/3 окладу, 20-30 років – 2/3, 30 років і більше – повну пенсію. Клірики, котрі з причини невиліковної хвороби не обходились без сторонньої допомоги одержували 1/3 окладу за 5-10 років служби, 2/3 – за 10-20 років та повний за 20 і більше років.

Вдовам призначалась половина пенсії чоловіка, а на дитину (до 21 року) надавалась третя частина другої половини, відтак, вдова з трьома і більше дітьми отримувала повний оклад. Малолітнім сиротам виплачувалась четверта частина пенсії батька, тому четверо або більше дітей, що залишились без обох батьків, отримували повний оклад.

За новим статутом скорочувався перелік умов, які позбавляли права на пенсію. Не могли претендувати на одержання виплат для себе та сімей позбавлені сану священнослужителі та виключені з духовного стану псаломники [58, арк. 1-312; 294, с. 373-377].

Отже, забезпечення заштатних, хворих членів причтів, вдів та дітей тривалий час залишалося найслабшою ланкою соціального захисту духовенства, адже полишаючи службу священно- і церковнослужителі втрачали право на всі прибутки та ще й доводилось звільняти причтове житло. Уряд усвідомлював їх злиденність й намагався покращити матеріальне становище, проте робилося це не за рахунок державного фінансування, а перекладалося на плечі штатного кліру. Важливу роль у підтримці бідних духовного стану відігравали єпархіальні опікунства. Значний вплив на

поліпшення матеріального становища цієї категорії духовенства мало прийняття Статуту про пенсії 1902 р.

Таким чином, аналіз документального матеріалу дає підстави зробити висновки, що матеріально-побутові умови життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії зазначеного періоду поступово підпадали під контроль вищої державно-церковної влади. Якщо до 1842 року рівень матеріального забезпечення парафіяльного духівництва мало чим відрізнявся від заможних селян, то у другій половині XIX ст. здійснено низку заходів щодо поліпшення добробуту духовного стану. Була унормована та уніфікована плата за треби, сільське духовенство забезпечувалось землею, житлом та грошовою допомогою. Після ліквідації натуральних повинностей вірян на користь церковного кліру, збільшувалась казенна платня духовенству. Була створена ціла система опіки бідними духовного стану (вдовами, каліками, сиротами, позаштатними кліриками). Усе це зміцнювало матеріальне становище духовенства, але підпорядковувало його життя чіткій регламентації, посилювало державний вплив на церкву та охолоджувало колишні теплі стосунки з вірянами.

РОЗДІЛ IV. ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ СТОСУНКИ ТА МОРАЛЬНІСТЬ ДУХІВНИЦТВА

4.1 Шлюбні відносини

За православною канонічною традицією для юнака духовного стану одруження було обов'язковим. Тому випускник семінарії перед отриманням місця служби спочатку мав знайти наречену. Безшлюбність парафіяльного духовенства засуджувалась і сприймалася виключно як негативне явище. Лише законом від 16 квітня 1869 р. дозволялось висвячувати неодружених чоловіків у сан диякона чи священника, але не молодших 40 років, які й надалі мали б залишатись неодруженими [121, арк. 7; 199, с. 65]. Варто зауважити, що рукопокладений у священницький сан (священик, диякон) одружуватись вже не міг [290, с. 183]. Церковнослужителі ж, перебуваючи на посаді причетника, мали право вступати до шлюбу.

Умовами для одруження були: досягнення 18-річного віку для юнаків та 16-річного для дівчат, розумове здоров'я, дозвіл батьків чи опікунів, взаємна згода (заборонялось примушування до вступу в шлюб), відсутність родинних зв'язків [290, с. 183-184, 187] та духовної спорідненості [2, арк. 90; 309, с. 745-751]. Юнак, який бажав одружитися, обов'язково звертався за дозволом до єпархіального архієрея, і у випадку позитивного вирішення духовна консисторія видавала спеціальне свідоцтво – білет на вступ у шлюб [20, арк. 2; 34, арк. 15; 42, арк. 3-4; 52, арк. 1, 16; 59, арк. 1-40; 113, арк. 1; 587, с. 108]. Одруження без згоди єпархіального керівництва тягнуло за собою серйозне покарання. Наприклад, студент Київської духовної семінарії С. Августинович за те, що 1841 р. одружився «сам по собі, без дозволу начальства і благословення батьків» був виключений не тільки з семінарії, а й духовного стану, хоча шлюб було визнано дійсним [91, арк. 6, 19 зв., 23].

Шлюби укладались, як правило, всередині духовного стану, за чим слідувала вища церковна влада. Прикладом тому є донесення благочинного

Васильківського повіту П. Зражевського до Св. Синоду про те, що діти священно- і церковнослужителів, які закінчили навчання в Київській академії, не бажали одружуватись на дівчатах з духовного стану, а «лестячись на придане вступають до шлюбу з доньками київських м'ясників, шевців і навіть поміщицьких підданих». Внаслідок чого доньки кліриків виходили заміж за кріпаків і втрачали свої станові привілеї. Св. Синод 21 квітня 1804 р. видав указ про заборону таких шлюбів з метою користолюбства [7, арк. 2-3]. Ще одним яскравим прикладом такого контролю було взяття підписки 1821 р. з дячка містечка Кагарлика Київського повіту В. Блажевського, з посиланням на указ 1804 р., що він «крім священно- і церковнослужительських ні на кому з наречених іншого низького стану не буде одружуватись під загрозою не досягнення вищого сану» [17, арк. 3-4]. Все ж непоодинокими були випадки одруження синів кліриків на особах світського стану. Про це свідчить рапорт одного з благочинних Богуславського повіту, який у 1829 р. повідомляв Київську духовну дикастерію про те, що в його окрузі збільшується кількість жіноцтва бідного духовенства і з часом буде недостатньою сума грошей, що виділяється для нього з єпархіального опікунства. А відбувається це тому, що юнаки духовного стану «одружуються на благородних міщанках, а більша частина і на селянках, викупуваючи їх з підданства». Причому керуються при виборі нареченої не почуттями, а бажанням покращити своє матеріальне становище. У зв'язку з цим митрополит Євгеній (Болховітінов), керуючись указом Св. Синоду від 21 квітня 1804 р., заборонив юнакам духовного стану одружуватись «на доньках низького стану з користолюбства і такі не будуть отримувати вищі чини». За шлюбами мали слідкувати благочинні. Дане розпорядження повідомлялось студентам вищого відділення Київської духовної семінарії для уникнення подібних випадків у майбутньому [157, арк. 1-2]. Проте і надалі священно- та церковнослужителі нерідко вступали до шлюбу з представницями інших станів [16, арк. 2 зв.]. Наприклад, у 1823 р. єпархіальна адміністрація задовольнила прохання дячка с. Вербовця Звенигородського повіту І. Ходзицького про одруження з селянкою [7, арк. 1, 9], у 1860 р. – дячка

с. Трушок Васильківського повіту М. Хмилевського про одруження з міщанкою, що перейшла з католицького віросповідання до православного [47, арк. 1, 4].

Кандидат на священицьку посаду не міг одружитися на вдові, розлученій жінці чи тій, що звинувачувалась у перелюбі [472, с. 258], «а тільки на дівчині», про що згадував один з іноземців, який відвідував Російську імперію у XVIII ст. [605, с. 164]. Окрім того, наречена священика мала володіти багатьма моральними чеснотами, бути порядною, чесною, вірною, ввічливою, шанувати чоловіка, не сперечатися з ним, особливо при сторонніх [471, с. 396]. Деякі дівчата не надто бажали одружуватись з майбутніми священиками, оскільки розуміли, що це означало для них відмову від світського та інтелігентного товариства, від невинних розваг і веселощів, альтернативою котрих мало стати занурення у господарські справи й сімейні турботи [573, с. 460]. За умови одруження священно-, церковнослужителя на представниці іншого суспільного стану, вона переходила в духовний стан та отримувала всі його права і зберігала їх за собою навіть залишившись вдовою [290, с. 24]. Часто після смерті чоловіка родина залишалась в скрутному матеріальному становищі, виходом з якого могло бути нове заміжжя [99, арк. 2]. Наприклад, у 1877 р. вдова дячка просфірня с. Кам'яного Уманського повіту Є. Ольшевська у проханні про дозвіл на вступ до другого шлюбу зазначала, що чоловік зможе забезпечити їх з донькою, оскільки вона отримує лише 15 руб. просфірницького жалування [73, арк. 1, 10]. Варто відзначити, що в такому разі за тодішнім законодавством жінка могла втратити свій привілейований статус і перейти в стан, до якого належав її чоловік [290, с. 24].

Звичною практикою було отримання священиком парафії разом з дружиною. Адже часто місця закріплювалися як за синами, так і за доньками заштатних, покійних кліриків. Якщо місце залишалось за донькою, то вона мала вийти заміж лише за семінариста, який отримував парафію як придане. В такому разі Київська духовна дикастерія зверталася до семінарського правління для повідомлення студентам-випускникам чи не бажали вони, одружившись,

отримати вакансію [165, арк. 1-8; 166, арк. 2-14]. Місця могли закріплюватись і за малолітніми дівчатками. Наприклад, у 1822 р. вдова дякона с. Шубівка Київського повіту К. Бобровська просила про залишення місця за 10-річною старшою донькою. Митрополит Євгеній розпорядився запитати бідних семінаристів середнього відділення, які не користувалися казенним утриманням, чи не має хто бажання по завершенні навчання через шлюб одержати дяконське місце [165, арк. 8]. Це був один із видів соціальної допомоги, оскільки на утриманні священика була сім'я дружини.

Поширеним варіантом одруження були домовленості між батьками та родичами [553, с. 46]. Інколи, навіть роль свата виконувала єпархіальна адміністрація. Коли дівчина, яка мала посаг із кращої парафії, з певних причин не знаходила нареченого, її відправляли до семінарського керівництва «на оглядини». По черзі семінаристи, котрі хотіли отримати сан, дивились на дівчину та цікавились, яку за неї давали парафію. Часом оглядини спрощувались до того, що наречена стояла біля дверей класу, де кожен студент міг з нею познайомитись і за взаємної згоди вступити до шлюбу, отримуючи з її рукою і парафію [518, с. 147].

Недотримання кліриком обіцянки одружитись часто спонукало ображених наречених до подання скарг консисторії з проханням відшкодувати моральні збитки [55, арк. 1-3]. Церковна влада реагувала на подібні вчинки семінаристів. Так, Є. Паниш за три роки до завершення навчання пообіцяв одружитись на доньці дворянки-вдови М. Глембацької, проте вступив до шлюбу з іншою. Вже будучи священиком Є. Паниш пояснював свій вчинок незгодою батьків та рекомендацією митрополита, при отриманні білета на шлюб, одружуватись з дівчиною духовного стану. За це єпархіальна адміністрація прийняла рішення відправити священика на тиждень до Києво-Софійського кафедрального собору на служіння, без занесення цього до формуляру. У схожій ситуації опинився випускник семінарії П. Липецький, який не дотримав обіцянки одружитись на доньці покійного священика Є. Веселовській із отриманням парафії. З цього приводу єпископ чигиринський Інокентій у 1837 р. зазначав, що «не

покараність в подібних випадках дуже шкідлива, бо дасть привід семінаристам ошукувати наївних наречених і жити за рахунок їх сирітства та навіть честі. Тому для відвернення таких ситуацій (а вони повторюються досить часто і при не покараності будуть повторюватись ще частіше) і для захисту честі бідних сиріт, які страждають від подібних випадків, корисно було б обрати покарання, втім нешкідливе, наскільки можливо для майбутньої їх служби» [160, арк. 1-7]. Митрополит Філарет (Амфітеатров) розпорядився не рукопокладати П. Липецького ні у священники, ні у дякони допоки він не залагодить ситуацію з Є. Веселовською і та письмово не підтвердить відсутність претензій. А для уникнення таких випадків в майбутньому митрополит був більш категоричний ніж єпископі зобов'язав семінарське правління повідомляти студентів вищого відділення із взяттям підписок, щоб вони до завершення навчання і отримання дозволу на одруження «не входили ні в які зв'язки з дівчатами, їх родичами під загрозою виключення з духовного стану» [160, арк. 7].

Таким чином, часто шлюб укладався з прагматичних розрахунків, а почуття відходили на другий план. Тому сучасники, в тому числі і з середовища духовенства, порівнювали сватання і сам шлюб з угодою. Однак, обов'язковість одруження до отримання місця, прагматизм у виборі майбутньої дружини могли негативно позначатися на сімейному житті [553, с. 47; 587, с. 108] та виконанні духовенством своїх обов'язків. Варто наголосити, що така модель укладання шлюбу в той час сприймалась як звична і аж ніяк не етична.

Деяко пізніше, 17 червня 1871 р., відповідно до закону 1869 р., що юридично ліквідував стану замкнутість, роз'яснювалось, що сини священно- і церковнослужителів, які не навчались в духовних навчальних закладах та не були членами причтів, могли вступати до шлюбу на загальних умовах, не питаючи дозволу єпархіального керівництва. Однак, для членів причтів або учнів духовних навчальних закладів отримання такого дозволу було обов'язковим. При цьому зазначалось, що соціальна приналежність нареченої не має значення [233, с. 139-140]. Таким чином, реформа зруйнувала станові рамки, звільнивши синів та доньок духовенства від станової

«повинності»: перших від необхідності вибрати служіння церкви, других – від обов'язкового шлюбу з представниками своєї верстви [587, с. 466-467]. Все ж надалі суспільна відособленість духовенства продовжувала зберігатися, що підтримувалось і вищим церковним керівництвом. Свідченням того є публікації в церковній періодиці, де наголошувалось, що кандидатам на священство не варто обирати наречену з мирянок, оскільки вони поступаються особам з духовних родин, і «в багатьох випадках дружина священника із світських стає перешкодою в його пастирській діяльності». Читачів переконували, що священнику потрібна дружина, яка була б близько знайома з народним побутом, не вважала для себе принизливим прийти до будинку парафіян, розділити їх просту їжу, по-дружньому поговорити, а «в повній мірі цими рисами володіє лише дівчина з духовного стану». Наголошувалось і на практичному боці вибору нареченої з сім'ї служителя церкви, оскільки мирянка, що оселилась у селі, не знає як вести господарство [449, с. 111-114]. Вважалося, що саме вихованка жіночого духовного училища «могла легко примиритися з усіма труднощами скромного, сімейного, незаможного життя» і саме така дружина потрібна пастирю [439, с. 400].

Якщо мирянам за тогочасними правовими нормами дозволялось одружуватись тричі [290, с. 186], то для священнослужителів був дозволений лише один шлюб. Адже «за християнським вченням шлюб по своїй природі єдиний, як єдине народження і єдина смерть, ... так як Бог створив тільки одного чоловіка і одну дружину, і так як він служить символом союзу єдиного Христа з єдиною Церквою» [473, с. 428]. Якщо священнослужитель бажав одружитись вдруге, обов'язково мав відмовитись від сану. Проте, до цього категорично негативно ставилась церковна влада та й на перешкоді стояло світське законодавство. Адже у такому випадку крім втрати станових прав, дияконам заборонялося вступати на державну службу шість, священникам – десять років [212, с. 62-63]. У разі смерті дружини вони мали залишатися вдівцями, утримуючись від спокус плоті. Це перетворювалось на проблему, коли залишалися малолітні діти, які потребували материнської уваги. До того ж

нарядчи чоловік міг приділяти належну увагу дітям з огляду на господарські турботи та часті відлучки з дому для виконання треб, про що справедливо зазначав дячок М. Хмилевський у проханні на вступ до другого шлюбу [47, арк. 1]. У такому випадку важко було обійтися без прислуги, яка брала на себе хатню роботу та займалася вихованням дітей. Єпархіальна адміністрація слідкувала, щоб це були порядні жінки, аби не допустити інтимних стосунків та втрати авторитету священика. Так, у 1899 р. священик-вдівець м. Радомишля І. Котляр отримав сувору догану «за тримання на службі у своєму будинку жінки негідної поведінки» [112, арк. 12 зв.]. А на сторінках церковної періодики наголошувалось на необхідності максимальної коректності самотнього священика аби серед парафіян не виникали підозри та пересуди про недозволені стосунки, що серйозно підривало авторитет пастиря. Аби цього уникнути, вдівцям радилось запрошувати для допомоги жінку-родичку похилого віку [643, с. 146].

Підозри про аморальну поведінку самотніх священиків не були винятковим явищем. Прикладом може слугувати звинувачення у 1840 р. священиками 8-го округу Уманського повіту свого благочинного – вдівця П. Зубачевського – у стосунках з двоюрідною сестрою В. Паплинською. Після смерті батька вона з матір'ю залишилась у скрутних матеріальних умовах і священик запросив її жити до свого будинку, де та займалась хатніми справами, а головне – доглядом новонародженої дитини. Консисторія, з огляду на таке серйозне звинувачення, негайно відсторонила священика від благочинницької посади, заборонивши священнослужіння на час слідства, що тривало п'ять місяців. Врешті виявилось, що звинувачення були безпідставними й П. Зубачевський продовжив і надалі виконувати благочинницькі обов'язки. Священиків сіл Рижавки, Колодистого, Городниці, Фурманки за неправдиве звинувачення було покарано. Найсуворіше стягнення, як «головний винуватець», отримав священик с. Рижавки Ф. Антепович, який на десять місяців був переведений у причетники до с. Очеретна Липовецького повіту. По

завершенні цього терміну він мав шукати місце служби подалі від Рижавки, «де парафіяни прийняти його забажають» [104, арк. 3-6, 27, 151-152].

З другої половини XIX ст. в середовищі духовенства все частіше лунала думка про ліквідацію заборони на другий шлюб. Деякі священники мотивували це тим, що далеко не всі ієреї із втратою дружини утримуються від статевих стосунків, не можуть належно виховувати дітей, з причини суму та самотності схильні до зловживання алкоголем [318, с. 325-326; 319, с. 82]. Все ж будь-яка аргументація категорично не сприймалася і засуджувалась церковним керівництвом. Це сприймалося як проникнення «згубного духу», моральна слабкість [318, с. 328], нерозуміння притаманного православ'ю подвижництва, не готовності жити за ученням Євангелія. Священик зобов'язувався з гідністю зносити всі життєві негаразди. Для боротьби з покликом природи рекомендувались: фізична праця, тривале читання Св. Письма та релігійної літератури, постійні сердечні молитви [320, с. 110, 114]. Священнослужитель мав пам'ятати, що «його падіння згубно позначиться на багатьох з його вірян» [318, с. 329]. Однак, категорична заборона на друге одруження призводила до того, що деякі священнослужителі мали коханок. Наприклад, диякон-вдівець с. Матусів Черкаського повіту М. Кейзер мав інтимні стосунки з донькою покійного священника, виключеною з духовного стану за розпусту. Як наслідок у 1843 р. йому назавжди заборонили священнослужіння і перевели на дяківську посаду до с. Шендеринці Звенигородського повіту [94, арк. 7].

Траплялись випадки, коли священно- і церковнослужителі мали не лише недозволені стосунки, а й позашлюбних дітей. Наприклад, у 1841 р. в цьому звинувачувався священник с. Шабастівки Липовецького повіту Крижановський [133, арк. 1-3]. У 1847 р. за «незаконне співжиття» з дворянкою та народження двох дітей священника містечка Рожева Д. Борзаковського переведено на дворічний термін у причетники. Проте і після цього він «накликав на себе ще більше підозр», а тому і був залишений на дяківському місці. Неодноразові прохання до Св. Синоду про дозвіл на священнослужіння не задовольнялись, адже митрополит вважав таку поведінку «образливою для святості служіння

вівтарю Господньому» [92, арк. 1, 323-326]. У 1869 р. священник с. Івківців Чигиринського повіту С. Романов підозрювався в незаконному народженні дитини під час навчання у семінарії. Відтак, консисторія доручила місцевому благочинному вести особливий нагляд за священником [69, арк. 16]. У 1900 р. неодруженого псаломника с. Плисецького Васильківського повіту М. Шпаковського за стосунки з незаміжньою селянкою, в результаті яких народилася дитина, було виключено з духовного стану. Також суд задовольнив прохання матері про сплату 2 руб. в місяць на утримання доньки до її повноліття або заміжжя [110, арк. 10-12]. Проте часто подібні звинувачення кліриків не підтверджувались в ході слідства [56, арк. 8; 96, арк. 27].

Аморальна поведінка була серйозним порушенням канону. У правилах Неокесарійського собору зазначалось, священник «якщо ж блуд або перелюб учинить: нехай буде зовсім позбавлений церковного спілкування і зведений до розряду тих, що каються». У Правилах Святих Апостолів з цього приводу йшлося: «Єпископ, чи пресвітер, чи диякон ... нехай буде позбавлений священного сану, але від спілкування церковного нехай не буде відлучений» [104, арк. 149-150]. Така категоричність закріплювалась і в «Статуті духовних консисторій»: «Ніхто, виявлений в порушенні цнотливості чи святості шлюбу, не може залишатися в духовному стані, він виключається з нього» [70, арк. 21; 292, с. 77].

Церковнослужителі мали право на другий шлюб [47, арк. 1-4; 52, арк. 1, 16], але втретє одружуватись заборонялось, хіба що за умови виходу з духовного стану. Показовою є архівна справа дячка с. Шулякова Таращанського повіту І. Горбачевського, який у 31 рік, вдруге овдовівши, залишився з чотирма малолітніми дітьми. Не маючи нікого з рідних, хто міг би допомогти у вихованні та замінити матір, він у 1878 р. просив дозволу на третій шлюб. Київська духовна консисторія відповіла, що в званні причетника він не може його отримати «як невідповідний правилам церковним». Зокрема, єпархіальна адміністрація посилалась на книгу «Постанов Апостольських», де зазначалось: «Одношлюбність, згідно із законом, праведна, а друге одруження

після обітниці беззаконне не через з'єднання, а через порушення обітниці, а тришлюбність є знаком нестриманості», та правила Св. Василя: «На тришлюбність закону немає: тому третій шлюб за законом не укладається. На такі справи дивимось, як на нечистоти у Церкві». Якщо ж одруження І. Горбачевський вважав для себе необхідним, то мав перейти з духовного стану в світський. Так як він все ж вирішив одружитись, то був звільнений з дяківської посади і отримав дозвіл на шлюб з накладенням епитимії [51, арк. 1, 7, 13].

Розлучення було можливим за таких обставин: 1) за проханням одного із членів подружжя у випадку доведеного перелюбу; 2) нездатності чоловіка або дружини до подружнього життя [290, с. 195]. Проте для розірвання шлюбу з цієї причини необхідно, щоб пройшло не менше трьох років від часу вінчання [5, арк. 1-1 зв.], а також проводилось медичне обстеження [19, арк. 1, 10]. Однак, на практиці подібні прохання далеко не завжди завершувались розлученням. 3) Притягнення до кримінальної відповідальності когось із подружжя. 4) У випадку безвісної відсутності чоловіка або дружини [290, с. 195]. Варто наголосити, що до розірвання шлюбу в середовищі духовенства, церковне керівництво ставилося дуже категорично, тому це були рідше поодинокі випадки. Так, за даними перепису 1897 р. в Київській губернії-єпархії з усіх кліриків розлученими були лише 8 осіб (2 чоловіки та 6 жінок) [229, с. 82]. Церковна адміністрація не поспішала задовольняти такі прохання, навіть за аморальної поведінки дружин священно- і церковнослужителів [28, арк. 2, 19].

Отже, наявність сім'ї для православного духовенства була обов'язковою. Церковна адміністрація наполегливо рекомендувала, щоб шлюби укладались всередині духовного стану. Часто не останнє значення при виборі нареченої відігравали корисливі розрахунки. З огляду на заборону другого шлюбу священнослужителі після смерті дружини потрапляли у важкі життєві обставини. До того ж вони не могли приділяти належну увагу дітям в силу

своїх професійних та господарських обов'язків. Розлучення серед духовного стану мали винятковий характер.

4.2 Сімейне життя

Для парафіяльного духовенства сім'я була не менш важливою складовою життя, як і професійні обов'язки. Безумовно, домінуючу роль у родинних стосунках відігравав чоловік, що було закріплено і в сімейному законодавстві Російської імперії. Та й відповідно до православної традиції дружина мала коритися чоловіку, виявляти терпіння. Матушка повинна була відповідати за атмосферу в сім'ї, затишок у домі [579, с. 148]. У мемуарах одного з іноземців XVIII ст. зазначалось, що сімейні стосунки духовенства були вищими, ніж серед інших станів: «Помічено, що священники ставляться до дружин своїх краще, ніж всі інші люди в цій країні». Пояснювалось це тим, що священник не міг одружитись вдруге і це сприяло більш уважнішому ставленню до дружини [605, с. 164].

Сім'я священника була предметом особливої уваги і критики парафіян, адже мала слугувати взірцем та прикладом для інших. Її моральність повинна бути найвищою, оскільки недоліки, навіть незначні, а також все, що могло спокусливо діяти на сторонніх, не мало мати місця в пастирському домі [571, с. 396]. На сторінках церковної періодики зазначалося, що сім'я має бути малою церквою для кожного пастиря, керувати якою він повинен не тільки на правах безумовного авторитету, а й на засадах суворого морального управління, істини, справедливості та любові. Священник мав бути простим, поміркованим у домашніх справах, уникати крайнощів і всіляко утримуватись від гніву тощо. Релігійність в його сім'ї повинна в дійсності, а не тільки зовнішньо, панувати над усім, бути сенсом життя [397, с. 7].

У родинях духовенства суворо дотримувались молитовного обряду, кожне вживання їжі щоденно супроводжувалось молитвою, обов'язковим було

дотримання постів [328, с. 396-397; 553, с. 48], за чим особливо слідкував священник як голова сім'ї, адже був відповідальним за її духовність [397, с. 6]. Це вимагалось навіть від прислуги [471, с. 395]. Дотримання постів родинами священно- і церковнослужителів закріплювалось на законодавчому рівні. Указ Св. Синоду від 22 березня 1800 р., окрім цього обов'язку, вимагав від усіх членів сім'ї клірика сповідуватись та причащатись всі чотири пости [284, с. 96]. Контроль за цим покладался на благочинних. А духівники на початку року звітувалися про виконання даних обов'язків священно-, церковнослужителями [231, с. 5]. У піст, крім обмежень в їжі, бажано було утримуватися від подружніх стосунків за взаємною згодою. Ця норма сприймалася як обов'язкова, тому порушення подружжям постів вважалось серйозним гріхом, а зачаття дитини у той час – аморальним [573, с. 461].

Гармонійні сімейні стосунки значною мірою залежали від молодої дружини. Адже якщо процедуру пошуку нареченого та подальше життя у ролі сільської матушки вона сприймала як обмеження свободи вибору, то це негативне ставлення переносила і на чоловіка. Якщо ж наречена бачила своє майбутнє у виконанні важливої місії допомагати в усьому своєму чоловікові, то це усвідомлення наповнювало її життя глибоким внутрішнім змістом [573, с. 459]. Адже на матушку покладался обов'язок бути постійною підтримкою священника, порадицею, особливо для жінок релігійної громади, прикладом для вірян у постійному відвідуванні церкви, дотриманні постів, шануванні релігійних свят. Однак, вона не мала забувати, що її головні обов'язки стосувалися сім'ї, а не парафії чоловіка [397, с. 3]. Навіть зовнішній вигляд дружини клірика мав бути відповідним. Матушка мала дотримуватись скромності, стриманості в одязі, прикрасах, особливо засуджувалось ходіння з непокритою головою [385, с. 570-573; 386, с. 593-596].

Окрім того, дружини священників закликалися до активної діяльності у парафії, бути «незамінними помічницями і порадицями чоловіка» і таким чином сприяти його успішному служінню. Поле діяльності могло бути широким – допомагати, радити жінкам у правильному догляді за немовлятами,

залагодженні сімейних конфліктів, надавати матеріальну допомогу селянам, що опинились у скрутних життєвих обставинах та закликати до пожертв інших членів громади тощо. Особливо наголошувалось на просвітницькій діяльності матушки, оскільки вона часто була однією з небагатьох освічених жінок у селі. На неї покладалось навчання грамоті, основним релігійним поняттям, рукоділлю, наприклад, шиттю, крою, в'язанню та ін. [302, с. 423; 303, с. 85-90; 317, с. 620-621]. Дружині священника рекомендувалось взяти на себе обов'язок надання медичної допомоги парафіянам. А у її аптечці повинно знаходитись все необхідне для надання першої допомоги. Матушка мала застерігати жінок від хвороб, навчати дотримуватись необхідної гігієни, давати поради по догляду за хворими, контролювати лікування, а в разі недостатності її участі звертатись до лікаря. Так як селяни часто з пересторогою, а то й з острахом ставилися до лікарів, то саме матушка мала їх переконувати у безпідставності подібних суджень [479, с. 134-136]. Безумовно, дружина священника, що слідувала таким рекомендаціям, крім зближення з вірянами піднімала авторитет як свій, так і чоловіка. На це орієнтувалась і програма Київського жіночого училища духовного відомства. Окрім загальних навчальних предметів, вихованки засвоювали такі дисципліни як рукоділля та практичне господарство. Останнє полягало у отриманні навиків по догляду за дітьми, хворими, тут навчали розуміти початки медицини, вирощувати городину. На 3,5 дес. землі, подарованої Києво-Флорівським монастирем, було влаштовано городнє господарство, на якому учениці отримували необхідні вміння [568, с. 23].

Варто наголосити, що чимало матушок виявляли неабияку активність, знаходили час між сімейними і господарськими клопотами засновувати жіночі школи, викладати в них, брати участь у духовно-моральних читаннях для вірян, проявляти небайдужість, надаючи благодійницьку допомогу. Наприклад, у 1861 р. дружина священника с. Білозір'я Черкаського повіту І. Хотинська забезпечувала всім необхідним трьох дівчаток з бідних сімей, що навчались у місцевій школі при церкві, матушка тієї ж парафії Н. Жуковська утримувала

двох дівчат. Матушка Калиновська с. Кумейок того ж повіту забезпечувала трьох учениць до завершення навчання [203, с. 58-59]. Указом Св. Синоду 1862 р. виділялось по 50 руб. як нагорода вдові ієрея А. Горянській з с. Коханівки Чигиринського повіту, що надала свій будинок для школи і опалювала його за власний рахунок та донькам священників с. Великих Дмитровичів та с. Слободи Германівської Київського повіту Є. Попелевій і М. Филиповичевій за безкоштовне сумлінне навчання протягом двох років близько 30 дівчаток [278, с. 106]. Дружина священника с. Кисилівки Звенигородського повіту В. Горохолинська влаштовувала народні читання, розповідала про події російської історії, так як саме цей предмет був її улюбленим під час навчання. Поступово кількість слухачів збільшувалась. Матушка відзначала, що її діяльність сприяла зближенню з громадою, та закликала інших слідувати цьому прикладу [455, с. 1029-1031].

Загалом образи дружин священників у літературі «етнографічного профілю» та в коротких публіцистичних описах систематизуються за умовними типами, що приблизно відповідали духовно-соціальному становищу чоловіка. Дружина бідного священника – це звичайна селянка, що працювала з раннього ранку до пізнього вечора, народжуючи між працею дітей. У сім'ях з середнім достатком вона або трудівниця, або багатодітна мати, що відійшла від справ. В багатих родинах – сварлива і скупа або ж навпаки, привітна і хороша домогосподарка [493, с. 391].

Втрата дружини важко переживалася кліриками. Зокрема, диякон К. Новохацький після смерті дружини близько 10 років перебував у монастирі [50, арк. 35, 39-40]. Такий вибір священнослужителя, очевидно є свідченням гармонійного подружнього життя.

Однак траплялось, що сімейні стосунки не склались [13, арк. 2-3]. Необхідність одруження до рукопокладення, прагматичність у виборі нареченої, отримання дружини з парафією, неможливість розлучення могли негативно впливати в подальшому і на подружнє життя, що перетворювалось на постійні конфлікти. Це зумовило невдале сімейне життя, наприклад,

священика с. Грузьке Київського повіту А. Василевського, який часто бив дружину. У 1882 р. він навіть «насмівся» просити про розлучення, у чому йому було відмовлено. За цей вчинок єпархіальне керівництво зробило А. Василевському відповідне застереження, яке однак, як зауважував благочинний, мало подіяло на священика і знущання над матушкою ще більше посилювались. Це часто змушувало її залишати дім, а врешті вона з дітьми поїхала до батьків, які проживали у Києві. Не діяли на А. Василевського і неодноразові зауваження благочинницької ради та самого благочинного, який зазначав, що священик «впадає у відчай від негараздів у житті, які втім здаються лише йому, в дійсності однак, досить забезпеченого багатма і багатма благами від Господа, і більше від укоріненої врешті звички до згубної для нього нестриманості часом у вживанні спиртних напоїв» [109, арк. 12-13]. Також благочинний переконував єпархіальну адміністрацію у необхідності негайних заходів, які б вплинули на священнослужителя, та у неможливості залишення його у парафії «без явної шкоди для благочестя парафіян» [109, арк. 14]. Консисторія одразу позбавила А. Василевського священицького сану, дозволивши перебувати лише на причетницькому місці та відправила його на єпитимію до Києво-Видубицького монастиря під особливий нагляд настоятеля [109, арк. 85, 108-109]. В подальшому численні прохання А. Василевського про дозвіл священнослужіння не задовольнялись [109, арк. 125-126, 174-175, 178, 184]. Іноді траплялись випадки, коли клірики поводили себе з дружинами вкрай жорстоко. Так, А. Суський – священик с. Макалевич Радомишльського повіту – звинувачувався у побитті вагітної дружини, що стало причиною передчасних пологів та її смерті [111, арк. 1].

За даними Б. Миронова, духовенство було найбільш багатодітним станом тогочасного суспільства. Це пояснювалось обов'язковим, раннім одруженням, відносною матеріальною забезпеченістю (особливо з другої половини XIX ст.) та негативним ставленням (з релігійних мотивів) до засобів, які обмежували дітонародження. Середня величина сім'ї білого духовенства в Російській імперії складала 5,17 людини [561, с. 224].

Максимальної величини родини священно- та церковнослужителів досягали у 40-44-річному віці, після чого чисельність сім'ї зменшувалась. Адже місце батька успадковував один син, а інші діти влаштовували своє життя поза батьківським домом. Досягнувши 60-річного віку подружжя могло проживати з двома дітьми – одним сином – спадкоємцем батька і молодшою донькою, яка ще не вийшла заміж. Врешті пристарілі батьки доживали життя з сином [561, с. 224].

Ставлення до дітей у родинах духовенства мало традиційний для тогочасного суспільства характер. В них бачили перш за все продовжувачів роду і опору в старості. Вихованням дітей займалася в більшості мати. Вона слідкувала, щоб діти були одягнуті, нагодовані, стежила за їх станом здоров'я [579, с. 149]. У священників, зайнятих богослужіннями, виконанням треб і особливо господарством, на це залишалось мало часу [324, с. 254; 448, с. 387-388]. Відтак, останнім рекомендувалось восени, взимку, частково навесні, коли господарські турботи лише зрідка відривали клірика з дому, весь час присвячувати дітям, навчати їх читанню, письму, вести повчальні бесіди [448, с. 389]. Адже діти мали отримати бодай елементарну підготовку перед вступом до духовного училища чи Київського жіночого училища духовного відомства, яка полягала у вмінні читати, писати, рахувати, знанні основних молитов [409, с. 106; 411, с. 442; 412, с. 461].

Церковнослужителі дітям приділяли ще менше уваги. Вони й самі мали низький рівень освіти, а тому вважали головним завданням у вихованні лише навчання грамоти і співу для вступу в училище. Байдужість як священників, так і причетників до внутрішнього морального розвитку дітей було головним недоліком у вихованні [324, с. 254]. На сторінках духовних журналів ієреїв переконували у необхідності приділяти належну увагу вихованню дітей, що не мало сприйматись «чужим» і «непристойним». За інструкцією благочинним, що була укладена ще 1775 р. архієпископом московським Платоном (Левшиним), і яку Св. Синод визнав обов'язковою для всіх єпархій, вимагалось: «Щоб священно-і церковнослужителі дітей своїх виховували чесно і грамоті їх

навчати починали б принаймні з семи років, на що вам при відвідуванні церков звертати увагу, а навчивши грамоті, віддавали б у школи» [471, с. 391]. Це підтверджувалось указом Синоду 1800 р., за яким духовенство мало виховувати дітей праведно, наставляючи їх законом Божим, в покорі до влади, навчати грамоті не тільки синів, а й доньок [284, с. 96].

Особлива увага в сім'ї приділялася релігійному вихованню дітей, яких на богослужіння в церкву приносили ще немовлятами, потім вони мали відвідувати навіть ранні служби, допомагати в церкві [553, с. 48]. Ще змалку дитину ознайомлювали з основними релігійними поняттями, згодом вчили молитви, розвиваючи почуття набожності та релігійності, виховували повагу до старших, небайдужість до отримання освіти. Важливим у вихованні дітей був приклад батьків у відвідуванні церкви, дотриманні молитовного обряду, шануванні релігійних свят. Діти разом з дорослими також мали дотримуватись постів [328, с. 395-397]. Таким чином, сини кліриків ще змалку готувались до здобуття духовної освіти та продовження справи батьків. Та й серед духовенства обстоювалась думка, що саме в сім'ї священика виховуються «істинні пастирі». «Жодна інша сім'я, наприклад чиновника, торгівця, міщанина, заможного селянина та ін. не має сприятливих умов для формування і розвитку тих якостей, які повинен мати пастир церкви Христової» [321, с. 680].

Професор Київської духовної академії В. Певницький на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» зазначав, що для виховання релігійності дітей «не потребувалось ... жодних штучних прийомів». Його поради зводились до дотримання зовнішньої релігійності в домі, обов'язковим вираженням якої мала бути наявність ікон, їх шанування, порядку життя відповідно церковних постанов, частих бесід на релігійні теми. Неодмінним було носіння натільного хрестика, кожену справу починати з молитви, обов'язкове відвідування церкви у святкові та недільні дні, а ще професор наголошував на важливості доброго прикладу старших членів родини [428, с. 325, 327-330].

На шпальтах «Руководства для сельских пастырей» наголошувалось на необхідності формування батьками внутрішньої релігійності дитини, а не привчання лише до зовнішнього її вираження – бити поклони, хреститись, відвідувати церкву без належного розуміння. Саме ця прогалина у вихованні дітей була, на думку сучасника, однією з причин небажання значної кількості семінаристів присвячувати своє життя церкві [413, с. 401].

Виховання дітей кліриків перебувало під контролем благочинних. Зокрема, у 1877 р. Св. Синод підтвердив необхідність нагляду за поведінкою учнів духовних навчальних закладів у канікулярний час [221, с. 264]. Виявом особливої уваги вищої церковної адміністрації до виховання дітей духовенства є указ Синоду від 30 листопада 1883 р., що стосувався підвищення релігійно-морального виховання в духовних начальних закладах. Крім іншого, єпархіальні архієреї мали роз'яснювати батькам учнів, що «діти, виховані в християнському благочесті, приносять їм радість та втіху, а діти морально неблагонадійні – печалі та смуток». Батькам ставилось в обов'язок виховувати дітей у вченні Господньому, особливо наголошувалось на їх неодмінній присутності при богослужіннях у святкові дні, допомозі батькам у виконанні церковнослужительських функцій, як то прислужування у вівтарі, читання та спів на кліросі. Указ вимагав від благочинних, щоб при піврічних оглядах підзвітних церков, особливу увагу звертати на виховання дітей членами причтів і нагадував про обов'язок наглядати за поведінкою учнів духовних навчальних закладів під час канікул та їх ставлення до церкви. Зауваження з цього приводу благочинні мали повідомляти митрополиту [291, с. 151].

Парафіяльному духовенству навіювалась думка про шкідливість спілкування їх дітей із селянськими. Оскільки вважалось, що таким чином вони непомітно переймали багато звичок грубого селянського укладу. Особливо з «байдужістю» до такої дружби ставились церковнослужителі. Тому наполегливо рекомендувалось контролювати аби діти духовенства не звикались із звичаями, що панували в селянському побуті [324, с. 255-258]. Варто зауважити, що деякі священники намагалися обмежувати спілкування своїх

дітей з псаломницькими з причини їх товаришування із селянами, оскільки вважали, що від останніх не можна навчитись «нічого хорошого» [366, с. 545-546; 367, с. 942].

Проте, іноді у священно- і церковнослужителів не складались стосунки з дітьми. Траплялись випадки втечі дітей з дому [136, арк. 6]. Деякі клірики неналежним чином виконували батьківські обов'язки, жорстоко ставились до нащадків. Священик с. Жидовця Бердичівського повіту А. Черняхівський звинувачувався у пияцтві, побитті дружини та дітей. Через безвідповідальність батька чотири сина не отримали ніякої освіти, матушка змушена була часто звертатися до парафіян аби нагодувати себе та дітей. А у 1875 р. А. Черняхівського за побиття сина, що стало причиною його самогубства, позбавили сану та ув'язнили на один рік. Після входу з в'язниці він ще один рік перебував під наглядом поліції, йому було заборонено залишати місце проживання без дозволу [102, арк. 2, 43-46].

У випадку смерті батьків чи хвороб, що не давали можливості займатися вихованням дітей, їх могли усиновлювати близькі родичі [60, арк. 4].

Отже, домінуючу роль у родинях духовенства відігравав чоловік. Негативно позначався на стосунках подружжя прагматичний підхід до вибору нареченої. Головну роль у вихованні дітей відігравала мати. Визначальне місце у духовній сім'ї займало релігійне виховання дітей. Родини кліриків мали служити зразком та прикладом для парафіян, однак не варто надмірно ідеалізувати сімейний побут духовного стану, якому були притаманні ті ж вади, що й іншим станам суспільства.

4.3 Заходи церковної адміністрації щодо підвищення моральності

Особливу увагу церковна адміністрація звертала на моральний рівень духовенства, адже священник мав користуватися повагою, бути прикладом, моральним авторитетом для вірян. До того ж влада покладала на духовенство функції провідника урядової політики та гаранта у забезпеченні соціального спокою, особливо на Правобережжі, яке відзначалося складною

етноконфесійною ситуацією. Дбаючи про моральне обличчя священно- і церковнослужителів, церковнекерівництво вимагало дотримання відповідних правил та обмежень ще із студентської лави. Синодальним указом від 7 травня 1797 р. єпархіальні архієреї зобов'язувались наглядати за успішністю і особливо поведінкою майбутніх священників [491, с. 100].

Під пильним контролем церковної влади перебувало штатне духовенство. Указом Св. Синоду від 23 лютого 1797 р., з огляду на селянські заворушення в імперії та участь у них духовенства, єпархіальні архієреї зобов'язувались слідкувати аби священно- та церковнослужительські посади отримували «люди цілком надійні, безпорочної поведінки». У відповідь митрополит Ієрофей(Малицький) видав розпорядження, яким духовенство Київської єпархії підписками зобов'язувалось наставляти парафіян до покори владі. Так як клірики мали слугувати прикладом для вірян, то також зобов'язувались вести «безпорочне життя». Місцева церковна адміністрація слідкувала за виконанням кліром даних зобов'язань, а у випадку порушення мала негайно повідомляти Київську духовну дикастерію під загрозою суду. Від кандидатів на священно- та церковнослужительські посади, які не відповідали вищезазначеним чеснотам, духовні правління і благочинні не мали приймати «схвальних» прохань парафіян. А особи з такими документами отримували сан, лише за умови засвідчення їх належної поведінки духовним правлінням або благочинним [491, с. 98-99].

Забезпечення належного морального рівня регламентував указ Св. Синоду від 22 березня 1800 р. Особливо наголошувалось на боротьбі з пияцтвом. На думку вищої церковної адміністрації, головною причиною негідної поведінки духовенства слугував неналежний нагляд благочинних. Відтак, останнім ставилось в обов'язок чітко дотримуватись благочинницької інструкції та розпоряджень Синоду. За невідповідні сану вчинки кліриків передбачалось відправляти до Архієрейського дому або монастирів. Священно- та церковнослужителям, на яких не діяли виправні заходи, забороняли священнослужіння, переводили до інших парафій на причетницькі місця і,

зрештою, виключали з духовного стану [284, с. 94, 97]. Відповідно до синодального указу, духовні правління, благочинні Києва та Київського повіту, члени дикастерії мали висловити пропозиції щодо боротьби з негідними вчинками парафіяльного духовенства, особливо пияцтвом. До єпархіального керівництва надійшло 23 такі пропозиції. Всі сходились на думці, що однією з головних причин вживання алкоголю є незабезпеченість духовенства та поширеність цього згубного явища в парафії. Викорінення його та й загалом неналежної поведінки, автори вбачали у посиленні благочинницької влади, приділенні більшої уваги кадровому питанню, у забезпеченні достатнього матеріального утримання та поповненні церков книгами для підвищення рівня грамотності. Дикастерія, на основі цих думок, уклала власні пропозиції, які схвалив митрополит. Вони зводились до того, щоб: по-перше, приводити до присяги осіб, що брали участь у виборі священнослужителів, для підтвердження «схвалень». По-друге, заборонити шинкарям продаж духовенству алкоголю в борг під загрозою його невиконання. По-третє, для підвищення рівня освіти кліру, передбачалось дозволити користуватись лаврською, софійською і академічною бібліотеками та зобов'язати навчати дітей парафіян заповідям та молитвам. По-четверте, закоренілих у пияцтві переводити на причетницькі місця, зобов'язавши носити волосся заплетеним, заборонити ходити у рясах, а на офіційних документах підписуватись «священник или диакон состоящий за пьянство и буянство в запрещении священнослужения». По-п'яте, здійснювати нагляд за діяльністю благочинних. По-шосте, забезпечити усі парафіяльні церкви «Книгой о должностях пресвитеров приходских» та «Православное учение, или сокращенное христианское Богословие, с прибавлением молитв и рассуждения о Мелхиседеке» митрополита Платона (Левшина) [616, с. 202-204].

У 1801 р. митрополит Гавриїл (Банулеско-Бодоні) уклад грамоту до духовенства, яку поширили по всіх церквах єпархії. У ній він викривав найбільш поширені вади парафіяльного кліру: 1) часті прохання про переміщення до інших парафій; 2) інтриги з метою отримання чужого місця; 3)

заняття торгівлею, промислами; 4) пияцтво, бійки та пустослів'я. Причину митрополит вбачав, знову ж таки, у небажанні читати духовну літературу та недостатньому нагляді благочинних і духовних правлінь [616, с. 206-208].

В подальшому Св. Синод дублював подібні розпорядження. Наприклад, указом від 22 травня 1861 р. єпархіальні архієреї зобов'язували керівництво духовних навчальних закладів приділяти особливу увагу формуванню моральних якостей студентів і по завершенні навчання надавати єпархіальному керівництву якомога точні та повні їх характеристики. Також наголошувалось, щоб митрополити не висвячувати у сан осіб, які не відповідали чеснотам священика [277, с. 89].

В перші роки формування Київської єпархії російська влада розпочала боротьбу з бродяжництвом – самовільним залишенням членами причтів місць проживання. За це кліриків повертали на місця, штрафували, віддавали під суд, виключали з духовного стану. До того ж, іноді подібні мандри супроводжувались негідними вчинками, що компрометували духовенство. Та навіть синодальні укази 1784 та 1806 років про відправку мандруючих священно- і церковнослужителів на військову службу не дуже їх зупиняли [547, с. 305-307]. Згаданим указом Св. Синоду 1800 р. підтверджувалась заборона членам причтів відлучатись без дозволу благочинного з парафій далі 15 верст. Митрополит Гавриїл (Банулеско-Бодоні) погрожував непокірним виключенням з духовного стану та підписками зобов'язав дотримуватись вимог вищої церковної адміністрації [616, с. 205-206]. Однак, серед духовенства (в більшості причетників) продовжували траплятися випадки бродяжництва. Навіть у 1823 р. митрополит Євгеній (Болховітінов) зазначав, що «київське духовенство охоче відлучається з парафій і бродяжничає не тільки по своїй єпархії, але і по чужих». Тому благочинним поставлено в обов'язок, щоб при піврічних об'їздах підзвітних церков відмічати священно- і церковнослужителів, які залишали парафії без дозволу. А 28 березня 1827 р. митрополит зобов'язав дикастерію взяти підписки зі штатного та заштатного духовенства єпархії про те, що воно «нікуди не буде відлучатися від місць своїх без дозволу начальства, так як це

заборонено церковними правилами і цивільними законами» [526, с. 75-76]. Згідно благочинницької інструкції, за потреби церковнослужителям дозволялось відходити від парафії на відстань понад 25 верст в межах своєї єпархії, але тільки з відома священика, а останньому – тільки з дозволу благочинного. Для відвідування інших єпархії потрібен був дозвіл митрополита та паспорт, виданий консисторією [231, с. 11; 347, с. 381-382; 450, с. 748-749].

З міркувань забезпечення належного авторитету, на духовенство покладались майнові обмеження. Заборонялась купівля сіл та кріпаків, завиключенням осіб, які мали права спадкового дворянства [212, с. 64]. Також під заборону були «торгові промисли», оскільки ця справа вважалась «непристойною для їх звання» і суперечила стародавнім апостольським правилам [30, арк. 2]. Не допускалось заняття лихварством. Наприклад, у 1894 р. консисторія розглядала скаргу селянина І. Васикова на священика с. Павлівки Липовецького повіту О. Карповича, у якого той позичив гроші для придбання землі. Селянин звинувачував священнослужителя у істотному збільшенні суми боргу лихварськими відсотками. Слідство спростувало скаргу, однак консисторія застерегла О. Карповича «суворою відповідальністю», щоб на майбутнє не давав позики під відсотки [61, арк. 34-35, 78].

Категоричною була церковна адміністрація і у питанні порушення священиками церковного статуту, зокрема у частині дотримання постів, що ставало спокусою для мирян. Згідно резолюції митрополита, священика, який порушував таку заборону, після дворазової бесіди з благочинним звільняли з парафії. Навіть якщо священнослужитель просив консисторію дозволити йому за порадою лікаря не дотримуватися посту через хворобу шлунку, то все ж єпархіальна влада рекомендувала звертатися до більш досвідчених медиків і користуватися лише тими їх порадами, які не призведуть до порушення статуту [644, с. 81-82].

З метою забезпечення морального авторитету, обмеженням та регламентації підлягало й побутове життя, дозвілля священно-, церковнослужителів. Під заборону були алкоголь, гра в карти,

тютюнопаління, відвідування публічних місць, як то театру, балету, цирку, кінських перегонів, корчем, трактирів.

На благочинних покладался обов'язок контролю за поведінкою підзвітного духовенства [418, с. 600; 526, с. 73-74]. А за постановою консисторії 1885 р. вони мали негайно повідомляти єпархіальну адміністрацію про всі випадки слідства та притягнення до суду священно- і церковнослужителів, для розгляду питання чи можуть такі особи залишатися в духовному стані [406, с. 202].

Як міра контролю за порушниками, практикувалось встановлення особливого благочинницького нагляду за поведінкою членів кліру. Наприклад, псаломника м. Мошни Черкаського повіту І. Кравченка було звільнено з-під такого нагляду майже через п'ять років [57, арк. 1-5]. Намагання церковної адміністрації підтримувати авторитет духовного стану доходило навіть до крайнощів, зокрема, у формі таємного нагляду за дружинами пастирів, утримуючи, таким чином, членів духовної сім'ї від перелюбства [564, с. 33].

Духovenство мало дотримуватись благопристойності не тільки в поведінці, а й зовнішньому вигляді, а відтак, священник не повинен носити світський одяг та й церковний мав бути у належному вигляді. Інструкція благочинним вимагала слідкувати за благопристойністю в одязі підзвітного духовенства [491, с. 35]. Митрополит Гавриїл (Банулеско-Бодоні) помічаючи, що священники і диякони «навіть у самому Кафедральному та Архієрейському домі ходять із заплетеним волоссям, а деякі і без ряс ... і не тільки у селах, але й у містах в такому вигляді перед народом з'являються», у жовтні 1800 р. наказав «щоб вони відповідно до сану, ніде із заплетеним і нерозчесаним волоссям без ряс і кафтанів чи в іншій непристойній їм неохайності, не сміли на публіці з'являтися». Дане розпорядження митрополит повторив через місяць, оскільки багато священників одягались «в сюртуки, в яких ходять світські люди» [616, с. 206]. Відповідним чином єпархіальна адміністрація і надалі реагувала на подібні порушення парафіяльного духовенства. Зокрема, у 1874 р. консисторія повідомляла митрополита, що «багато молодих сільських священників Київської єпархії ходять по м. Києву в розстебнутих рясах наррозхрист, деякі з них носять

шалі на рясах та з'являються у консисторію у розстебнутому верхньому одязі, на зразок шинелі, що показує недбале ставлення до присутственного місця. Можна припустити, що вони і в інші присутственні місця і до цивільних посадових осіб з'являються у тому ж вигляді» [41, арк. 1-2]. Митрополит підтримав пропозицію консисторії циркулярно, через благочинних, зобов'язати священнослужителів єпархії «дотримуватись завжди і всюди необхідної встановленої звичаєм пристойності в носінні ряс і верхнього одягу, за прикладом київського градського духовенства». Благочинні мали повідомляти єпархіальне керівництво про порушників, що одягалися невідповідно сану та не дотримувались правил носіння одягу [41, арк. 2, 4]. У вересні 1913 р. єпархіальний місіонерський з'їзд під головуванням митрополита зобов'язав духовенство Київщини «здійснювати богослужіння піднесено та не поспішаючи, не спокушати паству, дозволяючи собі порушувати пости, публічно палити, наприклад на вокзалах, у вагонах, на вулицях, дотримуватись благопристойності в одязі, зачісці, не використовувати прикрас, перснів» [130, арк. 9].

Особливої гостроти питання морального рівня православного кліру на Правобережжі набувало у зв'язку із впливами католицизму. Зокрема, наприкінці 50-х років XIX ст. генерал-губернатор повідомляв міністра внутрішніх справ про те, що «моральність православного духовенства, особливо сільського, на жаль, знаходиться не на тому рівні, на якому мала б бути, з огляду на іновір'я». Та відзначав, що для його підвищення необхідно звернути увагу на моральне виховання студентів духовних навчальних закладів. Пропонував надати більше свободи єпархіальним адміністраціям при розгляді і вирішенні справ про негідні вчинки осіб духовного стану та виборі парафіяльних священників. На думку генерал-губернатора, подібні справи вирішувались поблажливота повільно, а відтак, іноді у парафіях залишалися недостойні священно- та церковнослужителі, що давало можливість іновірцям очорнювати православне духовенство. Тому він пропонував, щоб єпархіальна влада, не чекаючи суду консисторії, без будь-якої поблажливості видаляла з

парафій священників, які поводитись негідно і невідповідно сану. Водночас зазначав, що для морального піднесення духовенства необхідне належне матеріальне забезпечення та встановлення грошового збору в замість обов'язкових робіт вірян, встановлених за «Положенням...» 1842 р. [148, арк. 9 зв.-10 зв.].

Зазвичай за непорядну поведінку та правопорушення духовенство підлягало юрисдикції церковного суду – консисторії. Священнослужитель, що займав посаду духовного слідчого, проводив дізнання або слідство щодо провин або можливих злочинів членів причтів та передавав матеріали до консисторії [559, с. 153]. Ненавмисні вчинки, за незнанням, без явної шкоди розглядав єпархіальний архієрей, який викликав порушника та відповідно до ситуації, робив напоумлення або й призначав єпитимію до двох тижнів за місцем служби чи у Архієрейському домі [292, с. 65-65; 293, с. 60-61]. В «Статуті духовних консисторій» закріплювалась багатоступенева система покарань, що застосовувалась до духовенства в залежності від провини. Всього визначалось 12 позицій: 1) позбавлення сану з виключенням із духовного стану; 2) позбавлення сану та переведення на нижчі посади, але при наступних негідних вчинках передбачалось виключення з духовного відомства; 3) тимчасова заборона священнослужіння з позбавленням місця та переведення у причетники, а за умови каяття та виправлення дозвіл на священнослужіння; 4) тимчасова заборона священнослужіння без відсторонення від посади, але з накладенням єпитимії у монастирі або за місцем служби; 5) тимчасове перебування в Архієрейському домі або монастирі; 6) позбавлення місця; 7) виключення за штат; 8) посилений нагляд; 9) грошове стягнення; 10) поклони; 11) сувора або звичайна догана; 12) зауваження [292, с. 71-73; 293, с. 67-69].

Єпархіальна адміністрація не зупинялася й перед радикальними заходами. З духовного стану виключалися священно-, церковнослужителі, на яких не діяли виправні та каральні міри і які продовжували поводити себе невідповідно сану, ганьбили його [140, арк. 1-2, 11]. Наприклад, у 1831 р. за неналежне виконання обов'язків, пияцтво, негідну поведінку митрополитом

Євгенієм 13 священників позбавлено сану та відправлено у розпорядження губерньського правління, 12 – назавжди переведено у причетники, 1 священника (вдівця) назавжди відіслано до Беліловського монастиря на послух із заборону священикослужіння [526, с. 78].

У звітах київських митрополитів Св. Синоду про стан єпархії відзначалось, що загалом, моральність православного духовенства залишалася на досить високому рівні. Зокрема, у 1865 р. митрополит Арсеній (Москвін) відзначав належний моральний стан кліру, а випадки «порушення благопристойності», які траплялися в більшості серед причетників, пояснював «почасти від грубощів сімейного укладу», а частіше за все через «грубе селянське середовище». Того ж року за результатами розгляду консисторією 135 справ про поведінку та вчинки кліриків, одного священника позбавлено сану, ще одного переведено у причетники, а 27 осіб, в більшості церковнослужителів, відіслано у монастирі [120, арк. 3]. У 1866 р. кількість злочинних та невідповідних сану вчинків, порівняно з попереднім роком, дещо зменшилась. До консисторії таких справ надійшло 130 і по 52 єпархіальна адміністрація винесла обвинувачувальні присуди. Серед них найсуворіші покарання отримали 3 священнослужителі, яких перевели в причетники, та 4 церковнослужителі виключили з духовного стану [105, арк. 784-785]. 1875 р., за результатами розгляду 95 справ, консисторія визнала провини за 27-ма особами. Загалом, митрополит повідомляв Св. Синоду, що духовенство єпархії поводило себе «відповідно до свого звання», докладало максимум можливих зусиль для повчання парафіян істинам віри, ревностійснювало богослужіння, завзято ставилося до свого учительського обов'язку, слідкувало за ставленням вірян до церкви, ближніх, укріплювало віру, відновлювало добрі стосунки у сім'ях, застерігало від відвернення від православ'я [119, арк. 7-8]. У 1881 р. на розгляді Київської духовної консисторії перебувало 468 справ (включаючи ті, що залишились з минулих років) про негіднівчинки духовенства. З них остаточно вирішено 346: визнано винними та покарано 40 осіб, що складало 1,2 % від усієї чисельності білого та чорного духовенства єпархії. Найсуворіші

покарання були такі: 2 священники переведено на нижчі посади, 20 причетників виключено з кліру, 1 священник, 1 ієродиякон, 1 причетник отримали епитимію у монастирі. Цей показник був відчутно нижчим у порівнянні з двома попередніми роками: у 1879 р. покарано 50 членів причтів, а у 1880 р. – 118 [227, с. 239]. У 1886 р. з 2 976 священно- та церковнослужителів єпархії за різні порушення було засуджено 25 осіб, що складало 0,8 % [643, с. 48], а в 1900 р. різних покарань зазнав 21 представник духовенства Київщини [571, с. 32].

Здійснена нами систематизація судових справ по роках, (за виключенням 784 справ, переважну більшість з яких складають стосунки в середині кліру, де чітко не вказується хто з членів причту порушник), виглядає так [169; 170; 171; 172; 173; 174; 175; 176]:

Роки	Священники	Диякони	Дячки	Паламарі	Псаломники	Всього
1800-1809	376	13	76	31	-	496
1810-1819	334	27	71	37	-	469
1820-1829	396	39	83	45	-	563
1830-1839	321	40	63	21	-	445
1840-1849	602	105	221	76	1	1005
1850-1859	599	96	263	134	-	1092
1860-1869	648	53	232	91	1	1025
1870-1879	451	35	111	49	4	650
1880-1889	193	9	43	8	11	264
1890-1899	233	10	3	2	72	320
1900-1909	572	29	1	-	344	946
1910-1917	534	40	-	-	193	767
Всього	5259	496	1167	494	626	8042

З наведених даних видно, що з 8 042 справ за 1800-1917 рр. 3 122 (38,8 %) припали на 40-60-ті роки XIX ст., тобто період дії «Положення...» 1842 р., яке істотно вплинуло на погіршення відносин між духовенством та мирянами. Водночас найбільший відсоток справ – 5 259 (65,4 %) від загальної кількості, що розглядались консисторією, стосувалась священників. Це можна пояснити досить жорстким контролем церковної адміністрації за священнослужителями. Причетників стосувалось 2 287 справ, дияконів – 496, що у відсотковому співвідношенні складає відповідно 28,4 % та 6,2 %.

Підрахунки В. Меші за описами фонду Київської духовної консисторії в частинах, які стосуються судових функцій, засвідчили, що за період 1875-1900

рр. найбільший відсоток неблаговидних вчинків припадає на стосунки між священиком та парафіянами, потім – порушення у сфері взаємовідносин священиків і церковнослужителів та побуті (пияцтво, гра в карти, сварки) і на третьому місці зловживання службовим становищем (привласнення церковних коштів, будівельних матеріалів тощо) [557, с. 169].

Матеріали 127 фонду «Київська духовна консисторія» дають змогу з'ясувати види порушень парафіяльного духовенства у 1800-1917 рр. (див. додаток Е). Наведені дані свідчать, що перше місце займають слідство і суд за побиття, образи та грубе ставлення до парафіян, хабарництво, розтрату, привласнення церковних грошей і майна, розповсюдження неправдивих чуток та ін. – 2 219 справ або 25,1 % від загальної кількості. На порушення у побуті (сімейні стосунки, пияцтво, гра в карти, позашлюбні зв'язки, сварки, бійки та ін.) припало 2 072 справи, що у відсотковому співвідношенні становить 23,5 %. Третє місце займають скарги парафіян на образи, побої, крадіжки, не допуск до виконання треб, захоплення землі і майна, несплату боргів та ін. – 1 812 справ (20,5%). Значний відсоток становлять справи щодо конфліктів між священно-іцерковнослужителями (скарги, образи, сварки, бійки та ін.) – 737 справ або 8,4%.

За невідповідну сану поведінку з духовенства бралися підписки, якими зобов'язували «жити скромно і миролюбно» [93, арк. 1]. Досить часто конфлікти з парафіянами, грубе ставлення до них оберталися для священно- та церковнослужителів кількомісячним перебуванням у монастирі [108, арк. 65-66]. Відбуваючи таке покарання члени причтів підпорядковувалися монастирській слухняності та праці [592, с. 142]. Розгляд консисторією справ, що виникали між кліриками на побутовому ґрунті могли припинятися у випадку примирення сторін [103, арк. 92].

Суворими покараннями єпархіальна влада боролася з пияцтвом серед духовенства. Так, у 1844 р. диякону с. Матусове Черкаського повіту М. Кейзеру за те, що бажаючи пригостити селян горілкою в нічний час пішов до корчми, було призначено 300 поклонів на тиждень при благочинному та парафіяльному

священику. Окрім того, він підпискою зобов'язувався утримуватись від подібної поведінки [94, арк. 7-8]. У 1850 р. диякон с. Житні Гори Васильківського повіту Г. Іванча за пияцтво був відправлений на два місяці до Мошногірського монастиря [97, арк. 44]. У 1874 р. заштатного священика М. Липківського з с. Рижавки Уманського повіту, як вдівця і безсімейного, за пияцтво назавжди відправлено до Виноградського монастиря [71, арк. 3]. Священик с. Чопівці Радомишльського повіту Д. Симонович, що перебуваючи у стані сп'яніння здійснив спробу самогубства, у 1884 р. був позбавлений парафії із заборною священнослужіння та переведений на причетницьку посаду [106, арк. 294]. У 1883 р. священик с. Торчин Радомишльського повіту П. Ципріанович «за нетверезе життя» був переведений в причетники з заборною священнослужіння «до щирого каяття і виправлення» [267, с. 464]. Священика с. Березівки Уманського повіту Л. Маковського у 1885 р. відсторонено від священицького місця із заборною священнослужіння та відправлено у Богуславський монастир «до каяття і виправлення» [145, арк. 9]. У 1902 р., за пияцтво та грубість з парафіянами, псаломника с. Заліське Звенигородського повіту І. Баккалинського було виключено з духовного стану [89, арк. 111]. Проте не завжди у ході слідства підтверджувались звинувачення кліриків у пияцтві [112, арк. 12 зв.; 129, арк. 24].

Жорстку позицію займало церковне керівництво до неналежного виконання парафіяльним духовенством службових обов'язків. Наприклад, у 1852 р. священику с. Веселий Кут Таращанського повіту О. Лісинському призначено 100 поклонів за нетверезість та «нечистота на престолі біля Святих Дарів и в ящику, де зберігалось святе миро» [100, арк. 1]. Дячок с. Талалай Бердичівського повіту І. Корендович у 1883 р. місяць перебував у Києво-Видубицькому монастирі за неналежне виконання обов'язків, немиролюбне ставлення до священика і вірян та негідну поведінку [107, арк. 66-67]. За вінчання незаконних шлюбів священик І. Павлович був виключений за штат [68, арк. 30], а священику К. Королькову, з огляду на щиросердне каяння та безпорочну службу, пом'якшили покарання, призначивши двомісячне

перебування в Києво-Видубицькому монастирі. Проте, з нагоди хрещення спадкоємця престолу князя Олексія Миколайовича К. Корольковазвільнили від виконання рішення консисторії [126, арк. 1, 5].

В українських губерніях рівень правопорушень духовенства був дещо нижчим, ніж у середньому в імперії [557, с. 169] і загалом не йшов у порівняння з іншими суспільними станами. Для прикладу: за статистичними даними за 1881 р., на 100 тисяч парафіяльного духовенства припадало лише 2 підсудних, для порівняння дворян – 910, купців та почесних громадян – 58, міщан – 110, селян – 36 [644, с. 83].

До слова, світська влада також стояла на захисті авторитету православного кліру. Зокрема, у 1912 р. трупю мандрівних артистів під час одного з спектаклів у Київській губернії виконувалась пісня, «яка була пасквілем на духовенство». Реакцією влади стало розпорядження київського губернатора О. Гірса, за яким повітові справники мали посилити нагляд за різноманітними публічними заходами, концертами, спектаклями, вечорами, лекціями тощо. Поліцейські слідкували, щоб організатори та учасники не допускали «нічого образливого для православної церкви і духовенства» [132, арк. 26].

Отже, на духовенство покладалася значна кількість обмежень морально-етичного характеру. Слідкуючи за моральним станом священно- і церковнослужителів, церковна адміністрація прагнула тримати на належному рівні їх авторитет та Православної церкви в цілому. У зв'язку з цим не допускалось порушення церковного статуту, велася боротьба з бродяжництвом, регламентувалося дозвілля, зовнішній вигляд кліру, поведінка у громадських місцях.

Таким чином, як свідчить дослідження широкої джерельної бази, шлюбно-сімейні стосунки та моральність духівництва перебували під пильним контролем вищої церковної адміністрації та органів державної влади. Існувала ціла система обмежень та заборон, завданням якої було забезпечення взірцевої поведінки парафіяльного духівництва та відповідного рівня моральності, що мало забезпечувати керівну роль православних пастирів духовною сферою

життя суспільства. Заохочувались і схвалювались шлюби тільки між представниками духовного стану, тому нагляд за ними був у віданні благочинних. Розірвання шлюбу не схвалювалось, а тому чітко визначалися умови розлучення. Характер шлюбних відносин дуже вирізняв духовенство з-поміж інших суспільних станів.

Не менше особливостей мало і сімейне життя православного парафіяльного духовенства. Вважалося, що сім'я для кожного пастира має бути малою церквою, а відтак культивувались особливі принципи сімейного життя. Непорушними нормами для всіх членів сім'ї духовної особи вважалося дотримання молитовного обряду у повсякденні, дотримання постів. Законодавчо була закріплена норма про обов'язковість сповіді та причастя. Особлива роль в сім'ї відводилась матушкам, на яких покладалось ряд обов'язків, відмінних від обов'язків дружин в інших сім'ях. Контролювалось і виховання та навчання дітей духовенства.

Церковна адміністрація пильно слідкувала за моральністю парафіяльного сільського духовенства. Сформувалась ціла система заборон і покарань аж до виключення з духовного стану.

Усе це мало забезпечувати особливу роль духовенства як духовних пастирів, які були зобов'язані сприяти поліпшенню духовно-моральних засад життєдіяльності суспільства загалом.

РОЗДІЛ V. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПОТРЕБИ ТА ДОЗВІЛЛЯ ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА

5.1 Освітній рівень

На початку XIX ст. освітній рівень духовенства залишався на досить низькому рівні. Свідченням того можуть слугувати дані про освіту священників м. Києва та дев'яти повітів (крім Уманського, Чигиринського, Черкаського) Київської єпархії у 1800 р. (див. додаток Д). З 1 140 священників дев'яти повітів єпархії лише 268 отримали духовну освіту, що складало 23,5 %. Але з них у православних навчальних закладах – 104 священники (38,8 %). Більшість протопопів та священників (164 особи або 61,2 %) здобували освіту у католицьких та уніатських навчальних закладах. У цьому плані православне духовенство особливо поступалося римо- та греко-католицькому, яке мало значно вищий освітній ценз.

У перші десятиліття XIX ст. більшість священників була т. зв. «псалтирниками» або «дячковськими богословами», так як отримувала професійну підготовку у сільського священно-, церковнослужителя. Наука зводилась до навчання читанню і письму, співу та читанню на кліросі, прислужування священнику у вівтарі, ходіння з причтом по потребах та практичних настанов про поведження священно-, церковнослужителя при богослужінні. Таким чином, більшість духовенства не отримувала професійної освіти у духовних навчальних закладах, а здобувала підготовку у богослужбовій практиці. Але поступово такі клірики виходили за штаті до середини XIX ст. їх майже не залишилося, а вільні посади займали випускники семінарій [542, с. 507-508, 531]. Тому одне з провідних місць в діяльності митрополитів займала проблема підвищення рівня освіти духовенства. З цією метою ще митрополит Ієрофей (Малицький) використовував спадковість парафій, закріплюючи місця за тиминаступниками, які навчались у Київській академії [491, с. 114]. Також він утримував вихованців у бажанні припиняти навчання до його повного

завершення, що було дуже поширеним. З цією метою використовувались і заохочувальні заходи, як то: отримання кращих священно-, церковнослужительських місць, посвячення в стихар [491, с. 169-172]. Дала результат і робота митрополита Ієрофея, спрямована на збільшення контингенту учнів в академії з духовних сімей. Зросла чисельність вихованців з Київської єпархії та водночас зменшилось число дітей кліриків з інших регіонів та різночинців [491, с. 174].

	Діти духовенства	Діти різночинців
1797 р.	Київської єпархії – 278 інших єпархій – 297 всього – 575	270
1799 р.	Київської єпархії – 334 інших єпархій – 210 всього – 544	234

Цю лінію продовжували і наступні архієреї, в результаті чого у 1806 р. 90 % учнів академії були синами священно- і церковнослужителів саме Київської єпархії [644, с. 81].

Митрополит київський Гавриїл (Банулеско-Бодоні) у зверненні до дикастерії 2 липня 1800 р. наголошував на недостатності уваги, яку приділяли клірики навчанню дітей, оскільки або вони навчалися вдома, або в уніатських училищах, а деякі взагалі залишались без освіти, тобто були непідготовленими до священно-, церковнослужительських посад. Тому митрополит вимагав, щоб усіх синів духовенства віком від 8 до 14 років також і тих, що вже здобували освіту у навчальних закладах єпархії і за її межами, відправити на навчання до Київської академії «без будь-яких відмовок, щоб можна було углядіти і їх розуміння, і вчення, так і поведінку». За ігнорування даного розпорядження митрополит погрожував не тільки відмовою у наданні місця служби, а й виключенням з духовного стану. За відомістю, складеною в січні 1801 р., нараховувалось 719 дітей духовенства, які мали б навчатись в академії. Варто зауважити, що майже половина з них не була відправлена на навчання у зв'язку з бідністю, чи станом здоров'я, а також було чимало випадків свідомого небажання батьків. Примусові заходи призводили до непоодиноких випадків втеч учнів з академії. Таке ставлення до освіти перетворювалося на проблему

для Православної церкви регіону. З цього приводу дикастерія указом від 7 березня 1801 р. погрожувала присилати до таких батьків за їх рахунок спеціального посланця за дітьми, а в кого були поважні причини, то мусив повідомити про них єпархіальну адміністрацію. За розпорядженням митрополита від 23 січня 1803 р. боролися з поширеним явищем – утриманням вдома батьками чи родичами учнів після канікул – штрафами. З протопопів стягувалось 3 руб., благочинних – 2 руб., священників – 1,5 руб., дияконів – 1 руб., церковнослужителів – 50 коп. [616, с. 269-272].

Митрополит Гавриїл констатував невідповідність дітей священно- та церковнослужителів до причетницьких посад. Причину цього вбачав у неналежному нагляді духовних правлінь і благочинних, оскільки діти кліриків самовільно відлучались з парафій, займаючись різними промислами, службою у світських людей, господарством, не приділяючи час «церковним знанням». Відтак, митрополит заборонив самовільне залишення парафій, зобов'язавши благочинних та священників контролювати, щоб церковнослужителі навчались читати не тільки церковні, а й світські книги, писати, нотному співу, церковному уставу, знанню пасхалії та вивчали катехізис. Для цього встановлювався термін в один рік. Тих причетників, які по завершенні року не опановували необхідними знаннями або самовільно відлучались з парафій, митрополит погрожував виключити з духовного стану. Та й такі заходи залишались малодієвими. У 1803 р. протоієрей І. Сулима, що екзаменував кандидатів на священно- і церковнослужительські посади, повідомляв єпархіальну адміністрацію про їх неналежний рівень підготовки [616, с. 193-195].

Місцеве церковне керівництво, тримаючи на контролі питання освіченості духовенства, вимагало звітності від духовних правлінь про кількість кліриків, що здобули освіту. Так, станом на 1823 р. у Чигиринському повіті 27 священників навчались у «колишній» (до реформування) Київській академії. З них 8 осіб слухали богослів'я один рік, 4 – два роки, 12 – три роки, 1 священник слухав філософію один рік і 2 – два роки [29, арк. 21-22].

За реформою 1808-1814 рр. в Російській імперії утворилася триступенева система духовної освіти та вводилось обов'язкове зарахування дітей кліриків до навчальних закладів. Вони поділялися на духовні училища, які давали початкову освіту, семінарії – середню та академії – вищу. Така система духовної освіти залишалася незмінною до кінця синодального періоду. В Київській єпархії вона складалася з п'яти чоловічих духовних училищ (Києво-Подільського, Києво-Софійського, Богуславського, Черкаського і Уманського), семінарії та академії [38, арк. 16-17; 39, арк. 4-5; 43, арк. 20]. З 1800 р. створювались т. зв. «російські школи», де отримували освіту учні, яким важко давався семінарський курс з його іноземними мовами, а за указом Св. Синоду того ж року заборонялось виключення з семінарії та академії невстигаючих учнів. Така Київська школа проіснувала до 1819 р. [523, с. 273-274; 616, с. 274-275]. Вихованцям семінарії заборонялось відвідування інших навчальних закладів [155, арк. 1-3].

Для підвищення професійного рівня духовенства практикувалось екзаменування претендентів перед призначенням на вакантне місце. Ще у 1800 р. митрополит Гавриїл з огляду на представлення духовними правліннями і благочинними на священно-, церковнослужительські посади кандидатів, що «у читанні книг, а особливо проповідей невмілі, як і у співі та церковному уставі», зобов'язав їх екзаменувати. У разі недостатньої підготовки, таким претендентам відмовлялось у отриманні парафії [616, с. 193]. Наприклад, у 1817 р. у ході іспиту студента Київської академії А. Серединського на дяківську посаду в с. Ороне Радомишльського повіту виявилось, що у читанні церковному він «не зовсім впевнений, співати по нотах вчиться, по гласах уміє». Місцевий священник К. Стефанович підпискою зобов'язувався «всьому, що стосується тієї посади навчити через рік неодмінно, в іншому ж випадку підлягає неминучому штрафуванню» [35, арк. 4]. У 1885 р. протоієрей Києво-Софійського собору М. Флоринський екзаменував претендента на псаломницьке місце в с. Луку Таращанського повіту Н. Значковського. Відгук екзаменатора був позитивним: як «досить добре» оцінювалось читання російською, церковнослов'янською,

знання церковного уставу, спів, а Символ Віри, заповіді і головні молитви «знає добре і розуміє» [53, арк. 6].

За «Положенням про способи покращення становища духовенства» від 6 грудня 1829 р. єпархіальні адміністрації зобов'язувалися призначати на священицькі посади, як у містах так і селах, випускників духовних семінарій та академій. У випадку недостатньої кількості семінаристів для заміщення священнослужительських посад, мали переводити їх з інших єпархій. Лише за відсутності кандидатів для отримання сану у власній та інших єпархіях, дозволялось рукопокладати у священики осіб із незавершеною семінарською освітою, але відповідної поведінки та не молодших 30 років. Обумовлювалось, що випускники академій мали перевагу перед семінаристами [32, арк. 4], а відповідно до статуту семінарій, місця в єпархіях мали отримуватись суворо «по ступеням, по кожному розряду учням семінарій присвоєним». Тому без перебільшення, реформа різко змінила ставлення кліриків до професійної освіти. Якщо раніше духовенство не надто бажало її здобувати, то у середині ХІХ ст. розуміло, що чим краща освіта, тим більші перспективи відкривались [587, с. 149-150]. Тому отримання освіти стало рівнозначним отриманню місця.

Значну увагу питанню освіченості духовенства приділяв митрополит Євгеній (Болховітінов). Для скорочення контингенту малограмотних кліриків і заохочення духовенства віддавати дітей в навчальні заклади, митрополит здійснював ретельний відбір кандидатів не лише на священицькі, а й причетницькі місця. Обов'язковим було екзаменування претендентів на священно- і церковнослужительські посади, незважаючи на отриману освіту [526, с. 62-63]. Все ж духовенство продовжувало не надто охоче відправляти дітей на навчання. У 1827 р. митрополит зазначав з цього приводу, що в кожному повіті багато повнолітніх дітей духовенства без освіти, нічим не зайнятих. Тому, відповідно до статуту училищ, він зобов'язав духовні правління та благочинних обов'язково відправляти дітей 7-8 річного віку здобувати початкову освіту, за винятком, коли батьки зобов'язуються навчати їх до 12-річного віку для вступу одразу в повітове училище. Тих священно- і

церковнослужительських дітей, які за віком не могли навчатись, під загрозою штрафу мали готувати до причетницької посади священики при церквах. Також митрополит наголошував, що при призначенні на парафію перевага віддавалась претендентам з освітою [167, арк. 1-4].

Проте і надалі подібні розпорядження не надто переконували батьків. Махнівське духовне правління повідомляло єпархіальне керівництво, що значна частина дітей священно- та церковнослужителів навчалася вдома, не отримуючи належної підготовки. «Деякі тільки вчать писати, а інша наука полягає тільки в часослові та псалтирі, але без розвитку розуму і освіченості моральної ... та й саме навчання псалмів є лише машинальним». Станом на 1836 р. у Махнівському повіті 70 хлопчиків віком від 6 до 13 років та 81 дівчинка 7-13 років залишалися при батьках. Тому духовне правління просило митрополита про дозвіл навчатися дітям кліриків у світському училищі м. Махнівки, оскільки з огляду на невелику віддаленість це вимагало менших витрат на їх утримання. І дане прохання митрополит Євгеній задовольнив [159, арк. 1-7].

Безумовно, заходи церковного керівництва сприяли поступовому підвищенню професійного рівня парафіяльного духовенства. Так, у звіті за першу половину 1839 р. благочинного 9-го округу Уманського повіту І. Комарницького, у віданні якого знаходилось 14 церков, лише один паламар с. Полянецьке у читанні книг, співі, знанні церковного уставу мав відмітку «малограмотний». Всі інші священно- та церковнослужителі округу оцінювались як «хорош», «исправен», «знающ» [45, арк. 2-2 зв.].

Однак, через складне матеріальне становище далеко не кожному священику вдавалося забезпечити дітям гідне утримання, через те не всі студенти духовних навчальних закладів проходили повний курс навчання. Наприклад, священик радомишльської Соборної церкви К. Завадський просив єпархіальне керівництво про дозвіл навчати синів у світському повітовому училищі м. Радомишля, оскільки не мав змоги утримувати їх у Києві [159, арк. 8-9]. Прийняте у 1842 р. «Положення...» та запровадження виплат жалування,

ефективно вплинули і на підвищення освітнього рівня духовенства. Так, митрополит Філарет (Амфітеатров) у 1857 р. зазначав, що в час його призначення на київську кафедру (1837 р.), лише 1/5 частина духовенства єпархії мала семінарську освіту, а тепер ледве 1/12 не закінчили семінарії і число учнів у ній майже подвоїлося [437, с. 443-444].

Все ж здобуття освіти продовжувало залишатися одним з головних джерел витрат в сім'ї клірика. До того ж родини духовенства, як правило, були багатодітними і навчатись могли кілька дітей одночасно [341, с. 470-473]. Наприклад, четверо дітей диякона м. Городища Черкаського повіту К. Мировича здобували освіту в різних навчальних закладах: двоє синів у Черкаському духовному училищі, один син у сільськогосподарському і донька в 6 класі Київського єпархіального училища для дівчат духовного стану. Прохання про звільнення від плати за навчання доньки було відхилено, а через неврожайний рік та витрату коштів на лікування дружини за ним нараховувалась заборгованість у розмірі 80 руб. Тому К. Мирович просив консисторію дозволити позичити у церкві 100 руб. з 3 000 її коштів. Консисторія дозволила видати гроші під 3,6 % річних [77, арк. 2-3].

Та все ж, попри заходи центральної та єпархіальної адміністрацій, значна частина духовенства на середину XIX ст. залишалася поза освітою. Наприклад, у Київській єпархії, за даними духовної консисторії, 242 з 1 252 православних священнослужителів, тобто кожен п'ятий, не мали взагалі ніякої освіти. Така ситуація була характерною і для інших єпархій Правобережжя. Тому київський генерал-губернатор у звіті царю за 1853-1855 рр. зазначав: «Залишається бажати, щоб (православне) духовенство було культурнішим та освіченішим...» [539, с. 264-265]. Відсутність освіти у кліриків була причиною виключення їх з духовного стану. Так, у 1865 р. митрополит Арсеній (Москвін) наказав виключити всіх безмісних та безграмотних осіб, що старші 15 років [255, с. 89].

Поступово освіченість духовенства зростала. У звіті Св. Синоду про стан єпархії у 1865 р. митрополит зазначав, що священно- та церковнослужителі

єпархії мають «достатній рівень освіти». Майже всі священники отримали семінарську освіту, причетники ж навчалися у духовних училищах і нижчих класах семінарії [120, арк. 3].

З кінця 1860-х років юридично ліквідовувалась станова замкнутість православного духовенства. Відповідно діти кліриків не були зобов'язані отримувати виключно духовну освіту. Все ж і в пореформений час духовні навчальні заклади продовжували надавати освіту переважно дітям священно-, церковнослужителів. Зокрема, у 1876 р. в духовних училищах Київської єпархії з 772 учнів 34 особи не належали до духовного стану [458, с. 154]. У 1882-1883 навчальному році у Київській семінарії з 473 вихованців з сімей кліриків нараховувалось 452, дворянства – 3, чиновників – 8, міщан – 4, селян – 3 та 3-є іноземців-болгар [336, с. 474]. В Київській академії у 1881-1882 навчальному році з 198 студентів 189 були синами священно- та церковнослужителів, 2 – чиновників, 2 – службовців духовних училищ, 1 – селянина та 4 – іноземців (3 болгар і 1 чорногорець) [360, с. 373]. Хоч поступово частка представників світських станів зростала, та все ж вихідців з духовних родин була переважна більшість. Наприклад, на 1 вересня 1913 р. у Київській семінарії з 455 вихованців (в тому числі 2 іноземці) з мирян нараховувалось 80, що складало 17,6 % [183, с. 68].

Частина дітей духовенства обирала й світську освіту. Наприклад, у 1878 р. в навчальних закладах м. Києва дітей священно- і церковнослужителів навчалось: у 1-й гімназії – 51 особа з 655, 2-й гімназії – 78 з 655, 3-й гімназії – 52 з 476, колегії Павла Галагана – 12 з 50, прогімназії – 25 з 293. Також представники духовного стану навчалися у реальному, ремісничому, юнкерському училищах, військовій гімназії, але у відчутно меншій кількості. Наприклад, у ремісничому училищі з 140 учнів тільки 2 були вихідцями з родин кліриків. Це можна пояснити тим, що духовенство все ж прагнуло дати дітям гуманітарну освіту. В класичних гімназіях та колегії Павла Галагана кількість студентів з духовного стану складала дещо більше 10 % від загальної чисельності [361, с. 5-6]. Кардинально ситуація не змінилася і на початку ХХ

ст. На 1 січня 1903 р. у гімназіях та прогімназіях Київського навчального округу з 10 441 особи представники духовних сімей склали 6,4 %. У реальних училищах – 1,9 % [366, с. 544-545].

У звіті київського митрополита Св. Синодові про стан єпархії за 1875 р. відзначалось, що майже всі священники, за виключенням 43, отримали повну освіту у духовній семінарії, а 30 з них мали академічну освіту. Також зазначалось, що в Київській єпархії була достатня кількість кандидатів на місця священників та дияконів з випускників семінарії, яких у 1875 р. нараховувалось 88, а на місця псаломників вистачало претендентів із незавершеною семінарською освітою [119, арк. 6-7]. Варто зауважити, що переважна більшість духовенства не бажала продовжувати навчання в академії, оскільки для отримання священницького сану цілком вистачало семінарського курсу. Академія готувала високоосвічених духовних пастирів, її випускники займали посади священників у великих містах, викладачів духовних навчальних закладів, кандидатів на вищі церковні посади. Єдиними місцями служби, на які обов'язково призначалися особи з вищою богословською освітою, були посади викладачів Київської академії та семінарії, законовчителів, священників кафедрального собору [524, с. 330]. Упродовж останньої чверті XIX ст. Київська академія підготувала близько 4 400 служителів церкви найвищої кваліфікації [641, с. 19].

Попри недоліки семінарської освіти, все ж вона давала більш-менш пристойний загальноосвітній рівень. Адже значна частина випускників ставала не тільки священно- та церковнослужителями, а й працювала викладачами, ветеринарами, чиновниками, деякі продовжували здобувати освіту в університетах [505, с. 102]. Чисельність освіченого духовенства Київської єпархії в другій половині XIX ст. можна побачити за даними таблиці:

1879 р. [122, арк. 14-15]				1899 р. [125, арк. 40]			
	Усіх	Закінчили богословський курс	Закінчили філософський курс		Усіх	Закінчили богословський курс	Закінчили 4 клас семінарії
протоіереї	30	30	-	протоіереї	54	54	-
священники	1297	1263	34	священники	1336	1286	36

диякони	64	1	33	диякони	188	11	28
причетники	1616	19	15	псаломники	1409	67	107

Як видно, майже всі священники мали семінарську освіту. Дияконів з середньою фаховою освітою було значно менше, оскільки для проходження їх служби це не було обов'язковим. Вистачало освіти духовних училищ. Відсоток псаломників з семінарською освітою був мізерним. Однак, спостерігається тенденція до зростання кількості церковнослужителів, що навчались у семінарії. Якщо у 1879 р. їх нараховувалось 2,1 %, то у 1899 р. – 12, 3 %. Кількість псаломників з повною семінарською освітою залишалася низькою і на початку ХХ століття. З 1563 псаломників єпархії 44 отримали повну середню спеціальну освіту, що складало 2,8 %. Характерно, що 17 з них служили у Києві, 2 – у повітових містах (Умані та Радомишлі), решта 25 – у сільських парафіях [355, с. 712].

З метою удосконалення богослужбового співу, що слугувало показником професійності причетників, відповідно до затвердженої митрополитом постанови ХХVIII єпархіального з'їзду (1912 р.) та розпорядження єпархіальної адміністрації від 29 травня 1913 р., у Києві діяли псаломницькі курси. Обов'язки керівника покладалися на кафедрального протоієрея М. Златоверховникова. Слухачів готували до керівництва хором у сільських парафіях [201, с. 115-116]. Псаломники засвоювали теорію співу і музики, сольфеджіо, методику співу, восьмиголосся, навчались грі на скрипці, проводились практичні заняття з диригентства. Курсисти співали під час богослужінь у церкві Києво-Софійського собору. Керівництво хором у будні дні почергово здійснювали самі псаломники, у недільні та святкові дні – викладачі [382, с. 719-720]. У 1913 р. підготовку на курсах пройшов 31 причетник єпархії, у 1914 р. – 30. Вони не тільки удосконалювали церковний київський наспів, але й за результатами іспиту отримували право на викладання церковного співу в початкових школах, створення церковних хорів та керівництво ними [183, с. 142-143; 201, с. 116-117].

У містах духовенство мало істотно вищий рівень освіти, а найвищий спостерігався в єпархіальному центрі. Протягом останньої чверті XIX ст. у Києві простежувалась тенденція до зростання частки священників, які мали вищу богословську освіту. На середину 90-х рр. XIX ст. 45 священників Києва закінчили духовну академію, а 28 – семінарію. Та вже на 1900-го р. при зростанні кількості священницьких місць, у Києві число священників-семінаристів скоротилося до 13 [524, с. 328].

Духовенство залишалося однією з найосвіченіших верств тогочасного суспільства, не поступаючи за рівнем грамотності дворянству. Загалом, по імперії у 1857 р. середній рівень грамотності серед дворян (старших 9 років) становив 77 %, серед духовенства – 72 %, а у 1897 р. – 86 та 89 % відповідно [561, с.104]. За даними Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. у Київській губернії рівень грамотності осіб духовного стану старших 9 років складав 90,1 %, для порівняння відсоток грамотності дворянства складав 90,3 %, міщанства – 45 %, селянства – 16,4 % [229, с. 52-54]. Однак, варто зауважити, що за рівнем освіти духовенство переважало дворянство, оскільки переважна більшість священнослужителів навчалась у семінаріях і академіях, де отримувала середню або вищу професійну освіту. Про вищий рівень освіченості духовного стану, порівняно з дворянством, свідчить і те, що в імперії на 1897 р. у вищих та середніх навчальних закладах отримали освіту 33,5 % дворянства, а серед духовенства – 58,5 % [561, с. 104].

Освітній ценз парафіяльного духовенства Київської єпархії у 1909 р. можна унаочнити так [181, с. 24-25, 28-29]:

	Усіх	Закінчили духовні академії	Неповний курс духовних академії	Університети	Інші ВНЗ	Закінчили духовні семінарії	Неповний курс духовних семінарій	Закінчили гімназії і реальні училища	Неповний курс гімназій і реальних училищ	Закінчили духовні училища	Неповний курс духовних училищ	Початкові світські навчальні заклади	Домашня освіта
протоієреї	97	36	1	-	-	60	-	-	-	-	-	-	-

священники	1372	52	-	-	1	1141	73	31	8	42	12	9	3
диякони	261	-	-	-	-	17	40	6	3	44	62	55	34
псаломники	1296	-	-	-	-	39	99	3	10	159	263	390	333
усіх	3026	88	1	-	1	1257	212	40	21	245	337	454	370

З наведених даних видно, що вищу освіту в єпархії мали 90 священнослужителів з 3 026 кліриків, що складало 3 %. Протоіереїв вищу освіту отримали 37 осіб (38,1 %), священників 53 особи (3,9 %). Частка священно-, церковнослужителів з середньою освітою (враховуючи неповну) складала 1 530 осіб або 50,6 % штатного духовенства. Протоіереїв з середньою освітою нараховувалось 60 осіб (61,9 %), священників 1 253 (91,3 %), дияконів 66 (25,3 %), псаломників 151 (11,6 %). Початкову освіту мали 63 священники (4,6 %), 161 диякон (61,7 %) та 812 псаломників (62,7 %). Домашню освіту отримали 3 священники, 34 диякони, 333 псаломники, що у відсотковому виразі складало відповідно 0,2 %, 13 % і 25,7 %. Загалом, кількість протоіереїв та священників з вищою та середньою освітою (враховуючи неповну) складала 1 403 особи або 95,5 %. Цей показник був дещо вищим, ніж в середньому по імперії, так як середньостатистичний складав майже 90 % [181, с. 26-27].

Наведені дані можна проілюструвати на прикладі Уманського повіту. Станом на 1915 р. з 149 протоіереїв і священників (відсутні дані по церкві св. Марії Магдалини м. Умань) 1 протоіерей Соборно-Успенської церкви повітового міста отримав академічну освіту, 3 протоіереї та 138 священників мали семінарську освіту, що загалом складало 95,3 %. Відповідно 7 священників (4,7 %) не отримали середньої професійної освіти [115, арк. 112-126].

Таким чином, світська та церковна влада постійно тримали в полі зору питання освіти духовенства: видавалася низка законів та розпоряджень центральної та єпархіальної адміністрацій, спрямованих на підвищення освітнього рівня парафіяльного кліру. Вводився спеціальний ценз для отримання духовної посади. Освічене духовенство розуміло важливість освіти і забезпечувало нею своїх дітей. У другій половині XIX – на початку XX ст. православне духовенство стало однією з найосвіченіших верств суспільства.

5.2 Місце благочинницьких та церковних бібліотек у самоосвіті кліру

З метою закріплення та прирощення знань, здобутих у духовних навчальних закладах, духовенству необхідно було займатися самоосвітою, на що особливу увагу звертала церковна адміністрація. Від священника вимагалось читати церковну літературу, насамперед вивчати Св. Письмо, що мало бути «його настільною книгою, з якої зобов'язаний черпати уроки благочестя і богоугодного життя як для себе, так і для вірян». У разі нерозуміння рекомендувалось звертатися за роз'ясненнями та настановами до інших авторитетних ієреїв [471, с. 386-387]. Важлива роль відводилася читанню творів святих [447, с. 227-228]. Крім того, наголошувалося на необхідності вивчення церковної та світської історії, творів видатних проповідників, засвоєння катехізису, які збагачували священника корисними і необхідними знаннями [471, с. 387-388].

Указом Св. Синоду 1800 р. духовенство зобов'язувалося читати та, по можливості, купувати книги до власної бібліотеки [284, с. 96]. З метою підвищення професійного рівня та моральності духовенства, митрополит Гавриїл (Банулеско-Бодоні) розіслав по всіх парафіяльних церквах «повчальні книги», а також намагався забезпечити клір «Книгой о должностях пресвитеров приходских» та «Скороченими катехізісами», знання яких вимагалось найчастіше. Митрополит вимагав «не знаючих примусити вчити напам'ять катехізис, в разі ж супротиву позбавити прибутків, доки вивчать». Для цього визначався тримісячний термін [616, с. 204-205].

У «Положенні про способи покращення становища духовенства» від 6 грудня 1829 р. зазначалося, що деякі священнослужителі, особливо у сільській місцевості, втрачали отримані у духовних навчальних закладах знання через недостатність літератури. Тому закон зобов'язував контролювати, аби кожен студент, який вступав до богословського класу, за кошти Св. Синоду отримував книги Священного Письма і залишав їх собі. Малоімущі студентий іншу навчальну літературу, яку отримували від духовних навчальних закладів, також

залишали за собою. У церквах рекомендувалось накопичувати певну кількість духовних книг, список яких мав бути складений Св. Синодом [217, с. 835].

Митрополит Євгеній (Болховітінов) зобов'язував кліриків, відповідно до циркулярного указу Св. Синоду 1832 р., купувати за церковні кошти книги релігійного змісту: повчання, видані Синодом, Пролог, «Шестиднев» св. Василя, «Духовний регламент», Кормчу книгу та особливо Біблію тощо. А у 1836 р. духовенству єпархії дозволено виписувати світські періодичні видання «для спостереження за перебігом суспільного життя» – «Русский инвалид», яке видавалося обер-прокурором Синоду С. Нечаєвим та «Земледельческую газету» для допомоги у веденні кліром сільського господарства. Потреба у цьому була нагальною, адже священники окрім богослужбових книг не мали більше ніякої літератури [526, с. 72-73].

Виявом уваги церковної адміністрації до питання підвищення освіченості парафіяльного духовенства був указ Св. Синоду від 8 березня 1861 р., який вимагав від очільників єпархій забезпечення священників необхідною літературою. Архієреї зобов'язували випускників семінарії при рукопокладенні у сан мати у власній або церковній бібліотеці такі книги: Св. Письмо, «Догматическое богословие» Антонія (Амфітеатрова), «Пространный христианский катехизис Православной Кафолической Восточной церкви» Філарета (Дроздова) та «Книгу о должностях пресвитеров приходских». Зазначалось, що з огляду на невисоку ціну цих видань, їх придбання не може бути обтяжливим для претендентів на священницькі місця. Також рекомендувалось купувати у церковні бібліотеки книги, визначені указом Св. Синоду 1832 р., та інші видання, необхідні священнику. Функція контролю за виконанням даного указу покладалась на благочинних. На це мали звертати увагу і архієреї при оглядах єпархії [189, с. 53-54].

З метою підвищення освіченості духовенства, у Київській єпархії з початку 60-х років XIX ст. почали створюватись благочинницькі та церковні бібліотеки. Священно- і церковнослужителі мали змогу поповнювати свої знання, так як не могли купувати велику кількість книг самотійно. 2 березня

1861 р. благочинний Києво-Подільського округу П. Лебединцев від імені підзвітного духовенства звернувся до митрополита з проханням створити окружну бібліотеку. П. Лебединцев акцентував увагу на обов'язку кожного освіченого священика слідкувати за сучасною духовною літературою, проте наголошував на фінансовій неможливості купувати для кожної церкви всі релігійні журнали, яких нараховувалось на той час 16. Гроші на придбання видань передбачалось отримувати від церков благочинницького округу. Священик церкви Різдва Христового І. Жолтоножський запропонував розмістити книгозбірню у його церкві і він виконуватиме обов'язки бібліотекаря. 3 березня митрополит не лише дав дозвіл, а й висловив бажання, щоб благочинні та духовенство єпархії потурбувались про створення принаймні однієї бібліотеки на округ. Для їх відкриття не потребувалось спеціального дозволу, лише повідомлення єпархіальному керівництву про дату створення та список книг і журналів, з яких складались книгозбірні [237, с. 23-24]. Так у Київській єпархії почався процес створення окружних бібліотек.

Варто зазначити, що духовенство всіляко сприяло їх організації та наповненню літературою. Свідченням цього є непоодинокі випадки передачі книгозбірням власних книг. А наявність літератури у священства єпархії говорить про його потребу в самоосвіті. Вже у 1861 р. книгозбірні були створені у 6-му благочинні Радомишльського повіту, на яку благочинний М. Успенський пожертвував 23 власні книги [238, с. 110], 1862 р. у 8-му благочинні Черкаського повіту [241, с. 45], 4-му благочинні Канівського [240, с. 36], 2-му, 3-му [245, с. 115], 5-му благочинні Радомишльського [240, с. 36], 1-му благочинні Звенигородського у с. Мар'янівка, де бібліотека складалась з 28 видань. У тому ж окрузі книгозбірню створив благочинний І. Стасиневич при своїй церкві, на яку пожертвував 8 книг [204, с. 131]. Заштатний послушник С. Федорович, який з 1851 р. навчав дітей у церковнопарафіяльній школі с. Зелений Ріг Уманського повіту, у 1862 р. подарував місцевій Свято-Георгієвській церкві власну бібліотеку, що складалась з релігійної, духовно-моральної, історичної та навчальної літератури. Вся ж пожертвована

книгозбірня складалася з 116 томів. С. Федорович зазначав, що і надалі буде намагатися поповнювати церковну бібліотеку. Митрополит Арсеній (Москвін) наказав надати створеній книгозбірні статус благочинницької [245, с. 115-116]. У тому ж 1862 р. була створена окружна бібліотека у 1-му благочинні Уманського повіту, якій бібліотекар – священник с. Вишнопіль Т. Сливницький – подарував 54 власні книги [247, с. 205]. Поступово кількість окружних бібліотек збільшувалась: у 1886 р. їх нараховувалось 16 [179, с. 116], у 1899 р. – 39 [125, арк. 50], а у 1914 р. – 81. Діяла також і 1 єпархіальна бібліотека [183, с. 14].

В усіх округах єпархії книгозбірні формувалися завдяки внескам духовенства. Наприклад, на бібліотеку 1-го благочинницького округу Сквирського повіту жертвувалось по 2 руб. з парафії в рік [391, с. 170], 1-го округу Звенигородського – по 3 руб. [204, с. 131]. Але часто траплялось, що внески надходили невчасно. На створення книгозбірні у 1-му благочинні Чигиринського повіту священники у 1862 р. зібрали 40 руб. для передплати духовних журналів та газети «День» [242, с. 55-56]. У 1895 р. від настоятелів храмів Києво-Подільського округу на поповнення бібліотеки, що знаходилась при Успенському соборі, частково із церковних коштів, але більше із власних, надійшло 35 руб. На той час фонд книгозбірні складав 218 видань [124, арк. 7].

Відповідно до указу Св. Синоду, консисторія 28 вересня 1861 р. ухвалила рішення про відкриття лавок для продажу книг синодальної друкарні при соборах: Києво-Софійському кафедральному, черкаському, звенигородському, сквирському, липовецькому, уманському, васильківському, радомишльському та при богуславському Миколаївському монастирі (Канівський повіт), Покровській церкві м. Жашків (Таращанський повіт), Преображенській церкві м. Біла Церква (Васильківський повіт) та Ільїнській церкві м. Чорнобиль (Радомишльський повіт) [246, с. 136-137].

Основна діяльність благочинницьких бібліотек регламентувалась правилами, укладеними настоятелем черкаського собору протоієреєм Ф. Александровичем, які були затверджені митрополитом Арсенієм 18 травня 1862

р. Так, п. 1. правил вимагав завести для кожної книгозбірні дві шнуровані книги, скріплені підписом благочинного. У одній записувались надходження та витрати коштів, що йшли на облаштування бібліотеки, інша використовувалась для створення каталогу. П. 2. передбачав відокремлення справ книгозбірні від діяльності благочинного та перекладення їх на бібліотекаря – одного з священиків округу, затвердженого митрополитом. П. 3. наголошував на необхідності вибору літератури за потребою духовенства. Відтак, вибір видань відбувався не інакше як на зібранні всіх священиків округу під головуванням благочинного. П. 4. вимагав від бібліотекаря щорічно, до 10 січня, звітуватися перед благочинним про нові надходження, загальну кількість наявної літератури та її вартість. П. 5. зобов'язував благочинного, або за його призначенням двох священиків, не пізніше останніх днів січня перевіряти звіт та саму бібліотеку. П. 6. передбачав заохочення священиків-бібліотекарів, які працювали для всього округу, вважаючи їх службу не нижче депутатської, а тих, хто тривалий час старанно виконували дані обов'язки, представляти до нагород від митрополита. Також благочинні щорічно, на початку грудня, мали повідомляти митрополита про наявні видання у книгозбірнях та нові надходження за звітний період [244, с. 100-101]. У кожній бібліотеці мав бути каталог, написаний розбірливим почерком з достатньою кількістю чистих аркушів для вписування нових видань. За наявності у книгозбірнях однакових примірників, рекомендувалось обмінювати їх у бібліотеках, де також було декілька однакових книг [251, с. 96].

Звичайно, відповідно до специфіки бібліотек, переважно виписувались релігійні видання. Серед них журнали: «Руководство для сельских пастырей», «Воскресное чтение», «Православное обозрение», «Православный собеседник», «Душеполезное чтение», «Странник». Але фонди книгозбірень подекуди вміщували і світську періодику, зокрема: «Воскресный досуг», «Домашнюю беседу» тощо. Незважаючи на наявність книгозбірень, нерідко священство єпархії, за власні або церковні кошти, виписувало декілька видань в особисту бібліотеку. Ділилось ними між собою, а дорожчі видання могли виписувати на

двох [365, с. 529-530, 533]. Більшість духовенства розуміла важливість читання та самоосвіти. На сторінках духовних журналів наголошувалось на важливості ґрунтовної освіти, необхідності розширення знань, отриманих у духовних навчальних закладах, для успішного пастирського служіння. І не обмежуватись лише богослів'ям, а й вивчати світські науки, що було важливим для вдалої боротьби з невір'ям, псевдовір'ям, забобонами [463, с. 525-526]. Відтак, священники пропонували варіанти покращення діяльності бібліотек, наголошували на необхідності читання не лише релігійної, а й світської літератури, зокрема філософського змісту, історії, географії, кращих художніх творів [325, с. 390-393; 470, с. 80-82; 480, с. 432-445].

Церковною адміністрацією визначався чіткий перелік творів для окружних книгозбірень. За проектом організації благочинницьких бібліотек Київської єпархії 1905 р., схваленим Єпархіальним місіонерським комітетом і затвердженим митрополитом, вони мали складатись: з кращих видань тлумачення Св. Письма, Старого і Нового Заповітів, догматичного і апологетичного богослів'я, історії та боротьби з місцевим сектантством (такий термін вживався на офіційному рівні), допомоги для ведення позабогослужбових бесід з вірянами та кращих духовних журналів. Зокрема, з тлумачення Св. Письма рекомендувались: «Руководство к чтению и изучению Библии» Ф. Вігуру, «Толкование на паремии» із старозаповітних книг єпископа Віссаріона (Нечаєва), твори св. Іоанна Золотоуста, «Толковое Евангелие» і «Толковый Апостол» єпископа Михаїла (Лузіна), «Толковый Апостол» єпископа Никанора (Каменського), тлумачення послань св. апостола Павла єпископом Феофаном Самітником, «Сборник статей по истолковательному и назидательному чтению Четвероевангелия, с библиографическим указателем» та «Сборник статей по истолковательному и назидательному чтению Деяний святых Апостолов и Апокалипсиса, с библиографическим указателем» М. Барсова. З догматичного і апологетичного богослів'я радили: «Православно-догматическое Богословие» митрополита Макарія (Булгакова), «Христианскую апологетику» М. Рождественського, «Апологию христианства» Х. Лютардта. З

історії та боротьби проти сектантства визначались: «Южнорусский штундизм» А. Рождественського, «Краткий очерк штундизма и свод текстов, направленных к его обличению» І. Стрельбицького, «Критический разбор вероисповедания русских сектантов-рационалистов: духоборцев, молокан и штундистов» П. Оболенського, «Миссионерские беседы с штундо-баптистами» Д. Боголюбова, брошури Донського єпархіального місіонера священника М. Кутепова, «Миссионерский щит веры в ограждение от сектантских заблуждений» І. Смоліна. Як допомагадла ведення позабогослужбових читань та бесід з парафіянами бажаними були брошури П. Нікольського, «Троицкие листки» та відповідні додатки до релігійної преси. З духовних журналів мали виписуватись: «Церковный вестник», «Странник», «Душеполезное чтение», «Миссионерское обозрение», «Православный путеводитель» та «Православное русское слово». За проектом, окружні бібліотеки мали знаходитись у кожному благочинні. На їх створення в округах, де книгозбірень ще не було, передбачався одноразовий у необхідному розмірі грошовий внесок, а для поповнення – збір від кожної церкви округу не менше 2 руб. за рік [422, с. 254-256].

Створювались невеликі книгозбірні і при церквах. Єпархіальна адміністрація заохочувала духовенство до їх відкриття та наповнення літературою. У звіті Св. Синоду про стан єпархії за 1875 р., київський митрополит відзначав прагнення до духовної самоосвіти серед парафіяльного духовенства, про що свідчило збільшення кількості релігійної літератури при церквах та благочинницьких бібліотеках, яка складала 678 видань [119, арк. 7]. Чисельність церковних книгозбірень швидко зростала. У 1869 р. їх нараховувалось 514 (з них 107 утворені того ж року) [213, с. 118], у 1886 р. – 606 [179, с. 116], у 1899 р. – 1 130 [125, арк. 50], у 1914 р. – 1 320 при 1 378 парафіяльних церквах (не враховуючи домових, цвинтарних, приписних, монастирських), що складало 95, 8 % [183, с. 6, 14]. Церковну бібліотеку мала практично кожна парафія єпархії, хоч їх фонди вміщували незначну кількість літератури. Часто перелік видань обмежувався одним або кількома десятками.

В більшості це були богослужбові книги. Наприклад, на 1864 р. у благочинницькій бібліотеці 1 округу Звенигородського повіту нараховувалось 142 книги, а у церковній с. Мар'янівки, того ж округу 14 [251, с. 96]. Поступово кількість літератури збільшувалась, однак навіть на початку ХХ ст. більшість парафіяльних книгозбірень мали бідний богословський відділ, вміщували небагато нових видань [399, с. 1902].

Церковною владою для придбання парафіяльними бібліотеками рекомендувались книги та періодичні видання, з якими мали ознайомлюватись священники. За розпорядженням єпархіального керівництва в «Киевских епархиальных ведомостях» за 1902 р. був надрукований список літератури для церковних бібліотек, схвалений циркулярним указом Св. Синоду від 3 грудня 1867 р. Для 1-го відділення це були: 1) Біблія, 2) Новий Заповіт слов'янською і російською мовою, 3) Твори св. Василя Великого, 4) «О священстве», «Беседы на Евангелие от Матфея», «Беседы на послание к Римлянам» св. Іоанна Золотоуста, 5) Бесіди св. Єфрема Сиріна, 6) «Поучения огласительные и тайноводственные» св. Кирила Єрусалимського, 7) православний катехізіс, 8) твори св. Тихона Воронежського, принаймні деякі, 9) «Беседы к глаголемому старообрядцу» митрополита московського Філарета (Дроздова). Для 2-го відділення: 10) послання св. Ігнатія Богоносця, 11) послання св. Григорія Назіанзина, 12) інші твори св. І. Золотоуста, 13) слова прп. Макарія Єгипетського, 14) його ж бесіди про християнську досконалість, 15) твори св. Авви Доротея, 16) твори св. Іоанна Дамаскіна, 17) тлумачення Євангелій Феоділактом Болгарським, 18) «Житія Святих» або «Четы Мінеї», 19) Пролог або Синаксарій, 20) Твори св. Димитрія Ростовського (Данила Туптала), 21) «Истинно древняя и истинно православная Христова церковь» митрополита Григорія (Постнікова), 22) «Книга о должностях пресвитеров приходских», 23) «Начертание церковно-библейской истории» архімандрита Філарета (Дроздова), 24) «Начертание церковной истории от библейских времен до XVIII века» єпископа Інокентія (Смирнова), 25) «Книга правил святых Апостолов, святых Соборов Вселенских и поместных и святых отцов», 26) «О служении и

чиноположении Православной греко-российской Церкви» митрополита Гавриїла (Петрова-Шапошникова). Для 3-го відділення: 27) «Указание Пути в Царствие Небесное» святителя Інокентія (Попова-Веніамінова), 28) «Новая скрижаль» или объяснение о Церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных» архієпископа Веніаміна (Краснопєвкова-Румовського), 29) «Богослужебные каноны на греческом, славянском и русских языках» Є. Ловягіна, 30) «Сокращенная история русской церкви» архієпископа Філарета (Гумілевського), 31) «Жития святых Российской Церкви, также Иверских и Славянских» А. Муравйова. Надалі, для поповнення церковних бібліотек, вимагалось керуватися бібліографічними замітками та оголошеннями, що друкувалися на сторінках духовних журналів та місцевих єпархіальних відомостей. Спеціальним розпорядженням єпархіальної адміністрації рекомендувався для передплати парафіяльними бібліотеками журнал «Миссионерское обозрение», що особливо був необхідним парафіям, у яких з'являлися адепти сектантства. Також місцева церковна влада наголошувала, що відповідно до указу Св. Синоду 1826 р. світська література не повинна збиратися в церковних бібліотеках [465, с. 25-26].

Крім того, у 1864 р. митрополит Арсеній розпорядився про необхідність всім причтам більш заможніших церков отримувати журнал «Воскресное чтение». Того ж року рекомендувалось виписувати принаймні один примірник на благочиння «Руководства для сельских пастырей», що видавалось Київською духовною семінарією [253, с. 148-150]. Даний журнал рекомендувався і Св. Синодом для церковних книгозбірень [410, с. 522]. Обов'язковою була передплата «Вестника Юго-Западной и Западной России», «як не тільки корисного, але за місцевими обставинами і нинішньому стану єпархії вельми для всіх потрібного» [253, с. 148-150] та «Церковных ведомостей» [425, с. 584]. Священикам рекомендувалась література для викладання Закону Божого, зокрема «Божественная литургия по чину св. Иоанна Златоустого и св. Василия Великого. Опыт истолкования литургии в ближайшем смысле» священика В. Нечаєва, вартість якої складала 1 руб. та «Сокращенное изложение догматов

веры по учению православной церкви» архієпископа Платона (Фівейського) [395, с. 112, 120, 123]. Також клірикам рекомендувалася література, що стосувалась практичного боку священницького служіння. Наприклад, «Опыт курса практического руководства для пастырей» П. Розанова, що вміщував основні поняття про духовне подвижництво, його важливість, мету, труднощі, відповідальність та обов'язки парафіяльних священнослужителів до ближніх та самих себе [301, с. 294-295]. Популярними серед духовенства були «Училище благочестия или примеры христианских добродетелей» академіка Ф. Солнцева, перевидане у 1889 р. 14-й раз. [438, с. 1-3], «Полное собрание поучений» Р. Путятіна, що у 1898 р. було перевидане 23-й раз [305, с. 213-215]. На 1881-1882 рр. Св. Синод радив: «Круг поучений на все воскресные и праздничные дни в году» О. Белоцветова, «Православный календарь-указатель» Владимірова, «Систематический указатель статей духовных журналов и епархиальных ведомостей, по предмету св. писания Ветхого и Нового Завета» І. Знаменського [364, с. 368]. Також у 1882 р. бібліотекам більш заможніших церков та духовенству рекомендувалось купувати «Справочный и объяснительный словарь к Новому Завету» члена археографічної комісії при Міністерстві народної освіти П. Гільтебрандта. Видання складалось з п'яти книг і коштувало 10 або 15 руб., залежно від якості паперу [466, с. 140-141]. Особлива увага надавалася «Толковому Типикону» М. Скабаллановича [299, с. 725]. XXIX Київський єпархіальний з'їзд, що проходив у жовтні 1913 р., рекомендував духовенству виписувати журнали «Свет Печерский», що видавався Києво-Печерською лаврою, «Миссионерское обозрение» і особливо газету «Колокол», «як єдиний в імперії церковно-політичний щоденний орган, який відповідає інтересам духовенства, поширює здорові патріотичні ідеї в суспільстві та християнські основи віри і життя, а незаможному духовенству замінює два органи: церковні відомості та світську газету» [210, с. 53-55]. У роки Першої світової війни Св. Синод видавав щотижневу газету «Приходской Листок» «з метою правильного й точного інформування духовенства, а через нього широких народних мас із сучасними подіями, особливо військовими, щоб

у духовенства незмінно підтримувався бадьорий, сповнений мужності й віри у велич Росії настрій, і щоб духовенство, у свою чергу, могло передавати цей настрій парафіянам, оберігаючи їх від впливу неправдивих чуток». Священно-, церковнослужителям єпархії рекомендувалось передплачувати дану газету, оскільки невисока вартість підписки – 1 руб. на чотири місяці – не могла бути обтяжливою для більшості церков та кліриків [223, с. 594, 596-597]. З розповсюдженням протестантських та інших віросповідань, духовенству, особливо тих парафій де були поширеними їх впливи, рекомендувалась література для боротьби з сектантством [297, с. 1136; 298, с. 700; 300, с. 917-918; 363, с. 26].

Церковні бібліотеки пропонувалось використовувати для поширення грамотності і серед парафіян, облаштовуючи при них невелику книгозбірню. Для вірян радили купувати Євангеліє, Апостол, Псалтир, тлумачення біблійських видань, вартість яких була невеликою. Із книг морального і повчального характеру: «Книгу для назидательного чтения» із журналу «Воскресное чтение», яка вміщувала настанови святих, уроки з їх життя, бесіди і роздуми, притчі тощо та «Сборник статей для народных школ» з того ж журналу, що складався зі статей з церковної історії, істин віри та більше орієнтувався на дітей, але був цілком придатним і для дорослих. Обидві книги були добре пристосовані до народного розуміння. Крім суто релігійної літератури також рекомендувались кращі видання світської періодики. Недорогі видання священник міг би продавати мирянам, наприклад, Євангеліє, Апостол та інші книги Св. Письма. Більш дорожча література, що була не по кишені грамотному селянину, могла видаватись для прочитання [358, с. 72, 74-76].

На сторінках «Миссионерского обозрения» за 1910 р. зазначалось, що саме церковні бібліотеки мають стати інструментом боротьби проти вільнодумства, безвір'я, сектантства, пияцтва серед парафіян. Однак, вони не були належно підготовленими для цього, адже мали недостатню кількість літератури проти сектантства, соціалістичних ідей тощо. Тому щоб зробити книгозбірні

народними, пропонувалось виокремити спеціальний «парафіяльний» відділ, який поповнювати не тільки книгами богословського змісту, а й світськими, що наповнені релігійним та облагороджуючим змістом [399, с. 1901-1902].

У відповідь на указ Св. Синоду, для обмеження поширення сектантства консисторія у 1893 р. створила, за рахунок місіонерських сум, протисектантську епархіальну книгозбірню при бібліотеці-читальні Києво-Михайлівського монастиря. Такі ж бібліотеки передбачалось облаштувати на рівні благочинницьких округів та при церквах у місцевостях, де спостерігалось поширення сектанства [124, арк. 23; 288, с. 112].

У 1895 р. за проханням благочинного Старо-Київських церков редактор офіційної частини «Киевских епархиальных ведомостей» протоієрей П. Лебединцев звернувся до консисторії з пропозицією створення не благочинницької, а загальної бібліотеки для духовенства м. Києва. У прикладставились книгозбірні в Москві, Владимирі та інших епархіальних центрах. На таку бібліотеку П. Лебединцев згодився передати не лише наявні у редакції епархіального часопису видання та нові надходження, а й власну бібліотеку, що складалась з десяти великих шаф [124, арк. 1, 3]. У вересні 1896 р. консисторія схвалила пропозицію протоієрея про створення книгозбірні, надавши їй назву «Київська епархіальна бібліотека». До неї мали надходити всі духовні журнали, епархіальні відомості інших епархій, що надсилались до редакції. Поповнення фондів передбачалось за рахунок збору коштів з київських причтів. Але основу епархіальної бібліотеки мала скласти приватна книгозбірня П. Лебединцева. Почався пошук приміщення для бібліотеки та читальні. Після розгляду кількох варіантів зупинилися на будівлі з двох великих кімнат на території Києво-Андріївської церкви. Навіть почались ремонтні роботи, але причт виступив проти, обґрунтовуючи потребу у приміщенні для зберігання ризниці, дров та отриманням прибутку шляхом здачі в оренду, який йшов на погашення заборгованості церкви за зведення двоповерхового будинку для причту [124, арк. 23-24, 31]. Врешті, епархіальна бібліотека розташувалась на верхньому поверсі флігеля при Києво-

Софійському Митрополичому домі. Оренда залу коштувала 10 руб. в місяць. Для її облаштування прийнято рішення зібрати з парафіяльних церков міста по 7 руб. і по 3 руб. від причту. Відповідно до заповіту П. Лебединцева, який помер у грудні 1896 р., частина його книгозбірні передавалась Київській духовній академії, а інша – епархіальній бібліотеці [124, арк. 50-54].

Хоча церковна адміністрація наполягала, щоб духовенство вільний час приділяло читанню, але з членів причтів тільки священники, як правило, користувалися літературою у благочинницьких та церковних бібліотеках. Є чимало прикладів священнослужителів, що знаходили час ґрунтовно працювати над собою. Так, 1892 р. благочинний 3-го округу Бердичівського повіту А. Недельський у рапорті до консисторії, характеризуючи священника м. Білилівки Д. Симоновича, крім іншого зазначав, що він «має власну бібліотеку і приділяє увагу читанню більше ніж інші священники» [106, арк. 297]. Прикладом священника-інтелектуала був В. Ящуржинський. Залишивши за станом здоров'я навчання у Київській духовній академії, він працював учителем латинської мови в Уманському повітовому духовному училищі. Викладацьку роботу поєднував із священнослужінням у Миколаївському соборі м. Умань. Свідченням глибоких знань латини В. Ящуржинського є його записки «*Sintaxis Ornata*», переклад Священної історії та чимала кількість статей. Священик багато читав, особливо з природничих наук, вів записи про незвичайні явища природи, досконало знав німецьку мову, володів французькою, співпрацював з «Киевскими губернскими ведомостями» та «Киевской стариной» [543, с. 257-258].

Все ж, загалом духовенствонебагато часу приділяло читанню. Виправданням цьому часто слугувала ціна книг та журналів [346, с. 145]. Однак, вартість релігійних періодичних видань складала в більшості 4-6 руб. Наприклад, ціна з пересилкою «Киевских епархиальных ведомостей» у 60-х роках складала 3 руб., а на початку ХХ ст. – 5 руб. 50 коп., «Руководства для сельских пастырей» у 60-х роках – 5 руб., на початку ХХ ст. – 6 руб., «Душеполезного чтения» у 60-х роках – 5 руб., на початку ХХ ст. – 4 руб.,

«Трудов Киевской духовной академии» – 6 та 7 руб. відповідно. Тому підписка двох-трьох журналів коштувала 10-20 руб., а це навряд чимогло бути надто обтяжливим для священиків, так як вони за рівнем матеріального забезпечення все більше наближалися до заможних соціальних верств. Тому головною причиною недостатньої уваги до читання у більшості священиків була відсутність бажання. Адже навіть виписавши ті чи інші журнали, священики нерідко залишали їх без уваги, свідченням чого були їх нерозрізані сторінки. На питання ж про причину такого становища, один з благочинних почув таку відповідь священика: «Так, я інколи його читаю, але, самі знаєте, часу мало, не одне це в голові...» [643, с. 179]. В кінці XIX ст. ситуація з духовною періодикою майже не змінилася, щоправда сільські священики імперії почали передплачувати більше недорогих світських видань («Свет», «Нива», «Родина» тощо), які читалися всією сім'єю [493, с. 379].

Зі сторінок церковної періодики пастирі закликалися до самоосвіти. Рекомендувалося, домовляючись між собою, збиратися і опрацьовувати корисні книги, статті з журналів та ознайомлювати присутніх священиків, обговорювати і пояснювати важкі для сприйняття частини Св. Письма, вивчати церковний устав, вести протисектантські бесіди тощо [402, с. 487-491].

Попри широку теоретичну й практичну підготовку в семінаріях, подальша самоосвіта духовенства стримувалась низкою факторів: професійною завантаженістю й низькою відвідуваністю бібліотек; необхідністю утримувати родину на відміну від неодружених католицьких пастирів; низьким рівнем запитів сільської пастви; владно-монопольним становищем Православної церкви й захищеністю її державою від відкритого прозелітизму інших конфесій; цензурою, що позбавляла проповіді елементів творчості [641, с. 17-18].

Отже, заняття духовенствасамоосвітою зумовлювалось необхідністю розширення знань, одержаних в семінарії, для належного виконання пастирських обов'язків. З цією метою створювались благочинницькі та церковні бібліотеки, де члени причтів збагачували свої знання, однак до них

звертались в основному священники. Єпархіальна адміністрація заохочувала духовенство сприяти їх організації та наповненню літературою. Хоч фонди бібліотек, особливо церковних, були невеликими, все ж вони відігравали важливу роль у підвищенні освітнього рівня парафіяльного духовенства, забезпечували його ідеологічну та освітню діяльність.

5.3 Дозвілля духовенства

Чіткій регламентації з боку церковної влади підлягала не лише професійна сфера духовенства, а й до дрібниць обумовлювалось проведення ними вільного часу. До відповідних обмежень священно- та церковнослужителі звикали ще з духовних навчальних закладів. Для прикладу, за інструкцією 1831 р. Київської семінарії для інспекторів училищ, майбутнім клірикам заборонялись «грубі та шкідливі для здоров'я ігри», «читання книг і виписок шкідливих та непристойних», відвідування «публічних зібрань і гульбищ», навіть «спів світський і простонародний» [306, с. 6].

У 1828 р. київський губернатор П. Желтухін, «бажаючи відвернути будь-які нарікання на людей належних до духовного стану», звернувся до митрополита Євгенія (Болховітінова) з пропозицією заборонити вихованцям духовних навчальних закладів гуляти в Государевому саду. Митрополит розпорядився зобов'язати підписками викладачів і студентів семінарії та академії, «щоб вони ні на які народні гуляння, тим більше в Государевий сад не ходили» [156, арк. 2-4]. Поліція мала повідомляти єпархіального архієрея про порушників, які як покарання не отримували позитивної рекомендації.

В духовних навчальних закладах не дозволялося влаштовувати концерти, спектаклі, читання та інші публічні зібрання. Обер-прокурор вважав, що подібні заходи «можуть супроводжуватись несприятливими з педагогічного погляду наслідками, вимагаючи чимало часу на підготовку, відволікати вихованців від прямих обов'язків, сприяти неухважності та схильності до розваг» [276, с. 158].

З метою обмеження небажаних сторонніх впливів і знайомств, семінаристам заборонялися купання, прогулянки на човнах, відвідування ковзанки, навіть клубів, бібліотек, театрів та інших публічних місць [564, с. 39]. А 1904 р. Св. Синод видав розпорядження, яке ґрунтувалось на постанові 1886 р. про обмеження випадків залишення студентами, без поважних причин та дозволу інспекції, гуртожитків і приватних квартир, навіть у вільний від навчання час. Від семінаристів, які орендували житло, вимагалось, щоб у разі відлучок записувати у спеціальний журнал причину і час своєї відсутності. З огляду на це, студентів заохочували до занять музикою, співами, іконописом, фізичними вправами на свіжому повітрі, а при можливості організовували прогулянки з оздоровчою та освітньою метою [289, с. 412]. Але попри жорсткі обмежувальні заходи, майбутні служителі все ж порушували встановлені правила. Так, за другу та третю четверті 1896-1897 навчального року «З» за поведінку отримали вихованці семінарії П. Дзбановський – за гру в карти, паління, бійку, пропуски богослужінь без поважної причини, В. Саббатовський – за пропуски богослужінь, самоправну тривалу відлучку з квартири та ін. [162, арк. 1-2].

Особлива увага приділялася проведенню вільного часу штатним духовенством. Його дозвілля не лише суттєво обмежувалось, а й перебувало під пильним контролем церковної адміністрації. До основних заборон належали вживання алкоголю, тютюнопаління, гра в карти, танці [401, с. 460-463; 471, с. 393], що суперечило духовному сану. Священики ні під час дружніх зустрічей, ні при відвідуванні мирян не мали права зловживати спиртним. Навіть помірне вживання вина не мало допускатись. Гра в карти заборонялась з огляду на те, що часто «переходила у звичку, пристрасть, викликала азарт, відволікала від прямих обов'язків» [401, с. 460-461]. Безумовно, такі заборони порушувались, про що свідчить адресований митрополиту Арсенію (Москвіну) рапорт благочинного 3-го округу Васильківського повіту. Повідомлялось, що «багато священиків палять, іноді на зібраннях використовують карти для гри, але в більшості для молоді – дітей та гостей, а не власне для самих священиків.

Танцювальна музика і танці на зібраннях між священиками не використовуються, окрім як під час шлюбів їх дітей» [40, арк. 2]. У відповідь в квітні 1864 р. послідувало жорстке таємне розпорядження митрополита: «використання карт і музики, навіть при шлюбних гуляннях та всіх інших зібраннях позбутися назавжди, можна і без цього іншими, більш пристойними нашому сану способами принести гостям задоволення» [40, арк. 4]. Благочинні мали слідкувати за дотриманням духовенством даного розпорядження і щорічно в грудні звітуватися.

Каральними методами єпархіальне керівництво намагалося боротися з тютюнопалінням. Розпорядженням митрополита Філарета (Амфітеатрова) 1852 р. семінаристів, вперше помічених за палінням, позбавляли казеннокоштного утримання, а своєю коштом переводили до нижчого класу, незважаючи на успіхи у навчанні. За повторне порушення заборони передбачалось виключення «через незадовільну поведінку, як непокірних постановам церкви, волі архіпастиря та керівництва». Студентам не дозволялось палити і в канікулярний час [98, арк. 2-3]. Духовенство ж єпархії давало письмові зобов'язання не палити під загрозою штрафу. Підписки бралися навіть з послушників монастирів, окрім двох жіночих – Лебединського та Чигиринського, де подібні випадки не помічалися. Також священно- і церковнослужителі зобов'язувались ні в якому разі не допускати до паління дружин та дітей, оскільки про дані порушення повідомлялось благочинними [98, арк. 8]. Відтак, стосовно ставлення єпархіального керівництва до останнього, можна простежити цікаву еволюцію. Адже за вищезгаданим наказом митрополита Арсенія, клірики мали «в палінні дотримуватись суворої секретності та при сторонніх цього не допускати» [40, арк. 4]. І надалі церковна адміністрація наголошувала на недопустимості саме публічного паління. В духовній періодиці неодноразово зазначалось, що окрім шкоди здоров'ю, аморальності, це є спокусою для мирян [345, с. 366; 451, с. 611, 614-617]. Проте, ця заборона досить часто порушувалась. Наприклад, дячок с. Талалай Бердичівського повіту «палив навіть у недільні та святкові дні

перед богослужінням, ідучи вулицею до церкви» та на церковному погості [107, арк. 8, 66-67].

Як непристойне оцінювалось і таке звичне для мирян проведення вільного часу як відвідування театру, балету, цирку, кінських перегонів. Заборона на відвідування публічних заходів священно- і церковнослужителями як то ярмарків, громадських святкувань в своїх та інших парафіях встановлювалась указом Синоду 1800 р. [284, с. 96]. Такі обмеження ґрунтувались на правилах VI Вселенського собору: «Нікому із перебуваючих у священницькому сані, ні монаху не дозволяється ходити на кінські арени, або бути присутнім на ганебних іграх». Вважалось, що для духовенства навіть розваги мали приносити моральну користь, а інше проведення вільного часу протирічить священницькому сану. Компроміс в даному питанні вважався відступом від інтересів церкви, жертвуванням її істинністю [457, с. 58-60, 65]. У застереженні пастирів від споглядання привабливих сторін світського дозвілля влада залишалась послідовною і на початку ХХ ст. Наприклад, у 1906 р. київський генерал-губернатор видав керівництву поліції таємний циркуляр, з відповідною інструкцією, де зазначалось: «Священики відвідують громадські місця. Тому, у відповідності з пропозицією митрополита Флавіана, необхідно здійснити заходи, які б взагалі припинили їх доступ у театри під час вистав і в сади під час громадських гулянь» [564, с. 32].

Духовенству заборонялось бувати в корчмах і трактирах [10, арк. 18]. Так, за відвідування постоялого двору один з священників Київської єпархії був позбавлений місця служби, а нову парафію мусив шукати в іншому повіті [260, с. 155]. Варто зауважити, що священно- і церковнослужителі перебували під наглядом благочинних, які мали негайно повідомляти єпархіальне керівництво про випадки неблагопристойної поведінки духовенства у громадських місцях [466, с. 140]. Обов'язок контролю за кліриками закріплювався в інструкції благочинним. Останні наглядали, щоб причетники і особливо священики належним чином виконували свої обов'язки, жили чесно, порядно «ні в які негожі будинки не ходили та й в своїх ніяких ігор не заводили, а вели б життя

смирненне, тверезе, повчальне і пристойне домівкам служителів Святого вівтаря» [231, с. 4].

Контроль церковної влади за кліриками встановлювався і під час перебування їх в курортних місцях. Архієпископ таврійський повідомляв Св. Синод, що «прибуле духовенство не з'являється до єпархіального архієрея або благочинних, здійснює богослужіння і треби без дозволу, зупиняється у приватних будинках або готелях і не завжди благонадійних, священники знімають наперсні хрести, з'являються у громадських та розважальних місцях і цим спокушають та викликають нарікання на місцеве духовенство». Відтак, пропонував встановити правила для нагляду за приїжджими кліриками. Указ Св. Синоду 1902 р. зобов'язував духовенство, яке прибувало до Таврійської єпархії у випадку тривалої відпустки, реєструватись у єпархіального архієрея, або благочинного – за короткострокової. Також за особами з інших єпархій встановлювався благочинницький нагляд і «помічені в неблаговидній поведінці мали притягатися до законної відповідальності» [89, арк. 71].

Церковна адміністрація наполягала, щоб дозвілля духовенство проводило з користю для професійних обов'язків. 22 березня 1800 р. Синод видав указ, що стосувався підвищення моральності парафіяльних священно-церковнослужителів, їх службових та домашніх обов'язків. У одному з пунктів ставилась вимога, щоб у вільний від служби та здійснення треб час духовенство займалося читанням потрібних і корисних церковних книг [284, с. 96]. Вільний час священник обов'язково мав приділяти написанню проповідей та повчань. Клірики не мали зловживати сном та закликались до раннього прокидання [427, с. 409].

Однак, як зазначалось на сторінках церковних журналів, священнослужитель звичайно не мав вести життя в крайньому аскетизмі. Проте, вимагалось не забувати загальне правило, яким потрібно було керуватися духовенству при виборі занять для проведення дозвілля, що мало сприяти «піднесенню душі та тіла, розуму, облагородженню почуттів і зміцненню волі до досягнення високоморальних цілей у священницькій

діяльності». Як види відпочинку рекомендувались: землеробство, садівництво, бджільництво, риболовля, вивчення природи, літератури, музика, малювання, живопис тощо [407, с. 95-96]. Особливий наголос робився на бджільництві, що вважалось одним з найбільш прийнятних для духовенства занять [404, с. 46] і слугувало б додатковим джерелом прибутку [415, с. 347; 488, с. 312]. На сторінках духовних журналів надавалися практичні рекомендації для облаштування пасік [308, с. 423-429]. До того ж у Київській семінарії діяли курси з бджільництва [211, с. 87]. У літній та ранньоосінній час відпочинок проходив найбільш різноманітно. Від професійних обов'язків та господарських турбот священно- і церковнослужителі відволікались риболовлею, збиранням ягід та грибів, садівництвом, городництвом тощо [493, с. 378].

Духовенству не заборонялося відвідувати свята та гостини парафіян, «але при цьому ні на хвилину не забувати святості і висоти свого звання». Від священника вимагалось всіляко уникати усього, що принижувало чи компрометувало його священицький сан. Тому на святкових заходах він мав бути присутній лише до того часу, «доки ведуться розмови благопристойні, коли ж почнуться танці, безчинний крик та сміх, тоді священник мав негайно піти» [471, с. 392].

Не осуджувалась наявність у духовенства знайомих та близьких людей, в товаристві яких з проводився вільний час. Але церковне керівництво не оминало увагою і цей варіант дозвілля, надаючи рекомендації щодо вибору кола спілкування. По-перше, воно не мало бути чисельним, а, по-друге, самі люди мали бути шанованими в парафії, з відповідною моральністю та високою релігійністю. Водночас наголошувалось, що найближчими для пастиря повинні бути його товариші по службі, а вже потім «благочестиві» віряни. Ще в благочинницькій інструкції 1775 р. зазначалося: «Підтверджувати священникам, щоб без запрошення в гості ні до кого нахабно не ходили, хіба б були покликані; і знаючи, що той будинок, куди запрошуються, є чесним; і мати поведження і дружбу з подібними собі священниками, дияконами і церковниками; також з благородними поміщиками і з поважними купцями і

міщанами, а не з всяким безрозбірно обходитись і дружити» [471, с. 392-393]. Даний пункт залишався чинним і у редакції інструкції благочинним 1900 р. [231, с. 10]. Священик не часто мав відвідувати знайомих, друзів, щоб не витратити час, необхідний для виконання своїх обов'язків.

З огляду на численні заборони і обмеження, дозвілля духовенство проводило у колі знайомих та близьких людей. Поширеною формою відпочинку були спілкування та застілля. Гостювання у родинах священиків нагадували вечірки, традиційні для незаможних міщанських і купецьких сімей, але без танців [493, с. 379]. На шпальтах церковної періодики наголошувалось, що сім'я священнослужителя має бути прикладом для парафіян у проведенні релігійних свят. На противагу встановленим традиціям серед вірян, які в ці дні організовували святкування з прийомом гостей, відвідуванням розважальних закладів, будинок священика не мав бути втіленням «ігрищ і веселощів» [302, с. 425].

Час розваг у тодішньому українському селі припадав на осінь, точніше від Преображення Господнього (19 серпня), коли закінчувались головні польові роботи і до зимового Миколи (19 грудня). На цей час припадали всі храмові свята, весілля тощо. Найбільш урочистою подією в парафії був храмовий день, тобто дата посвяти церкви. Саме це свято слугувало найбільшим приводом до прийому гостей та застілля як для духовенства, так і вірян. Знавець життя православного духовенства Є. Крижановський описав його святкування. Сім'ї готувалися до цього: прибирали в будинках, готували святкову їжу. В цей день до літургії залучались священно- та церковнослужителі з сусідніх парафій, які проводили найурочистішу службу за рік. Неподалік від церкви, під відкритим небом, в цілому ряді викопаних в землі печей перші господині парафії готували громадський обід, розставлялись столи, з усіх хат зносились миски, ложки. Відразу після богослужіння священики та шановані господарі сідали за столи, а інші групами розсідались на траві. Під час обіду священики та дяки часто підіймались і співали богослужбові пісні. Опісля всі приїжджі клірики, родичі, багато з авторитетних вірян йшли гостювати до місцевого священика.

Розміщувались в кімнатах, на призьбі під стріхою, в саду. Молодь зазвичай тягнуло на кухню, де доньки місцевих та прибулих священно- і церковнослужителів метушились по господарству, то для порядку, то для вигляду. Молоді дячки і поповичі допомагали їм ліпити вареники, скубти курей, щось подати, принести, винести між цим сипали приказками, натяками, веселощі не переривались. Тут між молодими людьми часто виникали симпатії [542, с. 516-518]. Іноді свято могло супроводжуватись прогулянками, співами, подорожами і тривати декілька днів. «Бувало, зберемось де-небудь на свято, розсядемося, починаються поважні розмови про погоду, коней, господарство, про парафіяльні справи. Жінки в іншій кімнаті ведуть свої розмови. Так проходить час до обіду. І тільки за обідом язики поступово розв'язувались. Ставало гамірно, весело, лунали жарти і сміх», – так згадував сучасник про святкування одного з храмових свят [579, с. 149]. Навіть у проведенні вільного часу духовенство залишалося в певній ізоляції. Адже поміщики часто дивилися на священників скося або з погордою (не говорячи про причетників), інтелігенція їх сторонилась, а від селянства дистанціювались самі священники [493, с. 378].

Отже, з огляду на значне коло обов'язків у духовенства залишалося небагато часу на дозвілля, яке не відзначалося різноманіттям. Чимало обмежувальних постанов Св. Синоду та єпархіального керівництва мали за мету тримати на належному рівні моральний авторитет кліру, Православної церкви загалом, підвищувати його в очах мирян. А рекомендоване церковною адміністрацією проведення вільного часу парафіяльним духовенством пов'язувалося з їх безпосередніми обов'язками.

Таким чином, аналіз наявного матеріалу засвідчує, що освітній рівень православного сільського парафіяльного духовенства був предметом особливої турботи церковно-державної адміністрації. У Київській єпархії склалася і діяла триступенева система духовної освіти, яка включала повітові та єпархіальні чоловічі й жіночі училища, духовну семінарію, духовну академію. Освіта духовенства була необхідною умовою для отримання місця служби, парафії, а

учительська діяльність – заохочень та нагород. Посилена увага до освіти духовенства призвела до того, що 1865 року київський митрополит повідомляв Св. Синод про достатній її рівень в усіх священно- та церковнослужителів єпархії.

Підвищенню освітнього рівня сільського православного духівництва сприяла самоосвіта, яка забезпечувалась періодичною церковною пресою та благочинницькими і церковними бібліотеками. Для формування духовенством власних бібліотек, що особливо схвалювалося, при повітових соборах та деяких монастирях відкривалися книжні лавки.

Дозвілля духовенства теж суворо регламентувалося. Існувало чимало заборон на форми проведення вільного часу. Дозволені були тільки ті, які сприяли духовному збагаченню особистості. Та не дивлячись на систему обмежень та заборон, реальне життя нерідко вривалося в повсякдення духовних осіб.

Відступи від усталених норм повсякденного життя православного духовенства каралися особливим церковним судом, у розпорядженні якого був цілий арсенал специфічних покарань.

ВИСНОВКИ

Ознайомлення із зарубіжною історіографією історії повсякдення, вивчення історіографії Православної церкви в Україні та комплексу відповідних джерел дало можливість висвітлити повсякденне життя сільського православного духовенства Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. та сформулювати такі висновки:

1. Напрацювання зарубіжної історіографії повсякдення за умов нових суспільних реалій, що звільнили від ідеологічного диктату, політичної заангажованості та цензури, сприяють розширенню дослідницького поля вітчизняних вчених у царині вивчення повсякденного життя у різних його проявах. Новітня українська історіографія поповнюється антропологічно зорієнтованими дослідженнями, які виконуються у межах соціальної історії на основі відповідних методологічних принципів. Паралельно з цим активно розробляються теоретико-методологічні основи – визначення предмету та методів дослідження історії повсякдення. Інституалізаційна незавершеність цього напрямку в історіографії все ж не зупиняє істориків, які все більше уваги приділяють дослідженню умов життя, праці та відпочинку (побуту, умов проживання, соціальної адаптації тощо) різних суспільних станів та груп населення українських земель в різні часові проміжки. Центр дослідницького інтересу все більше зміщується на пересічних людей з їх щоденними турботами, проблемами, баченням навколишнього світу. Все більше актуалізується історія повсякдення, яка дає змогу з «середини» наблизитись до розуміння людського минулого. Але в історіографії Православної церкви в Україні повсякденне життя духовенства тільки починає виокремлюватись в окремий напрям. Першим в українській історіографії комплексним дослідженням повсякденного життя православного парафіяльного сільського духовенства є дисертація Б. О. Опрі, географічні межі якої включають Правобережну Україну, а хронологічні обмежені другою половиною XIX –

початком ХХ століття. Повсякдення сільського духовенства Київської єпархії в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. не було предметом окремого спеціального дослідження.

А між тим джерельна база є цілком достатньою для висвітлення цієї теми. У процесі підготовки дисертації було вперше виявлено і введено до наукового обігу низку нових документів і матеріалів, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Це дало змогу реконструювати комплекс явищ повсякденного життя парафіяльного православного духовенства, які характеризували його як окремішній суспільний стан з характерними тільки для нього суспільним статусом, рівнем матеріального добробуту, особливостями сімейно-шлюбних відносин та побуту, освітнім цензом та моральністю. Документація єпархіального управління, духовних правлінь та благочиній, документи звітно-статистичного характеру, судові справи консисторії уможливили висвітлення системи регламентації професійної діяльності та побуту духовенства, з'ясування матеріального забезпечення життєдіяльності, стосунків з представниками інших суспільних станів, виявлення культурно-освітніх потреб духовенства та увиразнення особливостей дозвілля сільського парафіяльного духовенства. Опубліковані джерела – законодавчі акти вищої державно-церковної влади, протоколи єпархіальних з'їздів духовенства, статuti навчальних закладів, братств, товариств та спілок – сприяли як реконструкції основних напрямів правового регулювання повсякдення, так і форм суспільного та приватного життя представників цього суспільного стану. Цінним джерелом для висвітлення повсякдення духовенства була періодична церковна преса, яка містить як різноманітні настанови для духовенства, так і інформацію «знизу», повідомлення сотень дописувачів про особливі події, чи звичайне та буденне у щоденному житті сільських пастирів.

2. Дослідження значного комплексу джерел надало можливість з'ясувати, що упродовж зазначеного періоду православне духовенство на українських землях під тиском російського самодержавства пройшло шлях від

духовних наставників православного люду до привілейованого суспільного стану з регламентованою не тільки професійною діяльністю, а й побутовим життям. Ознаками цього було зведення до формалізму, а потім і ліквідація виборності парафіяльного духовенства, впровадження системи заохочень та державних нагород священно- і церковнослужителям, збереження окремого церковного суду як вияву особливого статусу духовенства, станова замкнутість не дивлячись на формальну її ліквідацію в 1869 році, виконання духовенством цілої низки не притаманних, позабогослужбових обов'язків – нотаріусів, провідників державної політики, гарантів соціального спокою, пропагандистів здорового способу життя (переконання парафіян у необхідності щеплень від віспи, боротьба з пияцтвом тощо), виконання поліцейських функцій. Виявом еволюції духовенства була політизація церковного життя – здійснення царських служб, встановлення контролю за проповідями, створення зрусифікованої системи духовної освіти. Це вплинуло на систему соціальних відносин, так як і інтелігенція через одержавлення церкви все більше байдужіла до неї, а заходи влади щодо поліпшення матеріального становища духовенства створювали напруження у стосунках духовенства як з поміщиками, так і селянами.

3. Матеріально-побутові умови життя православного кліру сільських парафій Київської єпархії законодавчо регламентувалися і змінювалися упродовж зазначеного часового проміжку. У дисертації показано, що в кінці XVIII – на початку XIX ст. матеріальний добробут православного сільського духовенства мало чим відрізнявся від життя заможних селян. Основними джерелами прибутків була церковна земля, плата за треби, роковщина та добровільні пожертвування вірян. Але прибутки були нестабільними так як церкви мали різні ерекційні земельні наділи, плата за треби залежала від чисельності парафій, забезпечення вірян і авторитету священника. Спроби забезпечення духовенства казенним утриманням почалися з 1807 року, але до 40-х років XIX ст. вони успіху не мали. У 1842 році нормативним актом закріплювалось забезпечення парафіяльного духовенства землею, житлом та грошового допомогою, але так як він ґрунтувався на віджилих кріпосницьких

методах, то 1868 року скасовувався. Питання добробуту духовенства було одним з ключових у ході церковних реформ 60-70-х років XIX ст. У ході його вирішення було створене спеціальне «присутствие» для поліпшення добробуту духовенства, проводились структурні зміни у формі створення приписних церков та скорочення невеликих парафій тощо. На ціле століття розтягнулася реалізація урядових заходів щодо вирішення проблем причтового житла.

Джерельна база уможливила детальне висвітлення питання забезпечення бідних духовного стану (позаштатних кліриків, вдів, сиріт та важкохворих). Починаючи з синодального указу від 4 квітня 1799 року про правила допомоги вдовам та сиротам, державно-церковне керівництво реалізувало різні заходи щодо соціального забезпечення духовенства. Серед них: дозвіл на частину прибутків для позаштатного духовенства, опікунство над сиротами та забезпечення їх засобами до існування, виділення відсотків від продажі свічок та гаманцевих коштів, казенне утримання сиріт і бідних учнів духовних навчальних закладів та долучення до цього окружного духовенства, організація опікунств та влаштування притулків, здешевлення лікарської допомоги для бідного духовенства, запровадження з 1866 року гарантованого державного пенсійного забезпечення, відкриття товариств взаємодопомоги та надання одноразової грошової допомоги. Усе це підвищило добробут сільського духовенства, сприяло поліпшенню матеріально-побутових умов його життя, але остаточно підпорядковувало державній владі.

4. В дисертації увиразнено особливості шлюбно-сімейних стосунків духовенства, серед яких: обов'язковість шлюбу до рукопокладення в сан, синодальна заборона з 1804 р. шлюбів з метою користолюбства, заохочення шлюбів між представниками духовного стану, зобов'язання благочиннихнаглядати за моральністю молоді шлюбного віку, контроль за укладенням шлюбів представниками духовного стану, особливо учнями духовних навчальних закладів, через отримання дозволу єпархіального керівництва, заборона другого і третього шлюбів навіть у випадку вдовства священнослужителів. Виявом контролю за сімейним життям духовенства було

чітке визначення причин і умов розлучення при загальному негативному ставленні церковного керівництва до розірвання шлюбу навіть з об'єктивних причин.

На основі вивчення комплексу історичних джерел показано, що до сім'ї священика була особлива увага як парафіян, так і церковної адміністрації. Від духовенства вимагалось створення власної сім'ї на засадах релігійно-моральних, принципах справедливості та любові. На законодавчому рівні з березня 1800 року затверджувалась обов'язковість сповіді та причастя в усі чотири пости для усіх членів сім'ї православного кліру. Обов'язковим було дотримання в сім'ях постів та молитовного обряду. Під пильною увагою перебували дружини священно- та церковнослужителів. Матушка повинна була стати опорою чоловікові, порадицею для інших жінок парафії, прикладом у постійному відвідуванні церкви, дотриманні постів, шануванні релігійних свят. Матушка мала відзначатися скромністю, дотримуватись стриманості в одязі, прикрасах, ходити з покритою головою. Синодальним указом 1800 року духовенство було зобов'язане виховувати дітей правдиво, у покорі до влади, навчати грамоти і давати освіту не тільки синам, але й донькам.

Але джерела містять інформацію і про те, що необхідність одруження до рукопокладення, прагматизм у виборі нареченої, непоодинокі отримання парафії разом з дружиною, неможливість розлучення часто негативно впливали на подружнє життя парафіяльного духовенства. Це теж знайшло відображення у тексті дисертації.

5. Документи консисторського архіву уможливили висвітлення морального рівня парафіяльного духовенства сільських парафій Київської єпархії. У дисертації представлена систематизація та авторські підрахунки кількості найпоширеніших порушень духовенства, названі причини єпитимій. Наголошується, що попри створену систему регламентації навіть приватного життя духовенства, в його середовищі не поодинокими були порушення норм моралі, професійної етики, загальнолюдських принципів суспільного життя.

6. Упродовж досліджуваного періоду освітній рівень парафіяльного духовенства, як і розуміння важливості освіти, теж еволюціонував. В кінці XVIII ст. духовенство Київської єпархії мало освіту різних навчальних закладів, а то й зовсім не мало, що зумовлювало загалом низький рівень освіти. У 1808-1814 рр. склалася триступенева система духовної освіти і у 1865 р. київський митрополит доповідав Св. Синоді, що усі священно- та церковнослужителі єпархії мають достатній рівень освіти. На кінець XIX ст. як показав Перший Всеросійський перепис населення 1897 року духовенство Київської губернії за якістю освіти переважало дворянство. І хоч у цифровому виразі освітній рівень суспільних станів виглядав так: грамотних осіб духовного стану було 90,1%, дворянства 90,3%, міщанства 45,0%, селянства 16,4%, все ж духовенство отримувало середню або вищу професійну освіту. Видавалася низка заходів та розпоряджень, спрямованих на підвищення освітнього рівня парафіяльного кліру, до того ж освітній ценз враховувався для отримання духовної посади.

Підвищенню освітнього та професійного рівнів сприяла самоосвіта духовенства. Синодальним указом 1800 р. духовенство було зобов'язане читати та формувати власні бібліотеки. Від випускників семінарії при рукопокладенні в сан вимагалось мати у власній чи церковній бібліотеці певний перелік книг. З 1860-х років у Київській єпархії почали створюватись благочинницькі та церковні бібліотеки. З 28 вересня 1861 року Київська духовна консисторія надала дозвіл на відкриття книжкових лавок при кафедральному Києво-Софійському та повітових соборах. Діяльність бібліотек регламентувалась спеціальними правилами, укладеними настоятелем черкаського собору Ф.Александровичем і затвердженими митрополитом Арсенієм 18 травня 1862 року. У дисертації зазначається, що виявом контролю за самоосвітою духовенства був чіткий перелік книг для бібліотек та постійні рекомендації щодо нових надходжень.

7. Дозвілля парафіяльного духовенства підлягало регламентації з боку церковної адміністрації. До головних заборон належали вживання алкоголю, тютюнопаління, гра в карти, танці. Також клірикам не дозволялось відвідування

розважальних закладів: громадських гулянь, цирку, кінських перегонів, балету, театру. Контроль за проведенням вільного часу мав на меті забезпечення відповідного морального авторитету священно- і церковнослужителів. Церковне керівництво наполягало, щоб духовенство проводило дозвілля з користю для професійних обов'язків, тому рекомендувало читання духовної літератури, написання проповідей та повчань. Традиційною формою проведення вільного часу було відвідування близьких і друзів, спілкування з якими супроводжувалися застіллям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 127. Київська духовна консисторія.

1. Оп. 11.

Спр. 24. Дело по прошению города Богуслава Соборной Параскьевской церкви священника Саввы Пашковского о удовлетворении его тамошним протоиереем Феодором Андриевским не отдаче половиною часть доходов на причет, 1807 р., 58 арк.

2. Оп. 13.

Спр. 103. Дело по Богуславскому повету начавшаяся с прошения Звенигородского протоиерея Иоанна Радзимовского дочери Пелагеи о расторжении брака ея с мужем ея Станиславом Лаговским по причине что тот ея муж родный племянник ... отставного полковника который прежде бракосочетания ея Пелагеи с оным Станиславом вступил в брак с родной ея Пелагеи сестрой Еленой, 1809 р., 107 арк.

3. Оп. 18.

Спр. 45. Дело 1815 года июля 15 дня о увольнении Богу. повета села Селища священника Дамиана Свидерского по старости лет от должности с определением на место его состоявшего тамо на диаконческом месте священника Симеона – коибы для пропитания Свидерскому уделять третью часть из даяния, 1815 р., 9 арк.

4. Оп. 26.

Спр. 47. Дело 1823-го года августа 31 по прошению Богуславского повета села Шупиков вдовой попадьи Сиротской о не уделении ей тамошним священником Кароповским принадлежащей ... доходом и о прочем, 1823 р., 74 арк.

5. Оп. 97.

- Спр. 20. По прошению Звенигородского уезда села Нибилянки стихарного дьячка жены ... Грисовой по неспособности мужа ее с нею сожития просит о расторжении брака, 1809 р., 3 арк.
6. Оп. 105.
Спр. 6. Дело по рапорту Звенигородского Д. правления ... села Богачовки священника Бутовского ... по жалобе причта, 1817 р., 11 арк.
7. Оп. 111.
Спр. 56. Дело по прошению Звенигородского повета села Вербовца дьячка Иакова Ходзицкого о дозволении ему вступить с крестьянскою дочерью в брак, 1823 р., 9 арк.
8. Оп. 113.
Спр. 70. Дело по сообщению Киевского попечительства о бедных дух. звания о упущениях ... по Звенигородскому повету в сборе денег для ... бедных, 1825 р., 5 арк.
9. Оп. 118.
Спр. 18. Дело по сообщению Киевского Попечительства о бедних звания о получении Звенигородского повета села Капустиной протоиерея Жулковского к сдаче сотруднику священнику Бутовскому сотруднических по описи дел, 1830 р., 8 арк.
10. Оп. 121.
Спр. 50. Дело по рапорту Звенигородского Д. правления о вымогательстве священником Лисянским у прихожан за исправление треб платежа, 1833 р., 71 арк.
11. Оп. 123.
Спр. 20. Дело по прошению Звенигородского уезда местечка Лисянки священника Тихона Нисонского с жалобой на благочинного Левицкого, что он воспрещает ему Нисонскому собственную его землю продать, 1835 р., 22 арк.
12. Оп. 126.

Спр. 75. Дело по отношению Генерал-майора Фохта о назначении депутата с духовной стороны для производства следствия над церковниками Звенигородского уезда Дорожинским и Ковальского за подвоз горячего вина, 1838 р., 22 арк.

13. Оп. 211.

Спр. 101. Дело по прошению Киевоиорданской Николаевской церкви священника Яроцкого, дочери Ефросинии, о уничтожении ея брака, с мужем ея отставным капитаном Русановским, 1817 р., 5 арк.

14. Оп. 229.

Спр. 72. Дело по рапорту благочинного Максимовича о разделении процентных денег 128 р. на причт Старо-Киевской Георгиевской церкви, 1836 р., 3 арк.

15. Оп. 230.

Спр. 323. Дело 1837-го года 13 апреля, о доставлении справки в Киево-попечительскую канцелярию требуемую запросом еще в 1832-м году марта 29-го дня из Киевской Духовной Консистории о службе умершего протоиерея Симеона Александровского Киево-Подольской Борисоглебской церкви, 1837 р., 2 арк.

16. Оп. 231.

Спр. 186. Дело по прошению Старо-Киевской Злато-Устовской церкви дьячка Константина Дьяченка о дозволении ему вступить в брак с девицею светского звания, 1838 р., 4 арк.

17. Оп. 255.

Спр. 54. О дозволении Киевского повета местечка Кагарлыка дьячку Блажевскому вступить в брак, 1821 р., 5 арк.

18. Оп. 270.

Спр. 73. Дело по прошении с. Копылова священнических детей сирот Чубинских на священника Тихона Волкова на неуделение им доходов, 1836 р., 72 арк.

19. Оп. 280.

- Спр. 40. Дело об отказе дьячковской жены Домники Гомоковской в просьбе ее о расторжении брака ее с мужем ее дьячком Антонием Гомоковским, якобы к супружескому сожитию неспособным, по тому что Врачебная управа нашла Гомоковского имеющим к оному способность, 1812 р., 18 арк.
20. Оп. 285.
- Спр. 46. Дело по рапорту Липовецкого уезда местечка Плискова священника Прокопия Бутовского с донесением что оного местечка пономарь Иаков Добрянский определен одним только Д. правлением а не епархиальным начальством вступить в законный брак, 1817 р., 19 арк.
21. Оп. 349.
- Спр. 73. Дело по сообщению Киевского попечительства о бедных Д. звания насчет распоряжения именьям оставленных по смерти священнослужителей, 1837 р., 7 арк.
22. Оп. 354.
- Спр. 162. Дело об взятии Липовецкого уезда священно- и церковнослужителям подписками дабы они не вмешивались в возмущения крестьян против помещиков, 1800 р., 20 арк.
23. Оп. 356.
- Спр. 116. Дело по рапорту Уманского д. правления, с донесением священно- и церковнослужителей жалобу на тамошняго помещика, что за содержание ими на церковной земли пчел требует десятину, 1802 р., 66 арк.
24. Оп. 363.
- Спр. 157. Дело о прибавки жалования соборьям ... служителям Киевской епархии ..., 1809 р., 118 арк.
25. Оп. 365.
- Спр. 85. Дело по жалобе церковнослужителей о неуделении им от священников следуемой им части церковной земли и причуждении их к себе ..., 1811 р., 58 арк.
26. Оп. 372.

Спр. 133. Дело общее по синодальному указу о разделе церковной пахотной и сенокосной земли равно за исправление ... треб доходов священно- и церковнослужителей между собой ... расписках, 1819 р., 117 арк.

27. Оп. 373.

Спр. 6. Дело о том как существует раздел доходов между священно-церковнослужителями и как оные разделять полагается, 1820 р., 296 арк.

28. Оп. 376.

Спр. 46. Дело по прошению уволенного из Армии ... для определения в Киевскую епархию к месту священника Платона Гордиевского о расторжении брака с женой Софией по причине развратных ею поступков, 1823 р., 25 арк.

29. Оп. 377.

Спр. 87. Дело по рапорту Чигиринского Правления с представлением списка о поведении священно- и церковнослужителей, 1824 р., 23 арк.

30. Оп. 378.

Спр. 152. Дело по указу Святейшего правительствующего Синода о запрещении священнослужителям проводить торговлю, 1825 р., 38 арк.

31. Оп. 380.

Спр. 141. Дело по указу Святейшего правительствующего Синода об отпуске из Киевской Казенной палаты на 1-ю 1827 года половину для презрения бедных Духовного звания сумм, 1827 р., 6 арк.

32. Оп. 383.

Спр. 247. Дело о способах к улучшению состояния духовенства по Высочайше утвержденному повелению 6 декабря 1829 года, 1830 р., 137 арк.

33. Оп. 385.

Спр. 39. Дело по указу Святейшего Правительствующего Синода, об отпуске из местных казенных палат суммы следуемой для призрения бедных Духовного звания, 1832 р., 2 арк.

34. Оп. 402.

- Спр. 37. Дело по рапорту Радомысльского Духовного правления о исполнении указа с ... допросов за вступление пономаря Малевича в противность запрещение в брак, 1815 р., 17 арк.
35. Оп. 404.
- Спр. 53. О ученике Андрее Серединском определенном Радомишльского повета в село Ораное дьячком, 1817 р., 10 арк.
36. Оп. 452.
- Спр. 50. Дело о доме и постройках Сквирского повета бывшего в селе Баламутовке с Иакова Красинскому, 1830 р., 43 арк.
37. Оп. 520.
- Спр. 21. Дело по прошению Киевской академии ученика поэзии Петра Подгорского, о определении кого либо из священнослужителей до совершенного его возраста и окончания учений к ... оставшегося по смерти отца его уездного города Черкасы Троицкой церкви священника Павла Подгорского священнического места с тем чтобы тот кто определен будет для содержания его Подгорского с братьями его со сего прихода уделяет половинную часть доходов, 1813 р., 10 арк.
38. Оп. 638.
- Спр. 262. Дело по отношению Киевского гражданского губернатора о распоряжении к доставлению ему сведений требуемых к отчету, 1841-1842 рр., 25 арк.
39. Оп. 646.
- Спр. 568. Дело по отношению Г. Киевского Гражданского Губернатора о доставлении сведений нужных для составления статистики, 1845 р., 13 арк.
40. Оп. 667.
- Спр. 194. Дело о том, чтобы священники музыку и пляски совершенно изгнали из домов своих, и не курили бы табаку, 1864 р., 4 арк.
41. Оп. 678.
- Спр. 95. Дело о том, что священники являются в Консисторию в ненадлежащей форме, 1874 р., 4 арк.

42. Оп. 690.

Спр. 1784. Дело о выдаче канцелярскому служителю Консистории Парфению Богатырьчуку билета на женитьбу, 1891 р., 4 арк.

43. Оп. 699.

Спр. 40. Черновик отчета Консистории о состоянии Киевской епархии за 1842 год, 1842 р., 105 арк.

44. Спр. 170. Копия циркуляра Синода и указа Консистории об обязанностях священников в связи с произведением реформы 1861 года, 1861 р., 6 арк.

45. Оп. 702.

Спр. 563. Дело по рапорту Уманского уезда 9 части благочинного священника Иосифа Комарницкого, с припровождением ... журнала за 1-ю половину 1839 года о поведении священно- и церковнослужителей, 1839 р., 4 арк.

46. Оп. 707.

Спр. 834. Дело имени умершего заштатного священника Назария Смалевского, 1842-1846 рр., 30 арк.

47. Оп. 736.

Спр. 215. Дело о дозволении дьячку села Трушек Васильковского уезда Михаилу Хмилевскому вступить во 2-й брак с мещанкою дочерью девицей г. Сквиры Соломониєю Милецкою, 1860 р., 4 арк.

48. Оп. 748.

Спр. 337. Дело о примирении священников с. Зеленки Каневского уезда Василия Рынского и Мартиниана Словачевского, 1865 р., 8 арк.

49. Оп. 764.

Спр. 652. Дело о взаимных неудовольствиях священников Семеновского и Яновского, 1872 р., 98 арк.

50. Оп. 768.

Спр. 18. Дело о назначении пенсий священнослужителям и их вдовам, 1882 р., 179 арк.

51. Спр. 413. Дело по прошению дьячка с. Шулякова Таращанского уезда Ивана Горбачевского о разрешении ему вступить в законный брак, 1878-1880 pp., 21 арк.
52. Спр. 487. Дело о разрешении дьячку с. Великих Дмитровичев Феодосию Тесельскому вступить во 2-й брак с девицею Ткаченковою, 1878 p., 17 арк.
53. Оп. 772.
Спр. 646. Дело о праздном псаломническом месте при Покровской церкви села Луки Таращанского уезда, куда назначен Никодим Значковский, 1885 p., 10 арк.
54. Оп. 779.
Спр. 876. Дело по донесению заштатного священника с. Зарудья Липовецкого у. Иоиля Шидловского о нравственном развращении женою его детей их, 1900 p., 16 арк.
55. Спр. 900. Дело по прошению псаломнической дочери Матроны Боровицкой о разрешении псаломщику Михею Руцинскому вступить с нею в брак, 1900 p., 4 арк.
56. Оп. 783.
Спр. 609. Дело по анонимному доносу о незаконной связи псаломщика с. Новой-Осоты Чигир. у. Штанчеева с племянницей местного свящ. Космы Финьковского, 1905 p., 8 арк.
57. Оп. 786.
Спр. 599. Дело по отношению псаломщика м. Мошен Черкасского у. Игнатия Кравченка об освобождении его из под особого благочиннического надзора, 1908 p., 5 арк.
58. Оп. 790.
Спр. 19. Дело об исходотайствовании духовенством пенсии, 1912 p., 313 арк.
59. Оп. 791.
Спр. 15. Дело о выдаче билетов на женитьбу окончившим курс семинарий и псаломщикам, 1913 p., 41 арк.

60. Оп. 794.

Спр. 456. Дело об усыновлении заштатным псаломщиком-диаконом с. Пшеничников Каневского уезда Иоанном Яновским своей внучки Лидии Яновской, 1916 р., 4 арк.

61. Оп. 798.

Спр. 400. Дело о взыскании денежного долга с крестьянина д. Теклиновки, Липовецкого уезда Васикова в пользу священника с. Павловки Карпова, 1894 р., 77 арк.

62. Оп. 799.

Спр. 443. Дело о годовом отчете по Духовному управлению Киевской епархии о действиях ея за 1839 год, 1839 р., 220 арк.

63. Оп. 819.

Спр. 86. Дело по отношению Хозяйственного управления при Св. Синоде с требованием дополнительных сведений к отчету Консистории за 1845 год, 1847 р., 9 арк.

64. Оп. 822.

Спр. 114. Дело по описанию Хозяйственного управления при Святейшем Синоде оставлении дополнительных сведений к Отчету Консистории за 1848 год, 1850 р., 3 арк.

65. Спр. 205. Дело по отношению Киевского Губернского комитета об обеспечении сельского духовенства касательно проекта по Липовецкому собору, 1850 р., 19 арк.

66. Оп. 827.

Спр. 189. Дело по докладу Киевской Консистории об отсылке в Хозяйственное управление отчетов за 1854, Консисторских, правленских и монастырских, 1855 р., 65 арк.

67. Оп. 831.

Спр. 60. Дело по рапорту благочинного Мацкевича о возвращении проектов в Дергановскую церковь, 1859 р., 2 арк.

68. Оп. 840.

- Спр. 388. Дело о браке помещичьего сына деревни Антоновки Чигиринского уезда, Корнета Димитрия Врублевского с крестьянкою той же деревни Мариною Шевченковой, 1868 р., 44 арк.
69. Оп. 841.
- Спр. 129. О сокрытии бывшим воспитанником семинарии, ныне священником Стефаном Романовым детяти, прижитого им с девицею Екатериною Дейнековою, 1869 р., 20 арк.
70. Оп. 845.
- Спр. 300. Дело по заявлению священника с. Деренковца Черкасского уезда Петра Иванчи, о преступной связи пономаря Михаила Григоровича с солдаткою Варварою Дирдовою, 1873 р., 22 арк.
71. Оп. 846.
- Спр. 74. Дело по прошению заштатного священника села Рыжавки Уманского уезда Николая Липковского о назначении депутатом благочинного Славинского для бытности при производстве следствия о побоях нанесенных ему – Липковскому с-ком Подольской губернии, села Каменной Балтского уезда, Николаем Каминским, 1874 р., 10 арк.
72. Оп. 847.
- Спр. 310. Дело о побуждении благочинных Чигиринского уезда к немедленному доставлении предводителю дворянства сведений по обеспечению причтов землею и постройками, 1875 р., 2 арк.
73. Оп. 849.
- Спр. 32. Дело о разрешении просфорни села Камянечьего Уманского уезда, дьячковской вдовы Евдокии Ольшевской вступить в брак с отставным шавронистом Иоакимом Рачинским, 1877 р., 11 арк.
74. Оп. 851.
- Спр. 218. Дело о священнике м. Китайгорода Василие Оппокове обвиняемом в оклеветании в официальной бумаге волосного старшины Симчука, 1879 р., 28 арк.
75. Оп. 853.

- Спр. 59. Дело о разрешении употребить до 200 руб., пожертвованные прихожанами на покрытие железом священнического дома в м. Мошнах Черкасского уезда, 1881-1883 pp., 222 арк.
76. Спр. 368. Дело по прошению поверенного помещика м. Володарки Сквирского уезда Ивана Красюка о выдаче копий из проектов приходов м. Володарки и села Завадовки, 1881 p., 10 арк.
77. Оп. 868.
Спр. 520. Дело о выдаче ссуды диакону м. Городищ Черкасск. уезда Карпу Мироновичу из церковных сумм 100 p., 1901 p., 9 арк.
78. Оп. 870.
Спр. 48. Дело по прошению священника с. Богдановки Липов. уезда Иоанна Гуранды, об удовлетворении его доходами свящ. с. Василевки А. Шеремецинским, 1908 p., 12 арк.
79. Спр. 57. Дело о разделе выгод от церковно-причтовой земли по приходу с. Закутинец Бердичевского уезда между священниками К. Холодкевичем и А. Деньгою, 1908 p., 7 арк.
80. Спр. 270. Дело о разделении доходов от земли между священниками Г. Скаржановским и Киприаном Ляхоцким по приходу с. Грищинец Каневского уезда, 1908 p., 25 арк.
81. Оп. 871.
Спр. 3. Дело с сметами назначением содержания духовенству Киевской епархии на 1912 год и вообще переписка по сим предметам, 1912 p., 326 арк.
82. Оп. 873.
Спр. 348. Дело о распределении 15000 руб. назначенных в 1914 году из казны на содержание духовенства, 1914 p., 3 арк.
83. Оп. 875.
Спр. 1381. Дело об обеспечении церковных причтов постройками и земельными участками, 1880 p., 84 спр.
84. Спр. 1620. Дело о разделе земли причтов церковью Киевской епархии между священниками и церковнослужителями, 1886-1891 pp., 125 арк.

85. Спр. 2456. Ведомости о количестве церковной земли, размере жалования причтам церквей Киевской епархии за 1910 г., 1910 р., 74 арк.
86. Оп. 876.
Спр. 266. Прошение митрополита Арсения об улучшении материального положения духовенства Киевской епархии, 1863 р., 2 арк.
87. Спр. 842. О построении церковных построек и земли священником м. Обухова, Киевской епархии Дорожинским и проект прихода м. Обухова об обеспечении православного духовенства землей и постройками, 1901 р., 499 арк.
88. Спр. 867. Ведомости о денежных суммах отпущенных на содержания причтов Радомысльского уезда, 1902 р., 6 арк.
89. Спр. 873. Дело об обеспечении церквей Киевской епархии деньгами и землей, 1902 р., 177 арк.
90. Спр. 918. Дело о выделении денежных сумм из денежных средств Киевского епархиального попечительства для выдачи единовременных пособий семействам умерших и вышедших в заштат священно- и церковнослужителей, 1904 р., 2 арк.
91. Оп. 880.
Спр. 208. Дело по сообщению Правления Киевской Д. Семинарии о ученике среднего отделения Стефане Августиновиче, вступившем в брак вопреки всем правилам, 1841 р., 31 арк.
92. Оп. 885.
Спр. 1. Дело по отношению Киевской Палаты Уголовного суда о блудной жизни священника Дионисия Борзаковского с дворянкою Анною Здановскою, 1844-1847 рр., 330 арк.
93. Спр. 2. По предписанию Его Высокопреосвященства о посылке в митрополичий Дом священника Маевского и дьячка Ярошинского за нескромное поведение, 1844 р., 6 арк.

94. Спр. 8. Дело по сообщению Киевской Палаты Уголовного суда о причинении диаконом Николаем Кейзером смерти еврею Халковскому, 1844 г., 18 арк.
95. Спр. 444. Дело по сообщению Киевского Губернского Правления о назначении церковного покаяния крестьянке села Красноселище Чигиринского уезда Секлетинии Рябенковой за блуд крестьянином Онуфрием Нишею, 1844 г., 12 арк.
96. Оп. 888.
Спр. 16. Дело по рапорту Каневского Духовного Правления 27 декабря № 2108 с делом о блудной жизни дьячка села Петрушек Ивана Нетупского, 1847 г., 29 арк.
97. Оп. 894.
Спр. 120. Дело о противозаконных поступках диакона села Житних Гор Григория Иванчи, 1850 г., 48 арк.
98. Оп. 896.
Спр. 75. Дело по предложению его высокопреосвященства о воспреещении духовенству Киевской епархии курить табак, 1852 г., 189 арк.
99. Спр. 374. Дело о дозволении штатнослужительской ... Мавре Тегубенковой вступить во второй брак, 1857 г., 27 арк.
100. Спр. 427. Дело о священнике села Веселого Кута Александре Лисинском, 1852 г., 2 арк.
101. Оп. 919.
Спр. 31. Дело по прошению священника г. Сквиры Зелинского об исходотайствовании ему квартиры ... общество и об уплате ему квартирных денег за прежние годы, 1873 г., 2 арк.
102. Спр. 317. О причинении смерти священником с. Жидовца Аристархом Черняховским сыну своему Петру, 1875 г., 51 арк.
103. Оп. 949.

- Спр. 68. Дело по рапорту священника с. Дубровинец Липовецкого у. Пантелеймона Ляхоцкого о нетрезвой жизни и неодобрительном поведении местного диакона Мартиниана Томченко, 1911 р., 93 арк.
104. Оп. 954.
- Спр. 9. О наложении епитимии за внебрачное сожительство священника Зубачевского с двоюродною сестрою, 1840 р., 152 арк.
105. Спр. 50. О наложении епитимии на священника Паниша за грубость и избиение крестьян, 1858 р., 463 арк.
106. Спр. 173. Без назви, 1882 р., 315 арк.
107. Спр. 183. О наложении епитимии на дьячка церкви с. Талалай, Бердичевского уезда Ивана Корендовича за пьянство и за нарушение церковного ритуала, 1883 р., 76 арк.
108. Спр. 252. О наложении епитимии на диакона Чигиринского уезда Завиновского за грубое обращение с крестьянами и пьянство, 1887 р., 12 арк.
109. Спр. 257. О наложении епитимии на священника Василевского за пьянство и избиение своей жены, 1887 р., 200 арк.
110. Спр. 477. Дело о наложении церковного наказания на псаломщика церкви с. Плисецкого, Васильковского у. Шпаковского за внебрачное сожительство, 1900 р., 39 арк.
111. Оп. 955.
- Спр. 11. О смерти жены священника церкви села Веприка, Радомысльского уезда Суской, вследствие нанесения ей побоев мужем, 1838 р., 70 арк.
112. Спр. 466. Дело о наложении церковной епитимии на священника г. Радомысля Котляра за пьянство, 1901 р., 12 арк.
113. Оп. 971.
- Спр. 71. Дело об определении окончившего курс Семинарии Марка Шпотаковского учителем г. Липовце церковно-приходской школы и о выдаче ему билета на вступление в брак, 1868 р., 5 арк.
114. Оп. 998.

- Спр. 9. Об участии духовенства в распространении грамотности среди населения Киевской епархии, 1860 р., 11 арк.
115. Оп. 1006.
- Спр. 176. Ведомости о церквях и белом духовенстве по 2-му благочинническому округу города Киева за 1915 год, 1915 р., 136 арк.
116. Оп. 1010.
- Спр. 79. Клировые ведомости церквей Киевского уезда 1841 г., 1842 р., 97 арк.
117. Оп. 1018.
- Спр. 666. Докладная записка священника церкви с. Тимошовки Виктора Солухи о расширении средств материального обеспечения духовенства и допуске к участию в школах, 1860 р., 4 арк.
118. Оп. 1020.
- Спр. 6272. Ведомости о количестве земли и доходов церквей Киевского уезда, 1798 р., 13 арк.
119. Оп. 1023.
- Спр. 84. Доношение Киевского митрополита в Синод о состоянии Киевской епархии за 1875 г., 1875 р., 9 арк.
120. Спр. 180. Доношение Синодального Члена Арсения, Митрополита Киевского и Галицкого Святейшему Синоду о состоянии вверенной мне епархии за истекший 1865 год, 1865 р., 8 арк.
121. Спр. 250. Дело по указу из Консистории об уравнивании сельских приходов и об упразднении некоторых из них, 1869 р., 156 арк.
122. Спр. 333. Ведомость о церквях и духовенстве Киевской епархии за 1879 г., 1879 р., 16 арк.
123. Оп. 1044.
- Спр. 51. Дело по докладу о благосостоянии епархии за вторую половину о сказавших разными лицами проповедей, 1816 р., 249 арк.
124. Оп. 1047.

- Спр. 632. Дело об устройстве благочиннической библиотеки в Старо-Киевском благочинии, 1895 р., 55 арк.
125. Спр. 1301. Дело с ведомостями к отчету о состоянии Киевской епархии за 1899 год, 1900 р., 92 арк.
126. Оп. 1053.
- Спр. 151. Дело о посылке в монастырь на епитимию священника Киево-Иоанно Златоустовской церкви Константина Королькова за совершение незаконного брака, 1904 р., 8 арк.
127. Оп. 1063.
- Спр. 97. Дело по жалобе крестьянина с. Пашковки Киевского уезда на местного священника Андроника Терлецкого за небрежное отношение его к своим обязанностям, 1907 р., 11 арк.
128. Оп. 1065.
- Спр. 235. Дело по жалобе прихожан с. Рубченки Сквир. у. на священника Константина Завадского за установление таксы за требы и другие поступки, 1909 р., 8 арк.
129. Оп. 1070.
- Спр. 11. Дело по жалобе уполномоченных от общества крестьян с. Ясногородки Киевского уезда на местного священника Симеона Яковчука за нетрезвость и небрежное отношение к своим обязанностям, 1913 р., 26 арк.
130. Оп. 1074.
- Спр. 666. Дело по отчетам епарх. и уездных миссионеров за 1913 г., 1913 р., 31 арк.

Ф. 182. Канцелярія київських митрополитів.

131. Оп. 1.

Спр. 83. Секретная переписка Синода с Киевским митрополитом об усилении надзора за духовенством в связи с случаями участия некоторых священников в крестьянских волнениях, 1848 р., 9 арк.

Ф. 278. Київське жандармське управління залізниць.

132. Оп. 1.

Спр. 149. Дело 1912 года по описи № 15 Киевского жандармского полицейского управления железных дорог с циркулярами и другими распоряжениями губернаторов, 1912 р., 123 арк.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора.

133. Оп. 1.

Спр. 4216. Дело по представлению Липовецкого Земского суда о блудной жизни священника села Шабатовки Крижановского с крестьянкою Мариєю Журавлевою, 1841 р., 4 арк.

134. Спр. 8520. Всеподданнейший доклад Государю Императору 1851, 1851 р., 33 арк.

135. Оп. 37.

Спр. 730. Дело по прошении дочерей священника Комарницкого с жалобой на священника Крикуневича, 1860 р., 15 арк.

136. Оп. 44.

Спр. 66. Дело по жалобе дочери священника м. Козина Анисии Деревященковой на жестокое обращение с нею отца ея принуждающего будто-бы просительницу вступить в брак против ея желания и о проч., 1865 р., 25 арк.

137. Оп. 54.

Спр. 216. Дело о противозаконных поступках приходского священника с. Юшек Тарасевича, 1875 р., 7 арк.

138. Оп. 84.

Спр. 202. Дело по отношению Г. Митрополита Киевского, о дозволении священнослужителям печерской части г. Киева производить в домах их починки, 1853 р., 5 арк.

139. Оп. 151.

Спр. 193. Дело о запрещении помещиком с. Закреничьего Таращанского у. Киевской губ. Вильчинским церковному старосте Гордюку отправится в Таращанское духовное правление за свечами, 1842 р., 9 арк.

140. Оп. 158.

Спр. 1020. Дело по просьбе бывшего дьячка с. Блажийовки Адриана Станкевича с жалобой на священника Зорчинского за употребление его в работе и потравление ко принадлежащего просителю хлеба, 1847 р., 14 арк.

141. Оп. 300.

Спр. 142., 1862 р., 200 арк.

142. Оп. 363.

Спр. 431. Дело по отношению обер-прокурора Святейшего Синода о доставлении подробных сведений о обеспечении православного сельского духовенства ... переписка и об обеспечении сего духовенства, а также о проведении натуральных повинностей прихожан к духовенству на денежные, 1857-1861 рр., 94 арк.

143. Оп. 435.

Спр. 73. Дело о превратном толковании дьячком села Лесковой Антоновским инвентарных правил крестьянам помещика Даховского, 1849 р., 7 арк.

144. Спр. 95. Дело о благоразумных действиях священника села Мотовиловки Калитинского при объявлении крестьянам инвентарных правил, 1848 р., 5 арк.

145. Оп. 615.

Спр. 130. Дело по жалобе крестьянина Березовки Уманского уезда, Исидора Костяного на местного приходского священника Льва Маковского о производстве расследования предосудительных его поступков, 1885-1886 рр., 10 арк.

146. Оп. 770.

Спр. 21. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. Распорядительная часть. Указы Сената за 1840 г. Том I, 1840 р., 391 арк.

147. Оп. 785.

Спр. 110. О распоряжениях по предмету наблюдения за подозрительною перепискою и за неблагонамеренными лицами, 1835 р., 21 арк.

148. Оп. 815.

Спр. 118. Дело о предоставлении Министру вн. дел предположениях по разным предметам и сведения по отчетам за прежние годы, 1865 р., 34 арк.

Ф. 486. Київська палата цивільного суду.

149. Оп. 1.

Спр. 6814., 1836 р., 518 арк.

Ф. 533. Київський військовий губернатор.

150. Оп. 1.

Спр. 168. Дело об отстранении от должности помещиком Обгуральским без разрешения духовной консистории дьячка церкви с. Попельной Сквирского повета Аравского и назначении на данную должность своего крепостного крестьянина Буримчука, 1803р., 8 арк.

151. Спр. 1119. Предписания министерства внутренних дел, полиции и других учреждений, 1808 р., 51 арк.

152. Оп. 2.

Спр. 69. Дело по жалобе священника с. Молчановки Сквирского повета Киевской губ. Васильковского на посесора Дидковского за запрещение крестьянам работать у него в хозяйстве в свободное от барщины дни, нанесение ему оскорблений и др., 1827 р., 8 арк.

153. Спр. 886. Дело по жалобе священника церкви с. Ставище Сквирского повета Киевской губ. Помазанского А. на помещика Рильского за запрещение своим крестьянам наниматься к нему на работу, 1836 р., 6 арк.

Ф. 707. Управління Київського учбового округу.

154. Оп. 18.

Спр. 15. Циркуляры по управлению Киевского Военного, Подольского и Волынского генерал-губернатора издаваемые в течении 1852 года, 1852 р., 148 арк.

Ф. 711. Київська духовна академія.

155. Оп. 2.

Спр. 2386. Переписка с Киевским университетом и Киевской семинарией о запрещении воспитаннику Усаневичу А. посещать лекции в университете, 1834 р., 6 арк.

Ф. 712. Київська духовна семінарія.

156. Оп. 2.

Спр. 34. Дело о том, что запрещается ученикам семинарии ходить в народные гулянья и зрелища, 1828 р., 9 арк.

157. Спр. 103. Дело о запрещении лицам Д. звания вступать в брак с невестами «ниского» состояния, 1829 р., 3 арк.

158. Спр. 311. Экономические отчеты по Семинарии и низшим училищам оной подведомым за 1831 год на 41-м листе, 1832 р., 59 арк.

159. Спр. 638. Дело о дозволении малолетним детям Махновского и Радомысльского духовенства обучаться в светских приходских училищах, 1836 р., 15 арк.

160. Спр. 744. Дело о том, чтобы ученики Семинарии не вступали в связь с девицами до окончания учебного курса и о прочем, 1838 р., 8 арк.

161. Спр. 1321. Дело о сумме присланной из Киевского попечительства о бедных духовного звания на содержания учеников Киево-Софийских училищ, принятых попечительством на сию сумму, 1842 р., 4 арк.

162. Оп. 4.

Спр. 217. Ведомости о поведении и успеваемости учеников и состоянии семинарии за 1897 г., 1897 р., 68 арк.

163. Оп. 5.

- Спр. 25. Дело о назначения пособия бедным священно- и церковнослужительским детям обучающихся в подведомых Семинарскому правлению низших училищах, 1837 р., 71 арк.
164. Спр. 276. Отношение Киевской Д. Консистории о предоставлении за некоторыми учениками Высшего Отделения Семинарии священнических мест, 1844 р., 7 арк.
165. Оп. 6.
- Спр. 256. Переписка с Киевской дикастерией о выявлении семинаристов желающих занять освободившиеся после смерти священников приходы, женившись на дочерях этих священников, 1822 р., 13 арк.
166. Спр. 502. Переписка с Киевской духовной дикастерией о направлении выпускников Киевской духовной семинарии, пожелавших занять должности священников в Киевской епархии с женитьбой на дочерях умерших священников, 1824 р., 20 арк.
167. Спр. 818. Предписание Киевской духовной дикастерии о принятии мер к обучению грамоте детей священно- и церковнослужителей, 1827 р., 5 арк.

Ф. 1711. Київська академія.

168. Оп. 1.
- Спр. 146. Дело о поведении в церквях священнослужителей, 1805 р., 5 арк.
169. Тематический указатель к описям фонда 127, Киевская духовная консистория. – К.: ЦДІАК, 1989-1992. – Т. 2.
170. Тематический указатель к описям фонда 127, Киевская духовная консистория. – К.: ЦДІАК, 1989-1992. – Т. 5.
171. Тематический указатель к описям фонда 127, Киевская духовная консистория. – К.: ЦДІАК, 1989-1992. – Т. 6.
172. Тематический указатель к описям фонда 127, Киевская духовная консистория. – К.: ЦДІАК, 1989-1992. – Т. 7.
173. Тематический указатель к описям фонда 127, Киевская духовная консистория. – К.: ЦДІАК, 1989-1992. – Т. 8.

174. Тематический указатель к описям фонда 127, Киевская духовная консистория. – К.: ЦДАК, 1989-1992. – Т. 9.
175. Тематический указатель к описям фонда 127, Киевская духовная консистория. – К.: ЦДАК, 1989-1992. – Т. 10.
176. Тематический указатель к описям фонда 127, Киевская духовная консистория. – К.: ЦДАК, 1989-1992. – Т. 11.

Опубліковані джерела

177. Барсов Т. В. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания / сост. Т. Барсов. – Т. 1. – СПб. : Синодальная типография, 1885. – XX, 663, CLXXVIII с.
178. Временные правила о пенсиях и единовременных пособиях священнослужителям епархиального ведомства и семействам их // Киевские Епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1866. – № 21. – С. 152-161.
179. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1886 год. – СПб. : Синодальная типография, 1888. – X, 237, 129 с.
180. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1900 год. – СПб : Синодальная типография, 1903. – VI, 387, 83 с.
181. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1908-1909 годы. – СПб. : Синодальная типография, 1911. – XVII, 663, 266 с.
182. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1910 год. – СПб : Синодальная типография, 1913. – X, 338, 131 с.
183. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. – Петроград : Синодальная типография, 1916. – X, 328, 144 с.

184. Высочайше утвержденное положение о презрении бедных духовного звания – 12 августа 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 1. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXXVIII – № 29583. – С. 1169-1176.
185. Высочайше утвержденное положение об обеспечении православного сельского духовенства землями, домами и единовременными пособиями в губерниях: Витебской, Могилевской, Минской, Виленской, Гродненской, в Ковельском и Овручском уездах Волынской и в Белостокской области. – 20 июля 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 2-е. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Т. XVII. – Отд. 1. – № 15872. – С. 771-780.
186. Высочайше утвержденные Правила для обеспечения земельным наделом и помещениями причтов православных сельских приходов в 9-ти Западных губерниях. – 11 апреля 1872 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 2-е. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1875. – Т. XLVII – Отд. 1. – № 50726. – С. 476-483.
187. Высочайше утвержденные штаты сельских причтов при церквях в епархиях Киевской, Подольской и в десяти южных уездах Волынской епархии // Полное собрание законов Российской империи :собр. 2. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1844. – Т. XVIII. – Отд. 2. – С. 168.
188. Высочайшие повеления // КЕВ. – 1869. – № 3. – С. 9-10.
189. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1861. – № 4. – С. 51-54.
190. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1861. – № 17. – С. 143-145.
191. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1862. – № 24. – С. 197-205.
192. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1865. – № 4. – С. 49-53.

193. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1865. – № 22. – С. 201-208.
194. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1865. – № 24. – С. 225-230.
195. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1867. – № 2. – С. 9-16.
196. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1867. – № 3. – С. 17-22.
197. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1867. – № 16. – С. 142-146.
198. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1868. – № 8. – С. 77-92.
199. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1869. – № 11. – С. 59-68.
200. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1869. – № 12. – С. 70-77.
201. Дополнительные вопросы к программе занятий предстоящего епархиального съезда // КЕВ. – 1913. – № 38. – С. 105-132.
202. Дополнительные вопросы к программе занятий предстоящего епархиального съезда // КЕВ. – 1913. – № 40. – С. 137-143.
203. Епархиальные распоряжения // КЕВ. – 1861. – № 4. – С. 54-60.
204. Епархиальные распоряжения и известия // КЕВ. – 1862. – № 16. – С. 129-132.
205. Журналы заседаний 12-го епархиального съезда 20-21 августа 1891 г. // КЕВ. – 1892. – № 2. – С. 22-31.
206. Журналы заседаний XVI Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства 1900 года 6-10 ноября // КЕВ. – 1901. – № 1. – С. 5-38.
207. Журналы заседаний XVII Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства 1901 года 17-22 сентября // КЕВ. – 1901. – № 24. – С. 584-614.

208. Журналы заседаний XIX Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства 1903 года 13-19 октября // КЕВ. – 1904. – № 3. – С. 48-61.
209. Журналы заседаний XXIV Киевского епархиального съезда депутатов духовенства с 27-го октября по 3 ноября 1908 года // КЕВ. – 1908. – № 50. – С. 657-675.
210. Журналы заседаний XXIX Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства с 7-19 октября 1913 года // КЕВ. – 1913. – № 48. – С. 33-64.
211. Журналы заседаний XXIX Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства с 7-19 октября 1913 года // КЕВ. – 1913. – № 49. – С. 65-96.
212. Законы о состояниях // Свод законов Российской империи СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. – Том девятый. – 477, 88 с.
213. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода графа Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1869 г. – СПб. : Синодальная типография, 1870. – VIII, 283, 131 с.
214. Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Православное обозрение. – 1868. – Т. 25. – С. 342-374.
215. Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-прокурора Святейшего Синода, графа Д. Толстого, по ведомству православного исповедания за 1868 год // КЕВ. – 1870. – № 23. – С. 676-685.
216. Извлечение из отчета Киевского Епархиального Попечительства о бедных духовного звания о приходе, расходе и остатке Попечительских сумм 1890 г. // КЕВ. – 1892. – № 7. – С. 100-103.
217. Именной, данный Синоду [указ] Об усилении вящих способов к образованию духовного юношества и к обеспечению церковных причтов в безбедном содержании. – 6 декабря 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 2. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. IV. – № 3323. – С. 833-838.

218. Именной, данный Синоду [указ] Об учреждении Духовных Академий в Санкт-Петербурге и Казани; об определении сумм на содержание духовных училищ, Архиерейских домов, соборов и служащих при них; об отводе при каждом Архиерейском доме земли с угодьями; об учреждении соборных Священников в Санкт-Петербурге при Придворной церкви, а в Москве при большом Успенском, Благовещенском соборах; о бытии в Консисториях между Присутствующими половине из белого священства, и об определении одного для особых почестей. – 18 декабря 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 1-е. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXIV. – № 18273. – С. 821-823.
219. Копия отчета о приходе, расходе и остатке сумм на призрение бедных духовного звания на содержание канцелярии Попечительства и на устройство Епархиальной богадельни и училищ в Киевской епархии, за 1899 год // КЕВ. – 1901. – № 6. – С. 192-195.
220. Определения Святейшего Синода // КЕВ. – 1877. – № 3. – С. 23-30.
221. Определения Святейшего Синода // КЕВ. – 1877. – № 19. – С. 263-265.
222. Определения Святейшего Синода // КЕВ. – 1885. – № 8. – С. 341-347.
223. Определение Святейшего Синода // КЕВ. – 1914. – № 40. – С. 593-597.
224. Отчет о приходе, расходе и остатке сумм на призрение бедных духовного звания, на содержание канцелярии Попечительства по Киевской епархии, а также на содержание Епархиальной Иоанникиевской богадельни, за 1911 год // КЕВ. – 1913. – № 2. – С. 19-24.
225. Отчет о состоянии кассы Взаимовспомогательного Общества духовенства Киевской епархии за 1903 год // КЕВ. – 1904. – № 51-52. – С. 587-593.
226. Памятная книжка Киевской губернии на 1858 год / Сост. ред. Киевских губернских ведомостей Н. Чернышев. – К.: Губернская типография, 1858. – 379 с.
227. Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические

- списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. В-нов, В. Антонов. – К., 1882. – VI, 128, 262 с.
228. Памятная книжка Киевской епархии на 1913 г. / под редакцией И. Троицкого. – К., 1913. – VIII, 656 с.
229. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н. А. Троицкого. – СПб. : Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел, 1904. – Т. XVI : Киевская губерния.– XII, 288 с.
230. Положение о приюте (богадельне) имени в Бозе почивающего Высокопреосвященного Митрополита Киевского Иоанникия для вдов и сирот духовенства Киевской епархии, с начальным училищем для детей призреваемых в приюте вдов и для круглых сирот, утвержденное Высокопреосвященнейшим Флавианом, Митрополитом Киевским и Галицким 4 ноября 1905 года // КЕВ. –1905. – № 48. – С. 525-540.
231. Права и обязанности благочинного приходских церквей. – М., 1900. – VII, 200 с.
232. Правила о местных средствах содержания православного приходского духовенства и о разделе сих средств между членами причтов // КЕВ. – 1873. – № 16. – С. 115-125.
233. Правительственные распоряжения // КЕВ. – 1871. – № 14. – С. 139-140.
234. Программа вопросов, подлежащих обсуждению XXIX-го съезда депутатов духовенства Киевской епархии, имеющего быть в м. октябре сего 1913 г. // КЕВ. – 1913. – № 36. – С. 57-88.
235. Программа вопросов, подлежащих обсуждению XXIX-го съезда депутатов духовенства Киевской епархии имеющего быть в м. октябре сего 1913 г. // КЕВ. – 1913. – № 37. – С. 89-104.
236. Протоколы занятий Киевского епархиального съезда // КЕВ. – 1869. – № 21. – С. 141-163.
237. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1861. – № 2. – С. 21-26.

238. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1861. – № 12. – С. 106-110.
239. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1861. – № 20. – С. 175-180.
240. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 4. – С. 33-36.
241. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 5. – С. 44-48.
242. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 6. – С. 54-56.
243. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 10. – С. 86-89.
244. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 12. – С. 99-102.
245. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 14. – С. 112-116.
246. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 17. – С. 136-140.
247. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 24. – С. 205-208.
248. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1863. – № 2. – С. 9-13.
249. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1863. – № 3. – С. 24-28.
250. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1863. – № 15. – С. 140-143.
251. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1864. – № 12. – С. 95-100.
252. Распоряжение епархиального начальства // КЕВ. – 1864. – № 15. – С. 123-128.
253. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1864. – № 18. – С. 147-152.
254. Распоряжение епархиального начальства // КЕВ. – 1865. – № 1. – С. 5-11.
255. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1865. – № 8. – С. 89-90.

256. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1865. – № 12. – С. 128-130.
257. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1865. – № 21. – С. 198-200.
258. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1872. – № 22. – С. 266-268.
259. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1874. – № 8. – С. 114-118.
260. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1874. – № 13. – С. 155.
261. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1883. – № 15. – С. 303-306.
262. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1896. – № 12. – С. 168-170.
263. Распоряжение епархиального начальства // КЕВ. – 1913. – № 25. – С. 385-388.
264. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1913. – № 26. – С. 411-415.
265. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1913. – № 40. – С. 585-587.
266. Распоряжения и извещения епархиального начальства // КЕВ. – 1883. – № 2. – С. 27-31.
267. Распоряжения и извещения епархиального начальства // КЕВ. – 1883. – № 23. – С. 463-464.
268. Распоряжения и извещения епархиального начальства // КЕВ. – 1885. – № 9. – С. 400-408.
269. Распоряжения и извещения по епархии // КЕВ. – 1884. – № 9. – С. 405-409.
270. Распоряжения и извещения по епархии // КЕВ. – 1884. – № 14. – С. 602-603.
271. Распоряжения и извещения по епархии // КЕВ. – 1885. – № 13. – С. 602.

272. Распоряжения и извещения по епархии // КЕВ. – 1886. – № 1. – С. 10-13.
273. Распоряжения и извещения по епархии // КЕВ. – 1886. – № 19. – С. 879-884.
274. Распоряжения правительства // КЕВ. – 1889. – № 17. – С. 265-270.
275. Распоряжения правительства и разные известия по Киевской епархии // КЕВ. – 1889. – № 11. – С. 177-187.
276. Распоряжения правительственные // КЕВ. – 1871. – № 15. – С. 155-160.
277. Распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1861. – № 9. – С. 88-89.
278. Распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1862. – № 13. – С. 106.
279. Распоряжение Святейшего Синода // КЕВ. – 1863. – № 4. – С. 31-32.
280. Распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1868. – № 5. – С. 53-64.
281. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода 1721-1878. – М. : Типография М. Н. Лаврова и К., 1879. – 503 с.
282. Сборник вопросов, обсуждавшихся на епархиальных съездах духовенства Киевской епархии с 1869 по 1891 г. – Звенигородка, 1892. – 95 с.
283. Сборник законов и форм о наградах: 1) духовенства за заслуги и отличия по епархиальному, учебному, гражданскому и военному ведомствам; 2) церковных старост, представителей прихожан при ежемесячном свидетельстве прихода и расхода церковных сумм, учителей церковно-приходских школ, лиц, оказывающих сим школам особые заслуги, попечителей школ грамоты, волостных и сельских начальников и др. светских лиц за заслуги по духовному ведомству; 3) лиц, служащих в духовно-учебных заведениях, в духовных консисториях и в духовном правлении при протопресвитере военного и морского духовенства / Сост. коллежский ассесор Симеон Васильевич Калашников. – Харьков : Типография И. М. Варшавчика, 1893. – X, 142 с.
284. Синодский, в следствии именного [указ] О подтверждении всем епархиальным архиереям указами, дабы священно- и церковнослужители всемерно удерживались от пьянства – 22 марта 1800 г. // Полное собрание

- законов Российской империи : собр. 1. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXVI. – № 19337. – С. 92-98.
285. Синодский, по высочайше утвержденному докладу [указ] О правилах для презрения вдов и сирот священнослужителей городских и соборных церквей. – 4 апреля 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 1. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXV. – № 18921. – С. 605-609.
286. Смета доходов и расходов по содержанию духовных училищ Киевской епархии в 1879 году // КЕВ. – 1879. – № 25. – С. 1-5.
287. Списки училищных воспитанников, состоявших в общежитиях на епархиальном содержании в минувшем учебном полугодии, до 1 января 1879 года, и получавших денежные пособия, где таковых общежитий нет // КЕВ. – 1879. – № 8. – С. 3-5.
288. Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского, из Киевской Духовной Консистории // КЕВ. – 1893. – № 9. – С. 112-114.
289. Указ Его Императорского Величества, Самодержца Всероссийского, из Святейшего Правительствующего Синода, синодальному члену, преосвященному Флавиану, митрополиту Киевскому и Галицкому, Успенской Киево-Печерской лавры священно-архимандриту // КЕВ. – 1904. – № 35. – С. 411-413.
290. Указатель законов о властях и установлениях духовных / сост. С. Колоколов. – М. : Университетская типография, 1852. – 578 с.
291. Указы и определения Святейшего Синода // КЕВ. – 1884. – № 4. – С. 149-152.
292. Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1843. – 134, 56 с.
293. Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1883. – 200 с.
294. Устав о пенсиях и единовременных пособиях священнослужителям и псаломщикам епархиального ведомства // КЕВ. – 1902. – № 14. – С. 372-382.

Періодичні видання

295. Бедственное положение православного духовенства в Белоцерковском округе Киевской епархии в 1796 и 1797 годах // КЕВ. – 1892. – № 13. – С. 359-376.
296. Береза К. Выборные священники / К. Береза // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. – Апрель. – С. 166-168.
297. Библиографическая заметка // КЕВ. – 1904. – № 46. – С. 1135-1136.
298. Библиографическая заметка // КЕВ. – 1913. – № 25. – С. 699-700.
299. Библиографическая заметка // КЕВ. – 1913. – № 26. – С. 724-725.
300. Библиографическая заметка // КЕВ. – 1913. – № 34. – С. 917-918.
301. Библиография // Руководство для сельских пастырей (далі – РдСП). – 1870. – № 25. – С. 294-296.
302. Благотворное влияние в приходе образованной и христиански настроенной «матушки» // РдСП. – 1898. – № 35. – С. 422-426.
303. Благотворное влияние в приходе образованной и христиански настроенной «матушки» // РдСП. – 1898. – № 39. – С. 85-91.
304. Благоуспешное пастырское действовање // РдСП. – 1870. – № 18. – С. 21-32.
305. Богословский библиографический листок. Приложение к журналу «Руководство для сельских пастырей». – 1898. – Вип. 10. – С. 213-233.
306. Богуславское уездно-приходское духовное училище в 50-летний период существования // – КЕВ. – 1879. – № 46. – С. 4-7.
307. Брояковский С. О пастырских мерах к искоренению пьянства в народе / С. Брояковский // РдСП. – 1890. – № 10. – С. 271-279.
308. Брояковский С. Несколько слов по поводу практических указаний о пчеловодстве / С. Брояковский // КЕВ. – 1896. – № 11. – С. 423-429.
309. В каких степенях родства запрещаются браки и в каких разрешаются // КЕВ. – 1873. – № 24. – С. 743-751.

310. Ведомость о приходе и расходе сумм кружечной и благотворительной на пособие бедным духовного звания // КЕВ. – 1868. – № 17. – С. 190-192.
311. Ведомость о состоянии к 1-му января 1875 г. строительного капитала на исправление и возобновление церковных домов в сельских приходах Киевской епархии // КЕВ. – 1875. – № 7. – С. 66.
312. Ведомость с обозначением сколько именно собрано в 1873 году денег в пользу бедных духовного звания в кафедральном соборе и благочиннических округах Киевской епархии и сколько кому именно роздано в 1874 году // КЕВ. – 1875. – № 9. – С. 85-95.
313. Ведомость с обозначением сколько именно собрано в 1873 году денег в пользу бедных духовного звания в кафедральном соборе и благочиннических округах Киевской епархии и сколько кому именно роздано в 1874 году // КЕВ. – 1875. – № 10. – С. 104-114.
314. Великая Монаршая милость, оказанная сельскому духовенству // РдСП. – 1893. – № 17. – С. 450-459.
315. Владимир С. Материальное обеспечение духовенства / С. Владимир // РдСП. – 1917. – № 6. – С. 210-217.
316. Вниманию пастырей радеющих о народном здравии // РдСП. – 1896. – № 2. – С. 37-45.
317. Вниманию сельский матушек // КЕВ. – 1899. – № 16. – С. 618-622.
318. Вопрос о второбрачии вдовых священнослужителей в «ново-путейском» освещении и решении // РдСП. – 1904. – № 48. – С. 325-329.
319. Второй брак священнослужителей пред судом христианского учения // РдСП. – 1907. – № 38. – С. 82-88.
320. Второй брак священнослужителей пред судом христианского учения // РдСП. – 1907. – № 39. – С. 109-115.
321. Где и как воспитываются истинные пастыри? // КЕВ. – 1899. – № 18. – С. 680-682.

322. Грищинский А. Чем могут быть достигнуты единение пастыря с пасомыми, взаимная любовь и доверие последних к первому? / А. Грищинский // КЕВ. – 1903. – № 21-22. – С. 548-552.
323. Гумилевский Н. Отклики на современность / Н. Гумилевский // РдСП. – 1911. – № 44. – С. 193-196.
324. Домашнее воспитание детей духовного звания // РдСП. – 1861. – № 10. – С. 253-267.
325. Дробницкий Н. К вопросу о самообразовании сельского духовенства / Н. Дробницкий // КЕВ. – 1899. – № 10. – С. 389-394.
326. Дробницкий Н. Удобно-ли приходскому священнику заниматься сельским хозяйством? / Н. Дробницкий // КЕВ. – 1905. – № 48. – С. 1185-1191.
327. Дробницкий Н. Удобно-ли приходскому священнику заниматься сельским хозяйством? / Н. Дробницкий // КЕВ. – 1905. – № 50. – С. 1252-1259.
328. Духовная семья, как помощница духовной школы в деле приготовления кандидатов священства // РдСП. – 1902. – № 14. – С. 391-399.
329. Епархиальная хроника // КЕВ. – 1861. – № 3. – С. 95-100.
330. Епархиальные известия // КЕВ. – 1893. – № 23. – С. 267-270.
331. Епархиальные известия // КЕВ. – 1901. – № 18. – С. 413-420.
332. Заметка на статью: «С Юга Киевской губернии», помещенную в 17 № газеты «День» // КЕВ. – 1862. – № 7. – С. 226-244.
333. Заметка об улучшении быта сельского духовенства // КЕВ. – 1863. – № 11. – С. 337-342.
334. Заметки и известия // КЕВ. – 1863. – № 11. – С. 333-346.
335. Заметки о быте сельского духовенства в Юго-Западном крае России сравнительно с бытом его во внутренней России // РдСП. – 1870. – № 17. – С. 589-601.
336. Записка о состоянии Киевской духовной семинарии за 1882-83 учебный год // КЕВ. – 1883. – № 23. – С. 473-476.

337. Значение царствования Благочестивейшаго Государя Императора Александра III для нашей Церкви и пастырства // РдСП. – 1895. – № 41. – С. 134-141.
338. Значение царствования Благочестивейшаго Государя Императора Александра III для нашей Церкви и пастырства // РдСП. – 1895. – № 42. – С. 157-163.
339. Игнатович П. Права и обязанности духовного депутата / П. Игнатович // РдСП. – 1860. – № 10. – С. 241-254.
340. Известие о распространении трезвости в Киевской губернии // РдСП. – 1860. – № 1. – С. 27-28.
341. Известия и заметки // КЕВ. – 1863. – № 15. – С. 467-479.
342. Известия и заметки // КЕВ. – 1863. – № 19. – С. 596-602.
343. Известия и заметки // КЕВ. – 1864. – № 8. – С. 242-252.
344. Известия и заметки // КЕВ. – 1866. – № 3. – С. 112-125.
345. Известия и заметки // КЕВ. – 1896. – № 9. – С. 361-366.
346. Ильинский А. Жизнь – новая школа для сельского священника / А. Ильинский // РдСП. – 1860. – № 23. – С. 133-148.
347. Имеет ли право благочинный давать увольнительные билеты священно-церковнослужителям и на какое время? // РдСП. – 1895 – № 34. – С. 381-383.
348. Историческая справка о просфорницах и замечание об отношениях просфорниц к святому храму // РдСП. – 1896. – № 4. – С. 73-77.
349. К вопросу о материальном обеспечении приходского духовенства // РдСП. – 1900. – № 18. – С. 420-429.
350. К вопросу об обеспечении семейств духовенства Киевской епархии // КЕВ. – 1895. – № 7. – С. 305-309.
351. К вопросу об улучшении благосостояния сельского духовенства // КЕВ. – 1896. – № 8. – С. 303-307.
352. К вопросу об улучшении быта сельского духовенства // КЕВ. – 1863. – № 11. – С. 335-337.

353. К вопросу об устройстве в Киевской епархии приюта для вдов и сирот местного духовенства // КЕВ. – 1903. – № 31. – С. 817-823.
354. К вопросу об устройстве в Киевской епархии приюта для вдов и сирот местного духовенства // КЕВ. – 1903. – № 32. – С. 853-861.
355. К вопросу об учреждении в Киевской епархии профессионального училища для детей местного духовенства // КЕВ. – 1903. – № 27. – С. 710-713.
356. К сведению духовенства епархии // КЕВ. – 1897. – № 17. – С. 265-266.
357. К сведению духовенства Киевской епархии // КЕВ. – 1902. – № 21. – С. 561-562.
358. Какие книги пастырь церкви может распространять в народе для поддержания в нем грамотности // РдСП. – 1870. – № 37. – С. 71-76.
359. Каролинский А. С. Гомеопатия в практике священника / А. С. Каролинский // КЕВ. – 1895. – № 7. – С. 293-305.
360. Киевская духовная академия в 188½ учебном году // КЕВ. – 1882. – № 20. – С. 371-375.
361. Киевская епархия в 1878 г. // КЕВ. – 1879. – № 7. – С. 2-7.
362. Киевская епархия в 1878 году // КЕВ. – 1879. – № 2. – С. 3-8.
363. Киевская епархия в 1883 году. – КЕВ. – 1884. – № 1. – С. 17-28
364. Книги, рекомендованные определениями Св. Синода от сентября 1881 по сентябрь 1882 г. // КЕВ. – 1882. – № 20. – С. 368-369.
365. Кое-что о наших благочиннических библиотеках // КЕВ. – 1869. – № 15. – С. 525-536.
366. Козлинский С. Больное место / С. Козлинский // КЕВ. – 1904. – № 23. – С. 544-547.
367. Козлинский С. Ответ на статью – «Сыновья псаломщиков» / С. Козлинский // КЕВ. – 1904. – № 39. – С. 941-944
368. Крайности, допускаемые сельскими священниками в занятии сельским хозяйством // РдСП. – 1887. – № 33. – С. 531-536.

369. Краткие сведения о ходе дела по устройству и исправлению построек для причтов в приходах Киевской епархии за 1896 год // КЕВ. – 1897. – № 12. – С. 185-189.
370. Краткие сведения о ходе дела по устройству и исправлению построек для причтов в приходах Киевской епархии за 1897 год // КЕВ. – 1898. – № 6. – С. 108-111.
371. Краткие сведения о ходе дела по устройству причтовых помещений в приходах Киевской епархии за 1893 год // КЕВ. – 1894. – № 21. – С. 402-405.
372. Краткие сведения о ходе дела по устройству причтовых помещений в приходах Киевской епархии за 1894 г. // КЕВ. – 1895. – № 8. – С. 116-119.
373. Краткие сведения о ходе дела по устройству причтовых построек в приходах Киевской епархии за 1895 г. // КЕВ. – 1896. – № 6. – С. 94-97.
374. Лаврентьев А. К положению сельского духовенства / А. Лаврентьев // КЕВ. – 1905. – № 1-2. – С. 9-11.
375. Лебединцев П. О способах содержания, коими пользовалось православное сельское духовенство, в пределах Киевской губернии в 18-м веке и первой половине 19 века, – до 1842 года / П. Лебединцев // РдСП. – 1860. – № 9. – С. 199-213.
376. Лебединцев П. О способах содержания правосл. духовенства в Киевской губернии / П. Лебединцев // РдСП. – 1860. – № 10. – С. 231-241.
377. Лещенецкий Т. Как можно улучшить быт духовенства при настоящих условиях государства? / Т. Лещенецкий // КЕВ. – 1905. – № 25. – С. 622-625.
378. Лещенецкий Т. Как можно улучшить быт духовенства при настоящих условиях государства? / Т. Лещенецкий // КЕВ. – 1905. – № 26. – С. 647-650.
379. Линчевский П. По поводу устава судосберегательной кассы духовенства Киевской епархии / П. Линчевский. – КЕВ. – 1905. – № 41. – С. 1024-1027.
380. Липковский В. К истории причтовых помещений / В. Липковский // КЕВ. – 1899. – № 18. – С. 690-711.
381. Липковский В. К истории причтовых помещений / В. Липковский // КЕВ. – 1899. – № 19. – С. 740-759.

382. Матвейчук Д. Учебный день и образ жизни слушателей Киевских псаломщических курсов / Д. Матвейчук // КЕВ. – 1913. – № 26. – С. 719-721.
383. На сколько настоятельно было, в видах обрусения юго-западного края, открытие детям православного духовенства путей к обеспечению своего существования на всех поприщах гражданской деятельности? // КЕВ. – 1869. – № 13. – С. 467-479.
384. Наболевший вопрос // РдСП. – 1902. – № 6. – С. 170-172.
385. Нашим матушкам // КЕВ. – 1904. – № 24. – С. 570-573.
386. Нашим матушкам // КЕВ. – 1904. – № 25. – С. 593-596.
387. Неселенко П. К вопросу об обеспечении семейств духовенства епархии / П. Неселенко // КЕВ. – 1913. – № 33. – С. 884-888.
388. Неселенко П. К вопросу об обеспечении семейств духовенства епархии / П. Неселенко // КЕВ. – 1913. – № 34. – С. 907-911.
389. Несколько слов по поводу обнародования высочайшего манифеста об освобождении крестьян от крепостной зависимости // РдСП. – 1861. – № 15. – С. 383-386.
390. Несколько цифр по статистике Киевской епархии // КЕВ. – 1884. – № 18. – С. 803-807.
391. Нечто о благотворительных библиотеках // КЕВ. – 1904. – № 8. – С. 169-173.
392. Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства / В. Николаев // РдСП. – 1907. – № 20. – С. 58-65.
393. Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства / В. Николаев // РдСП. – 1907. – № 21 – С. 87-95.
394. Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства / В. Николаев // РдСП. – 1907. – № 22 – С. 110-118.
395. Новые книги в пособие при начальном преподавании Закона Божия // РдСП. – 1870. – № 20. – С. 112-123.

396. О важности начинать богослужение в определенное, заранее известное прихожанам время // КЕВ. – 1893. – № 14. – С. 389-391.
397. О домашней жизни пастыря церкви // РдСП. – 1891. – № 18. – С. 1-7.
398. О духовенстве как особом сословии // КЕВ. – 1869. – № 4. – С. 151-166.
399. О необходимости улучшения церковных библиотек // Миссионерское обозрение. – 1910. – № 11. – С. 1901-1902.
400. О неприязнительности духовенства при требоисправлениях // РдСП. – 1891. – № 17. – С. 465-470.
401. О пастырском взаимообщении // РдСП. – 1902. – № 16. – С. 459-466.
402. О пастырском взаимообщении // РдСП. – 1902. – № 17. – С. 487-494.
403. О противодействии духовенства народному пьянству // РдСП. – 1890. – № 3. – С. 79-83.
404. О пчеловодстве как наиболее подходящем летнем занятии сельского духовенства // РдСП. – 1895. – № 37. – С. 45-50.
405. О распределении окладов жалованья, остающихся свободными по случаю закрытия в причтах штатных священнослужительских и причетнических вакансий // КЕВ. – 1871. – № 14. – С. 140-142.
406. Об обязательстве благочинных доносить епархиальному начальству о случаях привлечения к следствию и суду // КЕВ. – 1885. – № 5. – С. 202.
407. Об отношении пастыря церкви к мирским удовольствиям и развлечениям // РдСП. – 1891. – № 21. – С. 91-96.
408. Об отношениях между пастырями и пасомыми // РдСП. – 1891. – № 36. – С. 1-10.
409. Объявление // КЕВ. – 1863. – № 11. – С. 105-106.
410. Объявления // КЕВ. – 1904. – № 46. – С. 521-522.
411. Объявление // КЕВ. – 1913. – № 27. – С. 440-444.
412. Объявление // КЕВ. – 1913. – № 28. – С. 460-464.
413. Одна из главных причин бегства семинаристов из духовного звания // РдСП. – 1905. – № 33. – С. 399-406.

414. Одно из печальных явлений в нашей церковной жизни // РдСП. – 1893. – № 34. – С. 425-434.
415. Одно из средств к улучшению материального быта православного духовенства // РдСП. – 1896. – № 14. – С. 345-348.
416. Организация врачебной помощи для крестьян // РдСП. – 1889. – № 4. – С. 116-121.
417. Орловский П. Деятельность митрополита Евгения по управлению Киевскою епархию / П. Орловский // КЕВ. – 1901. – № 9. – С. 415-425.
418. Орловский П. Деятельность митрополита Евгения по управлению Киевскою епархию / П. Орловский // КЕВ. – 1901. – № 13. – С. 600-607.
419. Орловский П. Заботливость митрополита Евгения о храмах и их имуществе / П. Орловский // КЕВ. – 1901. – № 14. – С. 627-634.
420. Орловский П. Патриотическая деятельность митрополита Евгения во время польского мятежа 1830-1832 г. / П. Орловский // КЕВ. – 1901. – № 16. – С. 724-730.
421. От Киевского Епарх. Попечительства о бедных дух. звания // КЕВ. – 1902. – № 8. – С. 226.
422. От Киевской духов. Консистории // КЕВ. – 1905. – № 25. – С. 254-256.
423. От Киевской духовной консистории // КЕВ. – 1890. – № 29. – С. 669-672.
424. От Киевской Духовной Консистории // КЕВ. – 1913. – № 32. – С. 509-510.
425. От Киевской Духовной Консистории // КЕВ. – 1913. – № 39. – С. 584.
426. От редакции // КЕВ. – 1863. – № 7. – С. 197-199.
427. Пастырские привычки // РдСП. – 1902. – № 14. – С. 409-415.
428. Певницкий В. О религиозном воспитании детей в семействе // КЕВ. – 1901. – № 7. – С. 317-348.
429. Перевозников К. К вопросу о плате прихожан за требоисправления / К. Перевозников // РдСП. – 1898. – № 11. – С. 255-264.
430. Перевозников К. К вопросу о плате прихожан за требоисправления / К. Перевозников // РдСП. – 1898. – № 12. – С. 273-281.

431. Пестряков В. Грустная новость / В. Пестряков // РдСП. – 1908. – № 32-33. – С. 319-321.
432. Пестряков В. К вопросу «о православном приходе» / В. Пестряков // РдСП. – 1908. – № 29. – С. 245-249.
433. Пестряков В. Каста ли русское духовенство? / В. Пестряков // РдСП. – 1911. – № 13. – С. 279-284.
434. Петров Н. О выборе членов причта прихожанами, в связи с вопросом о возрождении прихода / Н. Петров // РдСП. – 1905. – № 9. – С. 217-223.
435. Петров Н. О выборе членов причта прихожанами, в связи с вопросом о возрождении прихода / Н. Петров // РдСП. – 1905. – № 11. – С. 280-285.
436. Петров Н. О выборе членов причта прихожанами, в связи с вопросом о возрождении прихода / Н. Петров // РдСП. – 1905. – № 14. – С. 354-358.
437. Петров Н. Попечительность Киевского митрополита Филарета о материальном обеспечении сельского духовенства Киевской епархии // Н. Петров. – Труды Киевской духовной академии. – 1885. – № 7. – С. 435-459.
438. Петрушевский П. Рецензии // Богословский библиографический листок. Приложение к «Руководство для сельских пастырей». – 1890. – № 1. – С. 1-3.
439. По вопросу о женских духовных училищах // РдСП. – 1870. – № 46. – С. 394-403.
440. По вопросу о распространении в народе сельско-хозяйственных знаний // РдСП. – 1896. – № 1. – С. 11-16.
441. По поводу вымогательства платы при совершении треб // КЕВ. – 1886. – № 8. – С. 346.
442. Посмертный рассказ о. Антония Ковальского (К истории крестьянских волнений в Киевской губернии 1855 года) // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – Январь. – С. 174-192.
443. Посмертный рассказ о. Антония Ковальского (К истории крестьянских волнений в Киевской губернии 1855 года) // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – Февраль. – С. 386-396.

444. Постановление Киевской духовной консистории // КЕВ. – 1892. – № 14. – С. 183-184.
445. Постановления Киевской духовной консистории // КЕВ. – 1893. – № 15. – С. 170-172.
446. Поучение о христианском отношении к чужой собственности и повиновении законной власти // КЕВ. – 1905. – № 13. – С. 297-301.
447. Почему необходимы для пастырей Церкви чтение житий святых и знакомство с жизнеописаниями выдающихся иерархов Церкви // РдСП. – 1898. – № 10. – С. 227-228.
448. Практические замечания о первоначальном обучении священнослужительских детей, до поступления их в училище // РдСП. – 1861. – № 31. – С. 384-396.
449. Практический совет по адресу кандидатов священства // РдСП. – 1905. – № 4. – С. 110-114.
450. Предложение Высокопреосвященнейшего митрополита Платона Киевской духовной Консистории // КЕВ. – 1884. – № 17. – С. 748-749.
451. Претыкание и соблазн // КЕВ. – 1899. – № 16. – С. 611-618.
452. Причины непрочности причтовых построек // КЕВ. – 1901. – № 13. – С. 607-611.
453. Проект Устава ссудо-сберегательных касс для духовенства Киевской епархии // КЕВ. – 1905. – № 38. – С. 948-955.
454. Разные известия // Православное обозрение. – 1863. – Т. 12. – С. 51-74.
455. Роль сельской матушки в деле религиозно-нравственного воспитания народа // КЕВ. – 1905. – № 41. – С. 1027-1032.
456. Руководственные указания ходатайствующим о назначении пенсии // РдСП. – 1904. – № 43. – С. 195-196.
457. Самойлович И. Почему церковь воспрещает священнику присутствовать при увеселительных зрелищах? / И. Самойлович // РдСП. – 1901. – № 3. – С. 58-65.

458. Сведение о духовных училищах [мужских], состоящих в Киевской епархии в 1876 году // КЕВ. – 1876. – № 14. – С. 153-164.
459. Сведение о ходе дела по устройству причтовых построек в приходах Киевской епархии // КЕВ. – 1893. – № 8. – С. 105-110.
460. Сведение о числе семейств, получивших постоянное пособие из средств благочиннического округа и сумм Епархиального Попечительства в 1911 году // КЕВ. – 1913. – № 4. – С. 48-51.
461. Сельские причетники // КЕВ. – 1879. – № 24. – С. 6-7.
462. Слуцкий А. Одно из средств к улучшению быта духовенства / А. Слуцкий // КЕВ. – 1905. – № 13. – С. 301-304.
463. Смирнов П. Что более всего потребно пастырю церкви, чтобы благоуспешно и благоплодно проходить пастырское служение // РдСП. – 1870. – № 34. – С. 521-526.
464. Сокольский Н. О жалованье духовенству и добротных даяниях / Н. Сокольский // РдСП. – 1905. – № 3. – С. 55-67.
465. Список книг, одобренных для церковных библиотек разосланный при циркулярном указе Святейшего Синода от 3 декабря 1867 года за № 54 // КЕВ. – 1902. – № 1. – С. 25-26.
466. Список с журнала Киевской духовной Консистории 28 января – 6 февраля сего 1883 года состоявшегося // КЕВ. – 1883. – № 7. – С. 140-141.
467. Станькевич О. Проект обеспечения семейств духовенства на случай смерти и инвалидности / О. Станькевич // КЕВ. – 1913. – № 38. – С. 988-992.
468. Статистическое сведение о числе православных лиц, церквей и духовенства в России и в Киевской епархии за 1859 г. // КЕВ. – 1862. – № 3. – С. 96-97.
469. Стельмашенко М. Заметка по поводу статьи «К истории причтовых помещений» / М. Стельмашенко // КЕВ. – 1900. – № 3. – С. 108-111.
470. Стельмашенко М. Потребность самообразования для духовенства и необходимость улучшения окружных благочиннических библиотек / М. Стельмашенко // КЕВ. – 1899. – № 2. – С. 77-82.

471. Тихомиров Г. Частная жизнь пастыря церкви / Г. Тихомиров // РдСП. – 1900. – № 35. – С. 385-396.
472. Тихомиров Г. Приготовление к пастырскому служению / Г. Тихомиров // РдСП. – 1898. – № 46. – С. 246-259.
473. Троицкий С. К вопросу о второбрачии клириков / С. Троицкий // Труды Киевской духовной академии. – 1913. – Ноябрь. – С. 427-437.
474. Троцкий П. Киевское епархиальное попечительство о бедных духовного звания / П. Троцкий // КЕВ. – 1892. – № 17. – С. 608-621.
475. Троцкий П. Киевское епархиальное попечительство о бедных духовного звания / П. Троцкий // КЕВ. – 1892. – № 18. – С. 634-646.
476. Ходатайство Киевского духовенства // Миссионерское обозрение. – 1910. – № 11. – С. 1927.
477. Церковно-приходское попечительство села Текучей // КЕВ. – 1879. – № 32. – С. 10-11.
478. Чего желает простой народ от сельского священника? // КЕВ. – 1899. – № 19. – С. 735-740.
479. Чем может быть полезна жена сельского священника в деле подания медицинской помощи его больным прихожанам // РдСП. – 1889. – № 5. – С. 133-137.
480. Черницкий А. К вопросу о преобразовании церковных библиотек // РдСП. – 1903. – № 34. – С. 431-445.
481. Чижевский И. К вопросу об устройстве причтовых домов в сельских приходах / И. Чижевский // РдСП. – 1901. – № 1. – С. 16-21.
482. Что делалось и что возможно сделать для материального обеспечения приходского духовенства? // РдСП. – 1892. – № 19. – С. 40-44.
483. Шиманский И. Необходимая потребность медицинских знаний для приходского священника И. Шиманский // КЕВ. – 1904. – № 6. – С. 126-128.
484. Шиманский И. Необходимая потребность медицинских знаний для приходского священника И. Шиманский // КЕВ. – 1904. – № 7. – С. 145-148.

485. Эремичь И. Заметка касательно обхождения сельского священника с прихожанами / И. Эремичь // РдСП. – 1860. – № 51. – С. 441-446.
486. Юшкевич В. Процедура обеспечения одного приходского причта помещениями / В. Юшкевич // КЕВ. – 1883. – № 12. – С. 255-258.
487. Ясинский И. Проект коллективного страхования жизни духовенства Киевское епархии / И. Ясинский // КЕВ. – 1894. – № 20. – С. 627-631.
488. Ясинский И. Пчеловодство как отрасль сельского хозяйства для сельского священника / И. Ясинский // КЕВ. – 1896. – № 8. – С. 307-313.
489. Piadesideria православного русского духовенства // РдСП. – 1901. – № 49. – С. 335-343.

Монографії та статті

490. Аксютин Ю. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953-1964 гг. / Ю. Аксютин. – М.: РОССПЭН, 2004. – 488 с.
491. Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796-1799) / А. Белгородский – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1901. – 224 с.
492. Белова Н. В. Дом и усадьба приходского священнослужителя в конце XVIII – начале XX в. (на материалах Ярославской епархии) / Н. В. Белова // XI Золотаревские чтения. Материалы научной конференции, 16 ноября 2006 года. – Рыбинск, 2006. – С. 108-111.
493. Бернштам Т. А. Приходская жизнь русской деревни : очерки по церковной этнографии / Т. А. Бернштам. – 2-е изд. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2007. – 414 с.
494. Благовидов Ф. Б. К работе общественной мысли по вопросу о церковной реформе / Ф. Б. Благовидов. – Казань, 1905.
495. Бондарчук П. М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 322 с.

496. Борисевич С. О. Законодавче регулювання землеволодіння і землекористування церкви в ХІХ ст. / С. О. Борисевич // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. ХV. – С. 260-268.
497. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. ХV–ХVІІІ ст. / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. Структури повсякденності : можливе і неможливе. – 543 с.
498. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : у 4 т. / І. Власовський. – [Репр. Вид]. – К., 1998. – Т. 3. – 392 с.
499. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку ХХ століття / С. Гладкий. – Запоріжжя, 1997. – 50 с.
500. Глубоковский Н. Н. Православное русское белое духовенство по его положению и значению в истории / Н. Н. Глубоковский. – Петроград: Синодальная типография, 1917. – 16 с.
501. Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності : теоретичні засади напрямку / В. Головка // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 87–101.
502. Головка В. Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки / В. Головка // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.) : колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький : в 2 ч. – Ч. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 47-66.
503. Голубинский Е. Е. О реформе в быте русской церкви / Е. Е. Голубинский. – М. : Императорское Общество истории и древностей российских при Моск. ун-те, 1913. – X, 132 с.
504. Грекулов Е. Ф. Расходы, связанные с религией, в бюджете крестьян царской России / Е. Ф. Грекулов // Вопросы истории религии и атеизма. – Вып. ХІІ. – М. : Наука, 1964. – С. 124-149.

505. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX века – начало XX в.) / Е. Ф. Грекулов. – М. : Наука, 1969. – 184 с.
506. Григорович Н. Обзор общих законоположений о содержании православного приходского духовенства в России, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764-1863 г.) / Н. Григорович. – СПб.: Синодальная типография, 1867. – 114, 33 с.
507. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – 192 с.
508. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945-1953 рр.) / В. Даниленко // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – 2005. – Вип. 9. – С. 3-16.
509. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін-Р.Б., 1940 – 69 с.
510. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3 : Е-Й. – 672 с.
511. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793 – 1917) / С. І. Жилюк. – Житомир : Журфонд, 1996. – 174 с.
512. Журавлев С. «Маленькие люди» и «большая история» : иностранцы московского Электростанционного завода в советском обществе 1920-х – 1930-х гг. / С. Журавлев. – М.: РОССПЭН, 2000. – 352 с.
513. Забелин П. П. Права и обязанности пресвитеров по основным законам христианской Церкви по церковно-гражданским постановлениям Русской Церкви / П. П. Забелин. – Часть 1. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. – 458, 10 с.
514. Зайончковский П. А. Российское самодержавие конца XIX ст. (Политическая реакция 1880-1890-х гг.) / П. А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1970. – 445 с.
515. Зінченко А. Л. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. / А. Л. Зінченко. – К. : Освіта, 1993. – 256 с.

516. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття / А. Л. Зінченко. – К., 1994. – 179 с.
517. Зінчук М. Історія повсякденності як новий напрям гуманітарних досліджень / М. Зінчук // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – с. 48-51.
518. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра / П. Знаменский. – Казань : Университетская типография, 1873. – 851 с.
519. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953 / Е. Ю. Зубкова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.
520. Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905 – 1907 гг. / П. Н. Зырянов. – М. : Наука, 1984. – 224 с.
521. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 440 с.
522. Історія православної церкви в Україні : Збірка наукових праць. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
523. Історія релігії в Україні : у 10 т. / ред. кол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. – К., 1999. – Т. 3 : Православ'я в Україні. – 560 с.
524. Калініч Г. Православне духовенство міста Києва наприкінці XIX – на початку XX ст. : зміни у соціально-професійній структурі / Г. Калініч // Просемінарій : Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2008. – Вип. 7. – С. 326-364.
525. Кандідов Б. Релігія в царській армії / Б. Кандідов. – Х. : Одеса, 1930. – 84 с.
526. Карпов С. М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский / С. М. Карпов. – К. : Тип. Акц. Об-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. – 273 с.

527. Кильчевский В. А. Богатства и доходы духовенства / В. А. Кильчевский. – М. : Типография Ф. Я. Бурге, 1907. – 15 с.
528. Ковальчук Т. В. Роль православного духовенства у розвитку кооперативного руху Наддніпрянської України (1905-1917 рр.) / Т. В. Ковальчук // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т. ім. Г. С. Сковороди. – Харків: ХНПУ, 2014. – Вип. 50. – С. 84-90.
529. Ковальчук Т. Спроби реформування засад управління українських єпархій Російської православної церкви на початку ХХ століття / Т. Ковальчук // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 173-180.
530. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.
531. Кожурин К. Я. Повседневная жизнь старообрядцев / К. Я. Кожурин. – М. : Молодая гвардия, 2014. – 598 с.
532. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 174-184.
533. Коляструк О. А. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя / О. А. Коляструк // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.) : колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький : в 2 ч. – Ч. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 5-46.
534. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. – Х., 2008. – 122 с.
535. Коптюх Ю. Православне духовенство Правобережної України у соціальних конфліктах (наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст.) / Ю. Коптюх // Київська старовина. – 2006. – № 4. – С. 38-42.

536. Коптюх Ю. В. Реформування землеволодіння Православної Церкви на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. / Ю. В. Коптюх // Вісник Київського славістичного університету – К., 2003. – Вип. 14 – С. 95-100.
537. Коптюх Ю. В. Реформування матеріального забезпечення православного кліру у Правобережній Україні (наприкінці XVIII – першій половині XIX століть / Ю. В. Коптюх // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія» – К., 2004. – Вип. 74 – С. 16-19.
538. Кравченко П. М. Житлово-побутові умови на індустріальних будовах України (30-ті рр. XX ст.) / П. М. Кравченко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – 2001. – Вип. 16. – С. 106-114.
539. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 3 : Кінець XVI – середина XIX століття. – 336 с.
540. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К. : Вища школа, 1991. – 127 с.
541. Крыжановский Е. М. Очерки быта южно-русского сельского духовенства в XVIII в. // Собрание сочинений: в 3 т. / Е. М. Крыжановский. – К. : Типография О. В. Кульженко, 1890. – Т. I. – С. 391-439.
542. Крыжановский Е. М. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия // Собрание сочинений: в 3 т. / Е. М. Крыжановский. – К. : Типография О. В. Кульженко, 1890. – Т. I. – С. 488-553.
543. Кузнець Т. В. Священики Уманщини в історії та культурі України початку XX століття / Т. В. Кузнець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія : зб. наук. пр. – Вінниця, 2004. – Вип. 8. – С. 254–260.
544. Кузнець Т. В. Сільське духовенство Київської єпархії в «Київській козаччині» 1855 року / Т. В. Кузнець // Література та культура Полісся. – Вип. 73. Серія «Історичні науки». – № 1 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – С. 232-239.

545. Кузнецъ Т. Православне духовенство Уманського повіту за матеріалами «Киевских епархиальных ведомостей» / Т. Кузнецъ // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 135-148.
546. Кузнецъ Т. В. Православне духовенство Уманщини ХІХ – початку ХХ століття : Монографія / Т. В. Кузнецъ. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2006. – 607 с.
547. Кузнецъ Т. В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця ХVІІІ – початку ХХ століття. / Т. В. Кузнецъ. – Умань : Візаві, 2013. – 464 с.
548. Кунецька О. О. Вплив стосунків сільського духовенства з вірянами на стан православної парафії у ХІХ столітті / О. О. Кунецька // Збірник наукових праць Гілея : науковий вісник. – К., 2014. – Вип. 91. – С. 37-40.
549. Курьянович А. В. История повседневности: особенности подхода, цели и методы / А. В. Курьянович // История в ХХІ веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества: Материалы международной интернет-конференции. – М., 2001. – С. 35-44.
550. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь российского города: Нормы и аномалии: 1920–1930 годы / Н. Б. Лебина. – СПб.: Журнал «Нева»: Летний Сад, 1999. – 316 с.
551. Леонтьева Т. Г. Вера и прогресс: православное сельское духовенство России во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. / Т. Г. Леонтьева. – М. : Новый хронограф, 2002. – 272 с.
552. Леонтьева Т. Г. Жизнь и переживания сельского священника (1861 – 1904) / Т. Г. Леонтьева // Социальная история. Ежегодник. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 34-56.
553. Леонтьева Т. Г. Женщины из духовного сословия в самодержавной России / Т. Г. Леонтьева // Женщины. История. Общество. – Вып. 1. – Тверь, 1999. – С. 43-52.

554. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861). – Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2004. – 400 с.
555. Лисий А. К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії 1795 – 1995 рр. / А. К. Лисий. – Вінниця : Друкарня Братства Преподобного Нестора Літописця, 1995. – 120 с.
556. Меша В. Г. Матеріальне становище духовенства в Україні 1875-1900 років / В. Г. Меша // Південний архів. Історичні науки: збірник наукових праць. – Херсон, 2008. – Вип. 28-29. – С. 318-324.
557. Меша В. Г. Правовий статус духовенства України другої половини ХІХ століття / В. Г. Меша // Вісник Східноукраїнського національного Університету імені Володимира Даля. – № 11 (129). – 2008. – С. 165-170.
558. Меша В. Г. Характер територіально-адміністративної структури православної церкви в Україні останньої чверті ХІХ століття / В. Г. Меша // «Наука. Релігія. Суспільство». – № 2. – 2008. – С. 207-212.
559. Меша В. Особливості низового рівня управління православної церкви в Україні 1875-1900 років / В. Меша // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я.Пилипчук. – К., 2008. – Вип.33. – С.152-157.
560. Милютин В. О. О недвижимых имуществах духовенства в России / В. О. Милютин. – М., 1861. – 572 с.
561. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003.: в 2 т. – Т. 1. – 548 с.
562. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003.: в 2 т. – Т. 2. – 583 с.
563. Миротворцев В. В. Меры правительства к преобразованию быта православного белого духовенства, в царствование государя императора Александра II / В. В. Миротворцев. – Казань : Типография Императорского Университета, 1880. – 43 с.

564. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К. : Знання, 1998. – 271 с.
565. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років / Г. М. Надтока. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 1996. – 110 с.
566. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 445 с.
567. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с.
568. Нижник В. Організація жіночих навчальних закладів для дітей духовенства (на прикладі Київської єпархії) / В. Нижник // Часопис української історії: Збірник наукових статей. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 19-25.
569. Николин А. Церковь и государство: История правовых отношений / А. Николин. – М.: Издание Сретенского монастыря, 1997. – 430 с.
570. Никольский Н. М. История Русской Церкви / Н. М. Никольский. – 3-е изд. – М. : Политиздат, 1985. – 448 с.
571. Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 р.) / А. В. Опря. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – 192 с.
572. Опря Б. О. Господарська діяльність православного парафіяльного духівництва в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (На матеріалах Правобережної України) / Б. О. Опря // Український селянин : зб. наук. праць. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 102-105.
573. Опря Б. О. Дружини православних священників та їх роль у сім'ї в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Правобережної України) / Б. О. Опря // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. ХVІ. – С. 458-464.

574. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941 / Е. А. Осокина. – М.: РОССПЭН, 1999. – 271 с.
575. Папков А. А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855-1870) / А. А. Папков. – СПб. : Типография А. П. Лопухина, 1902. – 184 с.
576. Папков А. Упадок православного прихода (XVIII – XIX вв.). Историческая справка / А. Папков. – М. : Т-во типо-литографии Владимир Чичерин, 1899. – 160 с.
577. Перерва В. С. Державний вплив на церковне богослужіння в Київській єпархії кінця XVIII-XIX ст. / В. С. Перерва // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – Київ: ВЦ «Київський університет», 2000. – Вип. 47. – С. 70-74.
578. Перерва В. С. Православне Надросся у XIX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2004. – 256 с.
579. Пилипенко Н. Г. Сім'я парафіяльного священика Харківської єпархії XIX ст. / Н. Г. Пилипенко, Л. Ю. Посохова // Красзнавство. – 2005. – № 1-4. – С. 146-150.
580. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1-2 / Відп.ред. В.М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010.– 351 с.
581. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. – Ч 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с.
582. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Відп. ред. В. Горобець. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. – 328 с.

583. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Відп. ред. В. Горобець. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. – 358 с.
584. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко : у 2 т. – Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. – К. : Либідь, 1995. – 606 с.
585. Преображенский И. В. Отечественная церковь по статистическим данным съ 1840-41 по 1890-91 гг. / И. В. Преображенский. – СПб. : Типография Э. Арнольда, 1897. – 236 с.
586. Пушкарева Н. Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий / Н. Л. Пушкарева // Социальная история. Ежегодник. – 2004. – М., 2005. – С. 93–113.
587. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов) / С. В. Римский. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье : Общество любителей церковной истории, 1999. – 568 с.
588. Рожко В. Є. Нарис історії української православної церкви на Волині : історико-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк : Медіа, 2001. – 672 с.
589. Рункевич С. Г. Русская церковь в XIX веке / С. Г. Рункевич. – СПб. : Типография А. П. Лопухина, 1901. – 232 с.
590. Руновский Н. П. Церковно-гражданские законоположения относительно православного духовенства в царствование императора Александра II / Н. П. Руновский. – Казань : Типо-литография Императорского Университета, 1898. – 332, IX с.
591. Русское православие: вехи истории / науч. ред. А. И. Клибанов. – М. : Политиздат, 1989. – 719 с.
592. Селевич Ю. Л. До історії церковних покарань: використання єпитимій в практиці церковного суду / Ю. Л. Селевич // Краєзнавство. – № 1-4. – 2006. – С. 141-144.

593. Семенчук О. О. Священицька династія Дзбановських серед духовної еліти України XIX – початку XX століття / О. О. Семенчук // Література та культура Полісся / Ніжинський держ. ун-т імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 2011. – Вип. 65 : Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. – С. 239-245.
594. Семенчук О. О. Священицькі родини Уманщини (XIX – початок XX ст.) / О. О. Семенчук. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. – 240 с.
595. Скус О. В. Релігійна палітра Уманщини 1793-1917 років / О. В. Скус. – Умань : Видавець «Сочінський», 2009. – 266 с.
596. Смолич И. К. История Русской церкви. 1700 – 1917 / И. К. Смолич : в 2 т. – Т. 1. – М. : Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – 800 с.
597. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – 698 с.
598. Спінул О. В. Органи єпархіального управління Київської митрополії у XVIII-XIX століттях / О. В. Спінул, О. А. Чиркова. – К.: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1997. – 20 с.
599. Степаненко А. В. «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа / А. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. XV. – С. 320-334.
600. Степаненко Г. Культурно-просвітянська діяльність православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Г. Степаненко // Український історичний збірник – 2000. – К., 2000. – С.138-148.
601. Тацієнко В. С. Забезпечення бідних духовного стану Київської єпархії в першій половині XIX ст. / В. С. Тацієнко // Наукові праці історичного

- факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2016. – Вип. 45. – С. 88-91.
602. Тацієнко В. С. Забезпечення житлом православного парафіяльного духовенства Київської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст. / В. С. Тацієнко // Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 3 (15) (липень-вересень). – Т. 1. – С. 32-37.
603. Титлинов Б. Православие на службе самодержавия / Б. Титлинов. – Ленинград, 1924. – 207 с.
604. Титов Ф. Высокопреосвященный Иоанникий митрополит Киевский и Галицкий / Ф. Титов. – К.: тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1899. – 49 с.
605. Трегубов С. Религиозный быт русских и состояние духовенства в XVIII в. по мемуарам иностранцев / С. Трегубов. – К., 1884. – 207 с.
606. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) [Електронний ресурс] / О. Удод. – Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/udod.ttml>.
607. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / О. Удод // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 6-9.
608. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. – К., 2004. – Т. 2. – С. 286-313.
609. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – 786 с.
610. Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917 / В. А. Федоров. – М. : «Русская панорама», 2003. – 480 с.
611. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы : город / Ш. Фицпатрик. – М.: РОССПЭН, 2001. – 336 с.

612. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы : деревня / Ш. Фицпатрик. – М.: РОССПЭН, 2001. – 422 с.
613. Фот А. Г. Повседневный семейный быт оренбургского православного приходского духовенства во второй половине XIX века / А. Г. Фот // Молодой ученый. – 2014. – № 4 (63). – С. 772-775.
614. Фот А. Г. Правовой статус приходского православного духовенства во второй половине XIX – начале XX века [Электронный ресурс] / А. Г. Фот // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета / 07.00.00 Исторические науки и археология. – 2015. – № 2 (14). – С. 92-102. – Режим доступа: http://vestospu.ru/archive/2015/articles/11_14_2015.pdf.
615. Фот А. Г. Семья приходского священника Оренбургской епархии в контексте реалий бытовой повседневности / А. Г. Фот // Вестник Челябинского государственного университета. – 2015. – № 14 (369): История. – Вып. 64. – С. 144-152.
616. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803) / В. Чеховский. – К., 1905. – 306 с.
617. Чижевский И. Устройство православной российской церкви. Ея учреждения и действующие узаконения по ея управлению / И. Чижевский. – Х., 1898. – 442 с.
618. Шамрай С. Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX ст. / С. Шамрай // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С. 95-110.
619. Шип Н. А. З історії Київської духовної академії / Н. А. Шип // Український історичний журнал. – 1996. – № 3. – С. 91-105.
620. Шип Н. А. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.) / Н. А. Шип. – К. : Інститут історії України, 1995. – 66 с.
621. Шугальова І. М. Модернізація єпархіальних структур православної церкви в Україні в другій половині XIX ст. / І. М. Шугальова // Гілея (науковий вісник) : Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – Вип. 8. – К., 2007. – С. 208-219.

622. Шульгин В. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838-1853) / В. Шульгин // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 5. – С. 5-32.
623. Шульгин В. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838-1853) / В. Шульгин // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 6. – С. 89-131.
624. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин Радянської України у міжвоєнну добу. – К. : Інститутісторії України НАН України, 2011. – 338 с.
625. Alexopoulos G. Stalin's outcasts: Aliens, citizens, and the Soviet state, 1926–1936. – Ithaca : Cornell univ. press, 2003. – XI, 243 p.
626. Hessler J. A social history of Soviet trade: Trade policy, retail practices, and consumption, 1917–1953. – Princeton : Princeton univ. press, 2004. – XVI, 366 p.
627. Lenoë M. Closer to the masses: Stalinist culture, social revolution, and Soviet newspapers. – Cambridge : Harvard univ. press, 2004. – 315 p.

Дисертації та автореферати

628. Аксенов В. Б. Повседневная жизнь Петрограда и Москвы в 1917 году : автореферат дисс... канд. ист. наук : 07.00.02 / В. Б. Аксенов. – М., 2002. – 20 с.
629. Белова Н. В. Провинциальное духовенство в конце XVIII – начале XX вв.: быт и нравы сословия (на материалах Ярославской епархии) : автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / Н. В. Белова. – Иваново, 2008. – 21 с.
630. Бойко А. А. Преса православної церкви в Україні кінця XIX – початку XX століття: тематика і проблематика : автореф. дис... доктора філологічних наук : спец. 10.01.08 / А. А. Бойко. – К., 2002. – 31 с.
631. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Л. Вільшанська. – К., 2011. – 18 с.
632. Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50-80-х роках XX століття : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. М. Вовк. – К., 2007. – 23 с.

633. Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. С. Герасимова. – Донецьк, 2007. – 16 с.
634. Денисенко В. А. Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861-1918 рр.) : автореф... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. А. Денисенко. – К., 2004. – 22 с.
635. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Д Ісайкіна. – К., 2006. – 23 с.
636. Калашников Д. Н. Повседневная жизнь приходских священнослужителей в провинциальной России второй половины XIX – начала XX в. (На материалах Курской епархии) : автореф. дис... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Д. Н. Калашников. – Курск, 2011. – 27 с.
637. Калініч Г. Ю. Православне біле священництво міста Києва останньої третини XIX — початку XX ст.: просопографічний портрет : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. Ю. Калініч. – К., 2011. – 14 с.
638. Коптюх Ю. В. Реформи устрою Російської Православної Церкви в Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. В. Коптюх. – К., 2005. – 233 с.
639. Коцур Н. І. Соціальне становище міського населення України в умовах НЕПу (1921–1929) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. І. Коцур. – К., 1997. – 27 с.
640. Лукашевич О. М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. М Лукашевич. – К., 2006. – 17 с.
641. Меша В. Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875 – 1900 років : автореф. дис... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 / В. Г. Меша. – Донецьк, 2009. – 41 с.

642. Нагайко Т. Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941-1945 рр. (на матеріалах центральних областей України) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т. Ю. Нагайко. – К., 2009. – 23 с.
643. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Б. О. Опря. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 275 с.
644. Перерва В. С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії наприкінці XVIII – XIX ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. С. Перерва. – Київ, 2001. – 211 с.
645. Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.А. Прохоренко. – К., 2008. – 20 с.
646. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 16 с.
647. Тєвікова О. В. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953-1964 роки) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Тєвікова. – К., 2010. – 23 с.
648. Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775 – 1918 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. П. Тригуб. – Донецьк, 2001. – 16 с.
649. Хитровська Ю. В. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (В контексті церковної політики самодержавства) : дис... канд. іст. наук : 09.00.11 / Ю. В. Хитровська. – К., 2001. – 215 с.
650. Шауренко А. В. Побут та дозвілля сільського населення України в 1991-2005 рр. (регіональний аспект) .) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. В. Шауренко. – Миколаїв, 2016. – 22 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Відомості про земельні наділи церков Уманського повіту

Церкви	Кількість землі		
	орної	сінокісної	всього
Соборно-Успенська м. Умань	34 дес. 974 сажні	9 дес. 1987 сажні	43 дес. 2961 сажень
Миколаївський собор м. Умань	33 дес. 75 сажнів	12 дес. 2167 сажні	45 дес. 2242 сажні
Михайлівський собор м. Умань	33 дес. 673 сажні	978 сажнів	33 дес. 1651 сажень
с. Бабанка	32 дес.	8 дес.	40 дес.
с. Свинарка	30 дес.	3 дес.	33 дес.
с. Аполянка	30 дес.	3 дес.	33 дес.
с. Доброводи	30 дес.	3 дес.	33 дес.
с. Танське	30 дес.	15 дес.	45 дес.
с. Маньківка	43 дес. 4437 сажнів	18 дес. 555 сажнів	61 дес. 4992 сажні
містечко Соколівка	30 дес.	3 дес.	33 дес.
с. Кочубіївка	32 дес.	9 дес.	41 дес.
с. Паланка	30 дес.	17 дес. 1200 сажнів	47 дес. 1200 сажнів
с. Кочержинці	30 дес.	3 дес.	33 дес.
с. Псярівка	20 дес.	7 дес.	27 дес.
с. Городецьке	32 дес.	13 дес.	45 дес.
с. Полянецьке	20 дес.	20 дес.	40 дес.
с. Громи	34 дес.	7 дес.	41 дес.
с. Степківка	30 дес.	5 дес.	35 дес.
с. Сушківка	27 дес.	25 дес.	52 дес.
с. Гродзеве	70 дес.	7 дес.	77 дес.
с. Старі Дмитрушки	32 дес.	16 дес.	48 дес.
с. Піківець	30 дес.	3 дес.	33 дес.
с. Малі Дмитрушки	30 дес.	3 дес.	33 дес.
с. Старі Бабани	33 дес. 3417 сажнів	11 дес. 1680 сажнів	44 дес. 5097 сажнів
с. Ксьондзівка	30 дес.	9 дес.	39 дес.
с. Краснопілка	33 дес.	13 дес.	46 дес.
с. Берестівець	80 дес.	30 дес.	110 дес.
с. Війтівка	30 дес.	30 дес.	60 дес.
с. Помийник	35 дес.	22 дес.	57 дес.
с. Кищенці	13 дес.	14 дес. 325 сажнів	27 дес. 325 сажнів
с. Нестерівка	36 дес. 1835 сажнів	11 дес.	47 дес. 1835 сажнів
с. Дзендзелівка	30 дес.	3 дес.	33 дес.
с. Подібна	36 дес.	3 дес.	39 дес.
с. Циберманівка	30 дес.	10 дес.	40 дес.
с. Яроватка	30 дес.	9 дес. 1502 сажні	39 дес. 1502 сажні
с. Майданецьке	30 дес. 1026 сажнів	30 дес. 1510 сажнів	60 дес. 2536 сажнів
с. Митківка (неточно)	45 дес.	20 дес.	65 дес.

// ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 383. – Спр. 247. – Арк. 28-31.

Додаток Б

Штати сільських причтів при церквах Київської, Подільської і десяти південних повітів Волинської єпархій

Клас	Чисельність парафіян	Штат	Оклад в руб.	Клас	Чисельність парафіян	Штат	Оклад в руб.
1 клас	2000-3000	2 священники	по 160	4 клас	700-1000	священик	140
		диякон	70			дячок	36
		2 дячка	по 36			паламар	30
		паламар	30			просфірня	16
		просфірня	16				
2 клас	1500-2000	2 священники	по 160	5 клас	400-700	священик	120
		диякон	70			дячок	36
		2 дячки	по 36			паламар	30
		просфірня	16			просфірня	16
3 клас	1000-1500	священик	150	6 клас	300-400	священик	100
		диякон	70			дячок	36
		дячок	36	7 клас	100-300	священик	80
		просфірня	16			дячок	36

// Высочайше утвержденные штаты сельских причтов при церквах в епархиях Киевской, Подольской и в десяти южных уездах Волынской епархии // Полное собрание законов Российской империи :собр. 2. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1844. – Т. XVIII. – Отд. 2. – С. 168.

Додаток В

Розподіл церков Київської єпархії на класи у 1858 р.

Повіти	Кількість причтів							всього
	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	
Київський		1	5	7	51	28	20	112
Радомишльський			5	14	36	17	14	86
Васильківський	1		6	22	33	8	10	80
Сквирський				13	46	21	28	108
Бердичівський				3	33	31	42	109
Липовецький		1		7	40	27	31	106
Таращанський			2	11	39	27	23	102
Уманський				5	36	25	31	97
Звенигородський			1	14	52	18	24	109
Чигиринський			2	12	35	14	18	81
Черкаський		2	5	15	40	17	13	92
Канівський			4	11	48	19	20	102
Всього	1	4	30	134	489	252	274	1184

// Памятная книжка Киевской губернии на 1858 год / Сост. ред. Киевских губернских ведомостей Н. Чернышев. – К.: Губернская типография, 1858. – С. 203.

Додаток Г

Допомога бідним духовного стану

1867 р.				
Повіти	Кількість сімей		Всього видано	
м. Київ	72		1278 руб. 44 коп.	
Київський	32		372 руб.	
Радомишльський	26		306 руб. 50 коп.	
Васильківський	34		369 руб. 19 коп.	
Черкаський	26		339 руб. 3 коп.	
Чигиринський	15		175 руб.	
Канівський	33		360 руб. 60 коп.	
Таращанський	28		389 руб.	
Звенигородський	36		397 руб. 55 коп.	
Бердичівський	12		139 руб.	
Липовецький	28		302 руб. 18 коп.	
Сквирський	19		256 руб. 24 коп.	
Уманський	45		567 руб. 51 коп.	
Всього	406		5252 руб. 24 коп.	
1890 р.				
Повіти	Кількість сімей	Зібрано у благочинницько му окрузі	Додано опікунством	Всього видано
м. Київ	59	647 руб. 68 коп.	962 руб. 32 коп.	1610 руб.
Київський	61	729 руб. 71 коп.	265 руб. 94 коп.	995 руб. 65 коп.
Радомишльський	36	512 руб. 76 коп.	40 руб.	552 руб. 76 коп.
Васильківський	56	806 руб. 81 коп.	40 руб.	846 руб. 81 коп.
Черкаський	64	1162 руб. 32 коп.	-	1162 руб. 32 коп.
Чигиринський	43	699 руб. 32 коп.	-	699 руб. 32 коп.
Канівський	47	822 руб. 77 коп.	-	822 руб. 77 коп.
Таращанський	47	564 руб. 37 коп.	98 руб. 38 коп.	662 руб. 75 коп.
Звенигородський ¹	54	733 руб. 81 коп.	37 руб.	770 руб. 81 коп.
Бердичівський ²	37	466 руб. 70 коп.	7 руб. 84 коп.	474 руб. 54 коп.
Липовецький	42	571 руб. 91 коп.	94 руб. 70 коп.	666 руб. 61 коп.
Сквирський	31	598 руб. 5 коп.	-	598 руб. 5 коп.
Уманський	68	1097 руб. 99 коп.	-	1097 руб. 99 коп.
Всього	636	9414 руб. 20 коп.	1546 руб. 18 коп.	10960 руб. 38 коп.
1911 р.				
м. Київ	38	473 руб. 96 коп.	547 руб. 50 коп.	1021 руб. 46 коп.
Київський	68	792 руб. 60 коп.	327 руб. 59 коп.	1120 руб. 19 коп.
Радомишльський	51	562 руб. 72 коп.	157 руб. 2 коп.	719 руб. 74 коп.
Васильківський	50	720 руб. 76 коп.	130 руб. 34 коп.	851 руб. 10 коп.
Черкаський	79	963 руб. 20 коп.	174 руб. 65 коп.	1137 руб. 85 коп.
Чигиринський	38	470 руб. 50 коп.	263 руб. 21 коп.	733 руб. 71 коп.

¹ Відсутні дані по 2 благочинницькому окрузі² Відсутні дані по 3 благочинницькому окрузі

Канівський	51	793 руб. 2 коп.	119 руб. 75 коп.	912 руб. 77 коп.
Таращанський	41	618 руб. 24 коп.	78 руб. 86 коп.	697 руб. 10 коп.
Звенигородський	88	840 руб. 98 коп.	337 руб. 37 коп.	1178 руб. 35 коп.
Бердичівський	61	665 руб. 70 коп.	144 руб.	809 руб. 70 коп.
Липовецький	34	535 руб. 98 коп.	133 руб. 27 коп.	669 руб. 25 коп.
Скви́рський	65	892 руб. 57 коп.	108 руб. 40 коп.	1000 руб. 97 коп.
Уманський	92	935 руб. 95 коп.	318 руб. 65 коп.	1254 руб. 60 коп.
Всього	756	9266 руб. 18 коп.	2840 руб. 61 коп.	12106руб. 79коп.

// Извлечение из отчета Киевского Епархиального Попечительства о бедных духовного звания о приходе, расходе и остатке Попечительских сумм 1890 г. // КЕВ. – 1892. – № 7. – С. 100-103.; Ведомость о приходе и расходе сумм кружечной и благотворительной на пособие бедным духовного звания // КЕВ. – 1868. – № 17. – С. 190-192.; Сведение о числе семейств, получивших постоянное пособие из средств благочиннического округа и сумм Епархиального Попечительства в 1911 году // КЕВ. – 1913. – № 4. – С. 48-51.

Додаток Д

Освітній ценз священників Київської єпархії у 1800 р.

№ п/п	Навчальні заклади	Кількість богословів	Кількість філософів	Кількість риторів	Кількість граматиків	Усіх
	Православні:					
1	Київська академія	37	20	31	4	92
2	Переяславська семінарія	-	2	7	-	9
3	Чернігівська семінарія	-	-	2	-	2
4	Межигірська семінарія	-	1	-	-	1
	Католицькі та уніатські:					
5	Уманське училище	2	9	23	2	36
6	Житомирське училище	-	9	33	2	44
7	Вінницьке училище	1	8	18	-	27
8	Любарське училище	1	4	13	-	18
9	Канівське училище	-	-	12	3	15
10	Овруцьке училище	-	-	5	-	5
11	Барська «семінарія»	-	1	4	-	5
12	Львівська «академія»	2	1	2	-	5
13	Острозька «семінарія»	-	1	2	-	3
14	Шаргородське училище	-	1	-	-	1
15	Золочівське училище	-	1	-	-	1
16	Станіславське училище	-	-	1	-	1
17	Бучацька «колегія»	-	-	1	-	1
18	Краківська «академія»	-	-	1	-	1
19	Віленська «академія»	1	-	-	-	1
	Усіх	44	58	155	11	268

// Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803) /

В. Чеховский. – К., 1905. – С. 305-306.

Додаток Е

Відомості про причини єпитимій на духовенство Київської єпархії
упродовж 1800-1917 рр.

№ п/п	Причини єпитимій	Священикам	Дияконам	Дячкам	Псаломникам	Паламарям	Всього
1.	Слідство і суд за побиття, образи та грубе ставлення до парафіян, хабарництво, розтрата, привласнення церковних грошей і майна, розповсюдження неправдивих чуток та ін. Наприклад, «Дело по жалобе крестьян с. Пашковки Киевского уезда на местного священника Андроника Терлецкого за небрежное отношение его к своим обязанностям» [127].	1497	150	283	192	97	2219
2.	Побут (сімейні стосунки, пияцтво, гра в карти, позашлюбні зв'язки, сварки, бійки та ін.). Наприклад, «О причинении смерти священником с. Жидовца Аристархом Черняховским сыну своему Петру» [102].	803	192	538	304	235	2072
3.	Скарги парафіян на образи, побої, крадіжки, не допуск до виконання треб, захоплення землі і майна, несплату боргів та ін. Наприклад, «Дело по жалобе уполномоченных от общества крестьян с. Ясногородки Киевского уезда на местного священника Симеона Яковчука за нетрезвость и небрежное отношение к своим обязанностям» [129].	1530	65	74	123	20	1812
4.	Взаємини в середині кліру (скарги, образи, сварки, бійки та ін.). Наприклад, «Дело по просьбе бывшего дьячка с. Блажийовки Адриана Станкевича с жалобой на священника Зорчинского за употребление его в работе и потравление ко принадлежащего просителю хлеба» [140].						597
5.	Неблаговидні, непорядні вчинки (грубість, образи, сварки, бійки та ін.)	264	23	50		18	355
6.	Зловживання по службі (розтрата, привласнення церковних грошей, майна, будівельного матеріалу для церкви та ін.). Наприклад, «Дело о посылке в монастырь на епитимию священника Киево-Иоанно Златоустовской церкви Константина Королькова за совершение незаконного	282	3	22	6	34	347

	брака» [126].						
7.	Пияцтво. Наприклад, «Дело по жалобе крестьянина Березовки Уманского уезда Исидора Костяного на местного приходского священника Льва Маковского о производстве разследования предосудительных его поступков» [145].	150	11	75		26	262
8.	Штрафи, догани, призначення поклонів священникам за не здійснення обрядів, треб, урочистих літургій, не виділення утримання вдовам і сиротам, несвоєчасну висилку метричних книг, виписів, самовільну відлучку з парафій, неправдиві доноси та ін. проступки по службі. Наприклад, «Дело о священнике села Веселого Кута Александре Лисинском» [100].	150					150
9.	Взаємини священників (скарги про втручання у справи парафій, образи, побої, сварки та ін.). Наприклад, «Дело о взаимных неудовольствиях священников Семеновского и Яновского» [49].	129					129
10.	Крадіжки	52	8	30		20	110
11.	Самовільна відлучка з парафій	40	9	15		34	98
12.	Слідство і суд за побиття, образи, грубе ставлення до парафіян, хабарництво, привласнення, розтрату церковних грошей і майна, сварки, бійки, позашлюбні зв'язки та ін. Наприклад, «О наложении епитимии на диакона Чигиринского уезда Завиновского за грубое обращение с крестьянами и пьянство» [108].	70	18	5		2	95
13.	Протизаконні вчинки. Наприклад, «О смерти жены священника церкви села Веприка Радомысльского уезда Суской вследствие нанесения ей побоев мужем» [111].	73		12			85
14.	Незаконне надання притулку селянам священно- і церковнослужителями						49
15.	Незаконне надання притулку священно- і церковнослужителями особам без письмового дозволу						47
16.	Призначення епитимій за позашлюбні стосунки, пияцтво, грубість, образи, вбивство та ін. Наприклад, «О наложении епитимии на священника Василевского за пьянство и избиение своей жены» [109].	24	6	12	1	3	46
17.	Позашлюбні зв'язки священників, народження позашлюбних дітей та ін. Наприклад, «Дело по отношению Киевской Палаты Уголовного суда о блудной жизни священника Дионисия	43					43

	Борзаковского с дворянкою Анною Здановскою» [92].						
18.	Вимагання священників за здійснення треб. Наприклад, «Дело по рапорту Звенигородского Д. правления о вымогательстве священником Лисянским у прихожан за исправление треб платежа» [10].	37					37
19.	Сварки, бійки, позашлюбні зв'язки, неробство дячків та ін. вчинки. Наприклад, «О наложении епитимии на дьячка церкви с. Талалай Бердичевского уезда Ивана Корендовича за пьянство и за нарушение церковного ритуала» [107].			36			36
20.	Побут причетників (пияцтво, позашлюбні зв'язки та ін.)						30
21.	Скарги благочинних на священників за грубість, непослух, образи	24					24
22.	Відмова священників від здійснення релігійних треб. Наприклад, «Дело о противозаконных поступках приходского священника с. Юшек Тарасевича» [137].	23					23
23.	Бродяжництво священно- та церковнослужителів, їх синів						22
24.	Направлення на роботи в Митрополичий дім за пияцтво, крадіжки, сварки, бійки та ін. вчинки. Наприклад, «По предписанию Его Высокопреосвященства о посылке в митрополичий Дом священника Маевского и дьячка Ярошынского за нескромное поведение» [93].			16		5	21
25.	Призначення епитимій священникам за незаконне надання притулку, пияцтво, неблаговидні вчинки по службі	20					20
26.	Відбування епитимій у монастирях священно- і церковнослужителями за «непослух» по службі, пияцтво грубість, позашлюбні стосунки та ін. проступки. Наприклад, «Дело о противозаконных поступках диакона села Житних Гор Григория Иванчи» [97].						19
27.	Заборона священникам священнослужіння за різні проступки по службі чи в побуті. Наприклад, «Дело по представлению Липовецкого Земского суда о блудной жизни священника села Шабатовки Крижановского с крестьянкою Мариєю Журавлевою» [133].	15					15
28.	Скарги вдів і дітей священників за «образи і утиски» новопризначених священників. Наприклад, «Дело 1823-го года августа 31	13					13

	по прошению Богуславского повета села Шупиков вдовой попадьи Сиротской о неуделении ей тамошним священником Короповским принадлежащих ... доходов и о прочем» [4].						
29.	Взаємини священників з протоіереями (образи, грубість). Наприклад, «Дело по прошению города Богуслава Соборной Параскевской церкви священника Саввы Пашковского о удовлетворении его тамошним протоиереем Феодором Андриевским не отдаче половиною часть доходов на причет» [1].						11
30.	Сімейні відносини дияконів, виховання дітей, позашлюбні стосунки та ін.		10				10
31.	Призначення епитимій дияконам, дячкам, паламарям за крадіжки, побиття, позашлюбні зв'язки та ін. Наприклад, «Дело по заявлению священника с. Деренковца Черкасского уезда Петра Иванчи о преступной связи пономаря Михаила Григоровича с солдаткою Варварою Дирдовою» [70].						8
32.	Порушення священниками ритуалу вінчання	6					6
33.	Незаконне надання священниками притулку дворовим людям	5					5
34.	Призначення епитимій священникам за побиття селян, убивство. Наприклад, «О наложении епитимии на священника Паниша за грубость и избиение крестьян» [105].	5					5
35.	Призначення епитимій священникам за позашлюбні стосунки, насилля	5					5
Всього		5260	495	1168	626	494	8826

// Підраховано дисертантом за тематичними показниками до 127 фонду.